

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

ANDRES NÕMMIK

**PRONKSIAJA LÕPU KRIIS KÜPROSEL JA LÕUNA-LEVANTIS:
PÕHJUSED JA MUUTUSED**

Magistritöö

Juhendaja: Mait Kõiv PhD

Tartu
2016

Sisukord

Sisukord	2
Sissejuhatus.....	3
Probleemistik ja töö eesmärk	3
Töö geograafilised ja ajalised piirid.....	5
Historiograafia	6
Allikad.....	8
I peatükk: Pronksiaja kriis Vahemere maades: üldine kulg ning põhjused	11
1.1 Vahemere-äärsed riigid ja impeeriumid kriisieelsel ajal	11
1.2 Kriisi ilmingud ja põhjustatud muutused Vahemere piirkonnas.....	15
1.3 Pronksiaja lõpu kriisi põhjused	21
II peatükk: Küpros pronksiaja lõpu kriisi ajal.....	32
2.1 Küpros: enne pronksiaja lõpu kriisi Vahemerel.....	32
2.2 Küpros kriisi ajal.....	34
2.3 Kriisi põhjused Küprosel	44
2.4 Kriis Küprosel: kokkuvõte	49
III peatükk: Kriis Lõuna-Levantis	52
3.1 Lõuna-Levant enne pronksiaja lõpu kriisi	52
3.2 Lõuna-Levant pronksiaja lõpu kriisis	54
3.3 Kriisi põhjused Lõuna-Levantis.....	70
3.4 Kriis Lõuna-Levantis: kokkuvõte	74
IV peatükk: Küprose ja Lõuna-Levanti kriis: võrdlus	77
4.2 Kriisi põhjused Küprosel ja Lõuna-Levantis	82
4.3 Kriisiga toimetulek.....	84
Kokkuvõte.....	87
Kasutatud kirjandus	89
SUMMARY	103
LISA 1: Kaardid.....	110
Lisa 1.1: Ida-Vahemere kaart.....	111
Lisa 1.2: Küprose kaardid	113
Lisa 1.3: Lõuna-Levanti kaardid.....	117
LISA 2: Lõuna-Levanti madal kronoloogia.....	123
LISA 3: Töös kasutatud kronoloogia	126

Sissejuhatus

Probleemistik ja töö eesmärk

13. sajandi lõpus ja 12. sajandi jooksul eKr¹ ehk pronksiaja lõpus ja rauaaja alguses tabas peaaegu kõiki Vahemere idaosa riike Mückeene linnriikidest Egiptuseni kriis.² Mõlemad Vahemere idaosa suured impeeriumid said kannatada: Hetiidi impeerium kadus täielikult ning Egiptuse impeerium nõrgenes 12. sajandi jooksul, kaotades Levanti alad.³ Järgneval sajandil lõppes Uue Riigi ajastu, kuigi iseseisev, aga nõrgenenud Egiptus püsis veel sajandeid. Mückeene tsivilisatsiooni paleesüsteem ja kirjakultuur kadusid samuti. Lisaks mõjutas kriis erineval määral väiksemaid riike Küprosest Kaananima linnriikideni.

Käesoleva magistritöö eesmärk on uurida mainitud sündmusi lähtuvalt kahest omavahel seotud küsimusest.

- Mis põhjustas kriisi Vahemere ääres? Magistritöö keskendub Lõuna-Levanti ja Küprose piirkonnale, kuid vaatleb taustana kõiki Vahemere idaosa riike. Täpsemalt käsitleb magistritöö ülalmainitud piirkondade omapära ning sealseid kohalikke kriisi põhjuseid.
- Missugused olid kriisi tagajärjed ehk kuidas mõjutas kriis uuritava piirkonna (Küprose ja Lõuna-Levanti) poliitilist korraldust, kultuuri ja etnilist koosseisu ning riikidevahelisi diplomaatilisi ja majandussuhteid?

Mõlemat probleemi vaadeldakse võrdlevalt, püüdes selgitada loetletud piirkondades aset leidnud protsesside erinevusi ja sarnasusi ning erinevuste põhjuseid. Siinkirjutaja valis Küprose ja Lõuna-Levanti, kuna pronksiaja lõpu kriis ja sissēränne Egeuse regioonist mõjutas mõlemaid, aga erineva tulemusega. Kriisi uurimine võimaldab paremini mõista hilisemaid sündmusi ja suundumusi uuritavas piirkonnas. Kaudselt viisid need protsessid oluliste muutusteni, nagu Iisraeli kuningriigi teke ja Foiniikia kaubanduslik ekspansioon.

¹ Töös edaspidi lühendit eKr välja ei tooda, kuna ainult historiograafia ning kirjandus pärinevad ajast pKr. Töös käsitletav periood jääb teise aastatuhande lõppu eKr ning seetõttu oleks lühendi kasutamine üleliigne. Viited asuvad tekstis lauselõpumärgi ees või taga olenevalt sellest, kas need käivad ühe lauseosa või ühe/mitme lause kohta. Töös kasutatakse joonealusel viitamisel lühiviiteid, kasutatud allikate täielikud andmed kajastuvad bibliograafias.

² Töös kasutatakse Vahemere riike tabanud erinevate sündmuste kirjeldamiseks mõistet „kriis“, aga erialakirjanduses on kasutatud ka teisi mõisteid, nagu „katastroof“ (Drews 1995) või „kollaps“ (Cline 2014: 139).

³ Töös käsitletud alade kohta vt sissejuhatuse peatükki „Töö geograafilised ja ajalised piirid“.

Töö ühendab arheoloogiliste ja kirjalike allikate analüüsi, hõlmates võimalikult suurt allikate ringi ja tõlgendades neid kõige uuemate uurimuste põhjal. Kuigi Lõuna-Levanti ja Küprost on varem võrreldud⁴, on analüüs piirdunud mõne artikliga. Vahemere idaosa puudutava kriisi uurimisel on enamasti tegeletud kas mõne spetsiifilise piirkonnaga (eriti Palestiina ja vilistite asualaga) või ühe kriisi aspektiga, näiteks nn mererahvaste identifitseerimise või kliimamuutuste analüüsiga.⁵ Mõned kriisi käsitlused uurivad aga probleemi liiga üldiselt, keskendudes kogu hilisele pronksiajale 15. sajandist 12. sajandini⁶ või kogu Ida-Vahemere regioonile (ja laiemalegi territooriumile)⁷. Siinkirjutaja eesmärk on luua tasakaalustatud ülevaade, milles antakse laiemalt taustinfot, ent keskendutakse Küprosele ja Lõuna-Levantile.

Siinkirjutaja vaatleb kriitiliselt kirjalikke ning ikonograafilisi allikaid, leidmaks, mil määral neid saab kasutada sündmuste käigu rekonstrueerimiseks. Arheoloogilise materjali kasutamisel on arvestatud nii linnade hävingukihte kui uue materiaalse kultuuri märke. Selle analüüsi olulisemad tulemused on esitatud magistritöö lisas kaartide kujul.⁸ Juhul kui erinevaid arheoloogisi järeldusi võrreldes esinevad vastuolud, mida ei ole sekundaarkirjanduse põhjal võimalik lahendada, on töös lähtutud uuematest seisukohtadest.

Magistritöö on jagatud neljaks osaks, mis käsitlevad uurimisküsimusi, alustades üldisest kontekstist ja kriisi põhjustest ning liikudes seejärel kitsamale teemakäsitlusele. Esimene peatükk esitab kriisi sündmused ning oletatavad põhjused Vahemere ääres. Teine peatükk keskendub Küprosele ja kolmas Lõuna-Levantile. Neid piirkondi käsitletakse eraldi, tuues välja kriisi ilmingud ja arengud kohalikus kontekstis, selle mõju kohalikule situatsioonile ning põhjused, miks kriis piirkondi erinevalt mõjutas (näiteks, kas kriis süvenes või suudeti seda vältida). Neljas peatükk võrdleb omavahel Küprosel ja Lõuna-Levantis toimunud muutusi ja kriisi põhjuseid.

⁴ Erinevad artiklid on võrrelnud Palestiinat ja Foiniikia lõunaosa (Gilboa 2005), Palestiinat ja Küprost (Iacovou 1998) ning Iisraeli ja Küprost (Bunimovitz 1998).

⁵ Nt mererahvad: Sandars (1985) või kogumikud nagu Oren ed. (2000); ning kliimamuutus: Langgut et al. 2013. Üks viimase aja põhjalikumaid käsitlusi vilistite kohta on Yasur-Landau (2010) teos, keskendudes siiski Egeuse mere piirkonnast toimunud migratsioonile. Käsitlused Küprose osas jäävad raamatus tagaplaanile, keskendutakse vilistite asualadele, mitte Lõuna-Levantile laiemalt.

⁶ Cline 2014. Nii laia teemaderingi (Ida-Vahemeri nelja sajandi jooksul ja järgnenud kriis) käsitlemiseks jääb raamat siiski liiga lühikeseks.

⁷ Joukowsky, Ward 1992. Lisaks Ida-Vahemerele on kogumikus artiklid Itaalia, Kesk-Euroopa ning Mesopotaamia kohta.

⁸ Vt Lisa 1. Seejuures on siinkirjutaja valmis teinud ka *online*-kaardi, kuhu on ära märgitud tähtsamad asulad ja leiukohad pronksiaja lõpul ja rauaaja alguses ning tähtsamad leiud. Vt https://www.google.com/maps/d/viewer?hl=en_US&mid=1rFuJwRZGH7vGNWaHkXpYMG1UrM0

Magistritööl on kolm lisa: kaardid, arutlus Lõuna-Levanti madala kronoloogia üle ning üldine kronoloogia.

Magistritöö lähtub hüpoteesist, et kriisi üldisemad põhjused peituvad Vahemerde tabanud kliimamuutuses ning impeeriumide nõrkuses, millele Küprosel ja Lõuna-Levantis lisanduvad kohalikud põhjused. Siinkirjutaja on seisukohal, et Küpros pääses kriisist Lõuna-Levanti piirkonnaga võrreldes tunduvalt kergemalt, kuna suutis muutustega paremini kohaneda.

Töö geograafilised ja ajalised piirid

Töö keskendub ennekõike Küprose ja Levanti piirkondadele. Küprost on lihtne piiritleda, aga Lõuna-Levanti⁹ piire pole võimalik täpselt kindlaks määrata ja piirkonna ulatust saab erinevalt tõlgendada. Käesolevas töös loetakse Lõuna-Levanti põhjapoolseks piiriks Akko linna¹⁰ ning sisemaal Hazori linna ja Kinnereti järve. Käsitletava ala idapiir kulgeb Kinnereti järvest mööda Jordani jõge Surnumereni. Lõunapoolne Tell-el-Farah ja Deir al-Balah märgivad käsitletava piirkonna lõunapoolsemaid punkte. Selle ala sisse, mis ulatub lõunapoolsest Tell-el-Farah'st Akkoni, jäävad nii vilistite tuumikala (vilistite pentapolis), põhjapoolsete mererahvaste oletatavad alad (Dor ja Akko) kui hilisem israeliitide tuumikala.

Kronoloogiliselt puudutavad käsitletavad sündmused 13. sajandi lõppu ja 12. sajandit (hilise pronksiaja lõppu ja varase rauaaja algust), kuid on olulisi sündmusi, mis jäävad veidi varasemasse või hilisemasse aega ja on vajalikud uuritava perioodi mõistmiseks, nagu Egiptuse kampaaniad Levantis 13. sajandi esimesel poolel. Töös lähemalt käsitletavad sündmused jäävad aastatesse 1250-1100. Sellest varasemal ajal polnud kriisi märke veel näha, hilisemal ajal aga oli situatsioon Vahemere ääres juba oluliselt muutunud ning selle perioodi käsitlemine ei ole käesoleva töö piirides enam võimalik.

⁹ Mõiste "Levant" hõlmab laia piirkonda: nii Süüriat kui ka tänapäeva Liibanoni ja Iisraeli alasid ning kohati Mesopotaamia alasid. Magistritöö keskendub aga Lõuna-Levantile. Mõistet Kaananimaa kasutatakse töös sünonüümsena Lõuna-Levanti ja Egiptuse kontrolli all olevate aladega, kuigi kaanani rahvad elasid ka põhja pool (nt oli Ugarit kaananlaste kuningriik, Yon 2006:7).

¹⁰ Akko ning lõunapoolsed linnad on siin määratud Lõuna-Levanti, kuna neid on Egiptuse allikate põhjal seostatud mererahvastega (Cline 2014:157) ja seetõttu on neid võimalik siduda vilistitega, kes asusid Lõuna-Levanti.

Absoluutse kronoloogia puhul tuleb arvestada, et arheoloogilised leiud ei võimalda tavaliselt sündmusi dateerida aastase täpsusega, aga teoreetiliselt võimaldavad seda kirjalikud allikad. Hetiidi kuningate valitsusaegade täpne dateerimine hetiitide allikate põhjal pole võimalik,¹¹ mistõttu dateerimine põhineb peamiselt Egiptuse allikatel. Samas on ka Egiptuse valitsejate valitsusaegade kindlaks määramine problemaatiline. Eksisteerib mitu kronoloogiat: kõrge, keskmine ja madal. Siiski on kaks esimest neist aja jooksul vähem tõenäoliseks muutunud ja enamasti kasutatakse tänapäeval madalat kronoloogiat.¹² Kuigi töös kasutatav kronoloogia ei vasta tõenäoliselt vaaraode tegelikele valitsemisaegadele, on see sündmuste analüüsimiseks piisavalt täpne. Kolme tähtsama töös käsitletava Egiptuse valitseja valitsemisaastad on esitatud järgmiselt: Ramses II (1279-1212), Merneptah (1212-1202) ja Ramses III (1182-1151).¹³ Teistest Vahemere riikidest (Hetiidi impeerium, Ugarit) kadusid 12. sajandi algul kirjalikud allikad, mis võimaldaksid kriisi sündmusi dateerida. Egiptuse kronoloogiaga seostamine erinevate allikate ja sündmustega on probleemne. Teistes allikates jäetakse tihti mainimata kuningate valitsusaegade pikkus ja kohati ka nende nimed¹⁴, mistõttu on valitsusaegu isegi kirjavahetuse põhjal võimalik vaid umbmääraselt paika panna.

Historiograafia

Pronksiaja lõpu kriisi on uuritud juba paari sajandi vältel seoses eelkõige Ramses III hauatempli Medinet Habu reljeefidega, mida hakati 19. sajandil publitseerima. 19. sajandil võttis egiptoloog Emmanuel de Rouge kasutusele termini “mererahvad” (egiptlased ise neid sellise koondterminiga ei maininud), kirjeldamaks

¹¹ Dokumendid ei anna nt tavaliselt valitsusaegade pikkusi (Hoffner 1992: 50).

¹² Hasel 1998: 152.

¹³ Kronoloogia aluseks on Clayton 2001: 146, 156, 160. Cline 2014: 177-179 märgitud aastaarvud erinevad Ramses III valitsusaja osas (1184-1153), mis tähendab, et ühe olulisima sündmuse, Ramses III kaheksandal valitsemise aastal toimunud mererahvaste rünnaku toimumisaeg oli Cline'i järgi aasta 1177. See on probleemne, kuna Cline väidab, et võttis aluseks Claytoni (kuigi mainib ka teist raamatut), mistõttu kasutab siinkirjutanu Claytoni kronoloogiat, mitte Cline'i kronoloogiat (ja seega kokkuleppeliselt lahingu toimumise ajana aastat 1175). Võrdluseks võib tuua aga lahinguaasta mõnes teises käsitlustes: ca 1175 (Yasur-Landau 2010: 173), 1179 (Ramses II valitsusaja algus artiklis on 1186, Drews 2000: 166) ja ca 1176 (Wachsmann 2000: 105). Kronoloogia probleeme näitab ka näiteks Merneptahi valitsusaja pikkus, mis teaduskirjanduses kõigub üheksast üheksateistkümmne aastani, kuigi tänapäeval on kokku lepitud, et ta valitses kümme aastat (Hasel 1998: 178).

¹⁴ Vt viide 11, Ugaritist leitud kirjavahetuses ei mainita tihti osapoolte nimesid, nt RS 18.147, kust ei selgu Ugariti kuninga nime ega seda, millise riigi kuningas kirja saatis (Pardee 2003b: 97)

Egiptust rünnanud rahvaid, keda Egiptuse tekstides süüdistati mitmete Ida-Vahemere riikide hävingus.¹⁵ Lisaks Medinet Habu reljeefidele annavad kriisist aimu teised Egiptuse allikad ning kirjalikud allikad Vanast Testamendist ja kreeka mütoloogiast kuni Ugaritis leitud kirjavahetuseni erinevate Vahemere valitsejatega.

Paralleelselt Egiptuse allikate publitseerimise ja uute allikate leidmisega tehti edusamme Vahemere-äärsete maade arheoloogilistes uuringutes. Tähtsamate saavutuste seas olid arvukad väljakaevamised Palestiinas, Küprosel ja Süürias (nt Ugaritis)¹⁶. Arheoloogilised kaevamised toimusid ka Kreekas ja Anatooolias. Üks olulisemaid varajasi uurijate tähelepanekuid oli vilistite samastamine Medinet Habu templis mainitud pelesettidega ning vilistite keraamika seostamine Egeuse mere piirkonnaga.¹⁷ Arheoloogilised kaevamised Vahemere maades on jätkunud 21. sajandini, kuigi mõnes paigas on nende korraldamine poliitilise olukorra tõttu keeruline olnud.

Tähtsamad kõnealust kriisi käsitlevad teosed on pärit 20. sajandi viimasest veerandist. Vanemast kirjandusest on olulised kriisi uurimisel Nancy Sandarsi teos „The Sea Peoples: Warriors of Ancient Mediterranean 1250-1150 BC“, Vassos Karageorghise publikatsioonid Küprose kohta ning Trude Dothani raamat „Philistines and Their Material Culture“.¹⁸ Viimase paari kümnendi jooksul on välja antud arvukalt laia teemavalikuga konverentsikogumikke.¹⁹

Lisaks on ilmunud mitmeid monograafiaid, mis varieeruvad kitsamalt piiritletud teemadest, nagu pronksiaja laevad²⁰, võimalikult üldistavate teosteni, nagu Eric Cline põhjalik käsitlus „1177 B.C. The Year Civilization Collapsed“²¹. Käesoleva töö teemaga seoses tuleb ära märkida Yasur-Landau raamat „The Philistines and the Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age“, mis argumenteerib veenvalt, et suur osa vilistite aladele asunud inimestest tulid Kreekast

¹⁵ Cline 2014: 1, 181; Drews 2000: 167.

¹⁶ Claude Schaefferi juhtimisel (Calvet 2007: 108-109).

¹⁷ Oren 2000: xvii. Osaliselt põhines tähelepanek nimede “pelesetid”, ja “vilistid” sarnasusel. Nimede sarnasusel põhinevaid teooriaid oli teisigi: nt šerdenite sidumine Sardiiniaga (Vagnetti 2000: 305) või denjenite sidumine Adana’ga Anatooolias (Woudhuizen 2006: 77). Demonüümide abil inimgruppide täpsem geograafiline paigutamine on aga probleemne ja vajab arheoloogilisi või kirjalikke seoseid, mida peale vilistite teistel ei ole.

¹⁸ Dothan 1982, Karageorghis 1982, Sandars 1985. Need on vaid valik tähtsamatest raamatutest, mitte täielik bibliograafia.

¹⁹ Joukowsky, Ward 1992 ed.; Oren ed. 2000; Killebrew, Lehmann ed. 2013; Gitin et al. ed. 1998.

²⁰ Wachsmann 1998.

²¹ Cline 2014. Raamat on küll liiga ambitsioonikas ja jääb üsna üldiseks, vt viide 6.

või Egeuse mere saartelt.²² See seisukoht pärineb küll juba 20. sajandi algusest ja on esitatud nt eelmainitud Trude Dothani töödes.²³

Vahemere-äärse kriisi põhjusena, kaasa arvatud Küprosel ja Levantis, on teaduskirjanduses pakutud kliimamuutust (Israel Finkelstein ja Dafna Langgut)²⁴, mererahvaste rünnakuid²⁵, maavärinaid (Eric Cline, Amos Nur)²⁶, muutusi majanduses (Susan Sherratt)²⁷, uuendusi sõjanduses (Robert Drews)²⁸ või impeeriumite liigset sidusust, mille tõttu ühe riigisisese piirkonna kriis kukutas impeeriumi (Eric Cline)²⁹.

Allikad

Töös kasutatud allikad hõlmavad nii kirjalikke (millest osa on kirja pandud suulise traditsiooni põhjal – nt Vana Testament) kui ka arheoloogilisi allikaid, samuti loodusteaduslike uurimuste tulemusi.

Vahemere-äärsete maade arheoloogia on töö seisukohalt eriti oluline kahes punktis. Arheoloogiline analüüs näitab uute, Egeuse mere päritolu esemete ilmumist Küprosele ja Lõuna-Levanti ning linnade saatust kriisis.³⁰ Arheoloogiliste allikate tüüpprobleemiks on see, et arheoloogid tõlgendavad leide erinevalt ning paigutavad neid eri aegadesse ja leiukihtidesse. Käesolevas töös on püütud taoliste probleemide puhul toetuda uusimatele uurimustele. Teine probleem on arheoloogilise materjali ja kirjalike allikate vastuolud³¹, mida töös põhjalikumalt analüüsitakse.

Kirjalikud allikad saab jagada päritolu järgi. Olulised on Egiptuse allikad: see oli ainus suurriik, mis katastroofi üle elas ja kus toimunud sündmusi ka kirja pandi. Teine tähtsam allikagrupp on Ugaritist leitud kirjavahetus, mis pärineb Ugariti hävitamise eelsest ajast ja annab ülevaate olukorrast vahetult enne kriisi. Lisaks on

²² Yasur-Landau 2010. Aga samas on raamatul ka puudusi: näiteks ei keskenduta Põhja-Levantile ega Anatooliale, vt viide 5.

²³ Oren 2000: xvii-xviii.

²⁴ Langgut et al. 2013. Finkelstein on üks kaasautoreid.

²⁵ Vt Drews 1995: 48.

²⁶ Cline, Nur 2000.

²⁷ Nt Sherratt 1998.

²⁸ Drews 1995, Eriti III osa raamatust pp 97-226.

²⁹ Cline 2014: 164-170.

³⁰ Vt Ptk 2.2 ja 3.2.

³¹ Egiptuse allikad väidavad, et Dor on tjeckerite linn, aga seal ei leidu eriti uue kultuuri leide, nagu vilistite puhul Palestiinas (Vt ptk 3.2).

kasutatud mõnda hetitide allikat ning Vana Testamenti. Viimasest pärineb peamine informatsioon hilisema aja vilistite kohta. Samas peab arvestama, et Vana Testament on kirja pandud aastasadu pärast toimunud sündmusi (aluseks suuline ja kirjalik pärimus läbisegi), et autoreid on olnud palju ja sündmusi on Piiblis kajastatud läbi tugeva ideoloogilise prisma.³²

Egiptuse allikad on arvukad ja mitmekülgsed: töös kasutatavad allikad pärinevad vähemalt kolmest sajandist. Vanimad neist on Amarna kirjad: 14. sajandist pärinev kirjavahetus Egiptuse vaaraode ning mitmete teiste maade (sealhulgas Kaananimaa linnriikide) valitsejate vahel, mis leiti toonasest Egiptuse pealinnast El-Amarnast. Kirjad on enamasti kirjutatud assüüria keeles.³³ Kuigi käesolev töö ei tegele 14. sajandiga, leiab Amarna kirjadest kasulikku taustainformatsiooni ning esimesed mererahvaste mainimised.

Kõige tähtsamad on kriisi sündmustega enam-vähem kaasaegsed templiraidkirjad Ramses III ajast (aga ka Ramses II ja Merneptahi-aegsed allikad on analüüsis kasutusel). Medinet Habus, Ramses III matusetemplis, on kujutatud stseenid tema sõjakäikudest, nende seas valitseja kaheksanda valitsusaasta sõjakäigust mererahvaste vastu.³⁴ Merelahingut ja maismaalahingut hõlmanud sõjalist kokkupõrget kirjeldatakse nii tekstis kui kujutatakse piltidel templi seinal. Need on ühed peamised kirjalikud ja ainsad ikonograafilised allikad mererahvastest, kuid nende tõlgendamine on probleemne. Vaaraod kirjutasid enda arvele varasemate valitsejate saavutusi³⁵ ning arvestada tuleb kohustuslike tüüpfraaside ja ideoloogiliste ning propagandistlike motiividega. Kuigi on oletatud, et kunstnikud käisid sõjakäikudel kaasas, tekib siiski küsimus, kas kunstnikud nägid piisavalt lahinguid.³⁶ Reljeefide põhjal otsustades võis varaseim templi ehitamise aeg olla kolm aastat pärast lahingut mererahvastega, kuna reljeefid sisaldavad ka Ramses III üheteistkümnenda valitsemisaasta sündmusi.³⁷ Medinet Habu templis on mainitud

³² Selle kohta on palju materjali, eesti keeles vt nt Nõmmik 2009, Nõmmik 2013.

³³ Moran 1992: xiii, xvi, xix. Inglisekeelne kirjandus kasutab tihti termini *assüüria keel* asemel terminit *akadi keel*.

³⁴ Drews 2000: 161; O'Connor 2000: 86. Medinet Habu kirjalikud allikad on esitatud Breasted 1906a: 12-81. Raamat on vana, aga annab Egiptuse allikatest hea ülevaate. Kus võimalik, on kasutatud moodsamat tõlget, nt Breasted 1906a: 39 esitatud tekst on olemas ka Cline 2014:6, aga enamasti on uuemas kirjanduses piirdutud tekstilõikudega.

³⁵ Nad käskisid koguni mõnikord teistest templitest ehitusplokke ümber tõsta (Lesko 1992: 152-154).

³⁶ Wachsmann 2000: 108.

³⁷ O'Connor 2000: 86, kõige varem võidi tempel lõpetada Ramses III kaheteistkümnendaks valitsusaastaks (Lesko 1992: 152).

sündmusi Vahemere ääres laiemalt, aga kohati vääralt. Näiteks mainib inskripsioon Karkemiši hävitamist, mida arheoloogilised allikad ei kinnita.³⁸

Teine tähtis allikas mererahvaste rünnaku kohta on Harrise papiüürus.³⁹ Ramses III surma järel kirjutatud dokument annab ülevaate vaarao tegudest ja mererahvaste rünnakust. Samuti on olukorra kirjeldamisel Levantis XX dünastia lõpus oluline 11. sajandist pärinev “Wenamuni jutustus”. See räägib Egiptuse preestrist, kes läheb Foiniikiast puitu ostma, aga satub teel tjekkeritega (üks mererahvastest) vastuollu. Kuigi jutustus ise on fiktsioon, võib see peegeldada uusi jõuvahekordi Vahemere idarannikul.⁴⁰ Peale nende on kasulik analüüsida teisi Egiptuse allikaid, mis jäävad küll tähtsusele eeltoodutele alla.

Teine oluline allikagrupp pärineb Ugaritist. Sealt on leitud savitahvlid kirjavahetusega erinevate valitsejate ning ametnike vahel. Need on tõenäoliselt vähem propagandistlikud kui Egiptuse reljeefid, aga kirjugi peab lugema allikakriitiliselt. Pealegi annavad need informatsiooni vaid ajast enne Ugariti hävitamist.⁴¹ Varem arvati, et üks kiri peegeldab vahetult linna hävitamise eelset aega – savitahvel on leitud savipõletusahjust ning kirjeldab vaenlase laevade rünnakut ja linnade hävitamist –, aga hiljuti on avastatud, et kiri kukkus savipõletusahju hoone varisemise käigus. Kirjad viitavad, et Ugaritti ei hävitatud enne 1190. aastate lõppu.⁴² Ugariti kirjad on siiski hävingule ajaliselt lähedal, kuigi mitte tingimata vahetult eelnevad, ja peegeldavad pingeid Vahemere ääres.

³⁸ Drews 1995: 14-15.

³⁹ Breasted 1906a: 110-206 (eriti selle ajalooline osa 198-206).

⁴⁰ Gordon 1992: 192. Tõenäoliselt võis lugu aset leida XX dünastia lõpus (Cline 2014:137, Lichtheim 2003: 89). Samas on lugu asetatud ühes artiklis XXII dünastiasse (Killebrew, Lehmann 2013: 3) ehk 10. sajandisse või hilisemasse aega, aga artiklis ei ole selle kohta esitatud põhjendust. Algallikas: Breasted 1906a: 278-287 või Lichtheim 2003: 90-93 (uuem tõlge).

⁴¹ Cline 2014: 109, 112.

⁴² Cline 2014: 109, 112. Seda toetavad nii päikesevarjutuse mainimine ühes kirjas, mis leidis aset aastal 1192 kui ka 1190ndate teisel poolel valitsenud Egiptuse kantsleri Bey nimetamine teises kirjas.

I peatükk: Pronksiaja kriis Vahemere maades: üldine kulg ning põhjused

1.1 Vahemere-äärsed riigid ja impeeriumid kriisieelsel ajal

13. sajandi keskel asusid Vahemere ääres Hetiidi impeerium ning Egiptuse impeerium, millele lisandusid väiksemad riigid ja linnriigid. Kreeka maismaal ning Kreetal domineerisid Mükeene kultuuri väikeriigid, Küpros võis olla ühtne riik või linnriikide ühendus ning Levanti rannikul paiknesid erinevad kaananlaste linnriigid, mis reeglina allusid hetiitidele või egiptlastele.

Mükeene kultuuri levialal (Kreekas, Kreetal, Egeuse mere saartel ja Lääne-Anatoolias)⁴³ olid olulisimad väikeriigid Mükeene, Tiryns, Pylos ja Teeba. Mükeene riikide võimu- ja tõenäoliselt kultuskeskus oli palee, mille eesotsas oli lineaarkirja B (kohaliku kirjasüsteemi) tahvlite põhjal *wanax*. Palee kontrollis suurt territooriumi väljaspool linnu ja korraldas majandustegevust ning kaugkaubandust.⁴⁴ Ükski linn ei valitsenud tõenäoliselt kogu Mükeene kultuuri leviala, sest niivõrd võimsaid võimukeskusi pole sealt leitud. Samas võis hetiidi dokumentides mainitud Ahhiyawa olla üks Mandri-Kreeka riikidest, millel oli mõjuvõimu või isegi territooriume Anatoolias.⁴⁵ Hetiidi kuningas on ühes kirjas viidanud Ahhiyawa kuningale kui võrdsele enda ja Babüloonia, Assüüria ning Egiptuse kuningaga.⁴⁶ Samas ei ole teada, kus Ahhiyawa keskus asus: välja on pakutud nii Rhodost, Teebat kui Mükeenet.⁴⁷ Mükeene paleeriikide roll Vahemere kaubanduses ja poliitikas võis olla üpris märkimisväärne.

Hetiidi impeerium oli võimsaim riik Anatoolias ning Süüria aladel Kadešist põhja pool. Impeeriumi keskus oli Hattuša (ajutiselt ka Tarhuntašša)⁴⁸, kus resideerus Hetiidi suurvürst⁴⁹, kellele allusid vasallriikide valitsejad. Karkemiš oli tähtsuselt teine Hetiidi linn, mille valitseja võttis endale impeeriumi hävimise järel suurvürsti tiitli.⁵⁰ Hetiidid kasutasid kirjakeelena hetiidi keelt ja luuvi keelt.⁵¹ Hetiiti kuningas

⁴³ Dickinson 2006: 24, Yasur-Landau 2010: 61.

⁴⁴ Dickinson 2006: 25, 30, 35; Yasur-Landau 2010: 36–38.

⁴⁵ Dickinson 2006: 26–29.

⁴⁶ Šaušgamuwa ja Tudhaliya vaheline leping (CTH 105)(Singer 2003: 98–100). Ahhiyawa kuninga nimi on sealt hiljem kustutatud (ibid).

⁴⁷ Dickinson 2006: 29.

⁴⁸ Hoffner 1992: 47.

⁴⁹ Bryce 2006: 2.

⁵⁰ Bryce 2006: 349–350. Karkemiš valitses impeeriumi Süürias asuvaid alasid (Collins 2007: 104).

⁵¹ Collins 2007: 31–32.

kontrollis majandust oma territooriumil ja suutis takistada vajadusel teiste riikide kauplemist läbi oma territooriumi.⁵² Arvukad sõjakäigud nt Lääne-Anatooliasse⁵³ näitavad, et hetitidel oli pidevalt probleeme oma impeeriumi valitsemisega.

Küpros (Alašia) võis 13. sajandil olla ühe valitseja võimu all, aga linnadel oli seejuures märkimisväärne iseseisvus.⁵⁴ Rahvusvahelistes suhetes oli saare peamine esindaja Alašia kuningas.⁵⁵ Süüria rannikuriikidest olid tähtsamad Ugarit, üks olulisemaid kaubanduskeskusi Vahemere rannikul, ning Amurru, Hetiidi impeeriumi piiririik. Mõlemad linnad allusid 13. sajandi keskel Hetiidi impeeriumile.⁵⁶ Neist lõuna poole jäid Foiniikia linnad ja Kaananima riigid, mis olid pigem Egiptuse mõjusfääris.⁵⁷

Teine Vahemere-äärne impeerium oli Egiptus, mida 13. sajandil valitsesid XIX dünastia vaaraod. Ramses II pika valitsusaja järel päris trooni vaarao kolmeteistkümnese poeg Merneptah, kes oli troonile asudes kõrges eas. Pärast Merneptahi surma vahetusid valitsejad üsna kiiresti, kuni XX dünastia teise vaarao Ramses III võimuletulekuni.⁵⁸ Nagu hetitidel oli ka Egiptusel probleeme oma piiride kontrollimisega, seda nii Levantis, Liibüas kui ka Nuubias.⁵⁹

Mesopotaamia riigid kriisi käes otseselt ei kannatanud: need olid sündmuste tuumikust selleks liiga kaugel.⁶⁰ Teised piirkonnad ei mänginud kriisi tekkimisel tõenäoliselt olulist rolli. Mererahvaid on seostatud küll ka Itaalia aladega, aga sel teoorial on palju vastuargumente.⁶¹ Näiteks peab arvestama Sardiinia (mererahvaste seas esinevate šerdenite väidetav kodumaa) kaugust Lõuna-Levantist, kus toimus lahing egiptlastega. Kaananimaale jõudmiseks oleks pidanud üsna suur laevastik läbima üle kolme ja poole tuhande kilomeetri ning olema seejärel võimeline ründama Egiptust.⁶²

⁵² Nt näis Hetiidi kuningas takistavat Ahhiyawa ja Assüüria kaubandussuhteid (Cline 2014: 98).

⁵³ Nt Muwatalli II (Bryce 2006: 225–226), Hattušili III (Bryce 2006: 290–291) või Tudkhalya IV (Bryce 2006: 303–304) kampaaniad.

⁵⁴ Karageorghis 1994: 1. Vt ptk 2.1 Alašia ja Küprose samastamise kohta.

⁵⁵ Nt RS 20.238 või RS.L1 (Wachsmann 2009: 343–344).

⁵⁶ Bryce 2006: 240, Yon 1992: 112.

⁵⁷ Foiniikia kohta vt Bikai 1992: 136.

⁵⁸ Hasel 1998: 78; Van de Mieroop 2009: 256.

⁵⁹ Seti I kampaaniad kõigis kolmes piirkonnas (Morris 2004: 359) ja Ramses II kampaaniad Nuubias (Morris 2004: 652) ja Kaananimaal (Hasel 1998: 152–154).

⁶⁰ Zettler 1992: 180.

⁶¹ Holloway 1992: 43; Vagnetti 2000: 319. Teemat käsitles siinkirjutaja bakalaureusetöö (Nõmmik 2012).

⁶² Laevade ja nende mahu ning muude aspektide kohta vt Yasur-Landau 2010: 104–109.

Kriisile eelnenud 13. sajandi poliitiliste sündmuste seas oli üks tähtsamaid Ramses II viiendal valitsusaastal (ca 1274) Süürias toimunud Kadeši lahing hetiiide ja egiptlaste vahel.⁶³ Kuigi Ramses II kuulutas end võitjaks, kaotasid egiptlased lõplikult Amurru ja Kadeši ning tulemus oli kasulikum hetiiitidele. Rahulepe sõlmiti alles Ramsese 21. valitsusaastal hetiiidi kuninga Hattušili III-ga.⁶⁴ Pärast rahulepet olid suhted hetiiide ja egiptlaste vahel võrdlemisi rahulikud ning egiptlased saatsid hetiiitidele isegi vilja, kui need näljahäda käes kannatasid.⁶⁵

13. sajandil saavutas Assüüria kuningas Tukulti-Ninurta I Nihriya lahingus võidu hetiiide armee üle ning assüürlased hakkasid ohustama Hetiidi territooriume Süürias.⁶⁶ See oli löök Hetiidi impeeriumi mainele ning võis impeeriumi oluliselt nõrgestada.⁶⁷ Hilisemaid konflikte Hetiidi riigi ja Assüüria vahel teada ei ole, kuna esimene lagunes pronksiaja lõpus. Hetiidid olid sunnitud pidevalt sõdima ka Anatooolias. Tudkhalya IV uhkustab Yalburti inskripsioonil sellega, et rahustas Lukka maad. Näib, et Lukka piirkonda ja Anatooliat üldiselt hetiiitidele allutada ei suudetud, kuna ka järgnevad kuningad pidid seal sõdima. Nii Tudkhalya IV kui Šuppiluliuma II pidasid lahinguid Alašia (Küprose) vastu (arvatavasti merel ja Anatooolias).⁶⁸ Ühed ohtlikumad vaenlased olid Hetiidi impeeriumist põhja pool asunud kaskalased, kes olid juba korra suutnud hävitada Hattuša.⁶⁹ Egiptuse vaaraod Seti I, Ramses II ja Merneptah sõdisid Kaananimaal, kuigi on kahtlusi, kas viimane sõdis Levantis.⁷⁰ Mukeene riikide otsesest osalemisest sõdades kirjalikke allikaid säilinud ei ole, kuid müüride jäänused akropolide ümber viitavad sellele, et olukord oli pingeline ka Kreekas.⁷¹

14. ja 13. sajandi Vahemeremaid iseloomustas tihe kirjavahetus erinevate valitsejate vahel, nagu selgub Amarna ja Ugariti kirjadest.⁷² Säilinud kirjavahetus võimaldab detailsemalt uurida hilise pronksiaja riikide omavahelist suhtlust. Rahvusvahelises suhtluses kasutati erinevaid keeli, aga levinuim oli assüüria keel

⁶³ Bryce 2006: 234.

⁶⁴ Van Dijk 2000: 289, 290.

⁶⁵ Cline 2014: 144.

⁶⁶ Bryce 2004: 11.

⁶⁷ Cline 2014: 161.

⁶⁸ Singer 2000: 26, 27. Lukka alad asusid tõenäoliselt Lõuna-Anatooolias.

⁶⁹ Sel ajal oli Hetiidi impeeriumi pealinn küll ajutiselt Tarhuntaššasse üle viidud (Hoffner 1992: 51).

⁷⁰ Hasel 1998: 125, 153, 179–180.

⁷¹ Müürid olid olemas nt Mukeenes ja Pyloses ning neid laiendati veelgi 13. saj teisel poolel (Muhly 1992: 11). Ahhiyawa kuningas oli küll seotud vähemalt ühe ülestõusuga Anatooolias (Cline 2014: 84).

⁷² Cline 2014: 52–55.

(Amarna ja osas Ugariti kirjades).⁷³ Laialdane kirjavahetus iseloomustab üldisemalt tollast rahvusvahelist diplomaatiat, kus liitlassuhteid kinnistati kingituste vahetamise ja abieludega.⁷⁴

Peaaegu kõik Vahemere-äärsed riigid olid seotud kaubavahetussüsteemiga, mis transportis kaupu Afganistani aladelt Hispaaniani.⁷⁵ Kaubandusliku võrgu ulatust näitavad Ugaritist leitud Läänemere merevaik⁷⁶ ning Saksamaalt Bernstorfist leitud lineaarkirja B sümbolitega merevaigutemplid⁷⁷. Kaubavahetuse sujuvat toimimist takistasid piraadid ning piirkondlik ebastabiilsus. Egiptuse Kaananimaal tekitasid probleeme nii linnriikide ülestõusud kui ka kohalikud nomaadid šasud.⁷⁸ Enamik tähtsamast kaubavahetusest (luksuskaubad, metall) oli valitsejate kontrolli all. Kaupmehed olid siiski teatud määral iseseisvad, näiteks lubati mõnele neist maksuvabastust.⁷⁹ Lisaks kaubale liikusid laevadega arvatavasti ka käsitöölised.⁸⁰ Seega kontrollisid riigid tugevalt kriisieelset majandust. Seejuures allus osa linnriike suurematele impeeriumitele (nt Kaananimaa linnriigid Egiptusele), mis tähendas vastavaid majanduslikke kohustusi ja kaudset kontrolli ülemvalitseja poolt.⁸¹

13. sajandi lõpus ei olnud poliitiline olukord Vahemere ääres enam stabiilne ja liitlassuhted olid muutumas. Ugarit otsis uusi liitlasi, kuna nõrgenev Hetiidi riik oli Assüüriale võimu kaotamas. Leitud on kiri, mille Assüüria kuningas saatis Ugariti kuningale, teatamaks võidust hetiitide üle, tõenäoliselt eesmärgiga sõlmida liit ning kindlustada endale ligipääs Vahemere äärde.⁸² Egiptuse vaarao Merneptahi vastus Ugariti kuningale, kus vaarao võtab teatavaks Ugariti soovi olla Egiptuse kuninga teener, näitab samuti uute liitlassidemete loomiskatseid.⁸³ Niisiis hakkasid väikeriigidki teadvustama muutuvat julgeolekuolukorda, mis esialgu tähendas muutusi suurriikide jõuvahekorras.

⁷³ Moran 1992: xix-xx, Yon 2006: 43–44.

⁷⁴ Cline 2014: 52, 56.

⁷⁵ Cline 2014: 77, Demand 2012: 162.

⁷⁶ Caubet 1992: 48.

⁷⁷ Moosauer 2014, Wells 2012:182, aga selle ehtsust on kahtluse alla seatud.

⁷⁸ Redford 2000: 7; Wachsmann 2009: 321. Nt mäss Beth Sheani vastu, mille Seti I pidi maha suruma (Hasel 1998: 129).

⁷⁹ Cline 2014: 79–80,152; Sherratt 1998: 294–295.

⁸⁰ Yasur-Landau 2010: 101.

⁸¹ Egiptus sai Kaanani kuningatelt nt vilja, väärismetalle ja tööjõudu, majandusliku kontrolli määra üle vaieldakse (Hasel 1998: 115-116).

⁸² Singer 2000: 22.

⁸³ Kuigi vaarao saadab Ugaritile hulga luksuskaupu, keeldub Merneptah siiski saatmast Ugaritti skulptorit, kes teeks linna vaarao kuju (Cline 2014: 107, Singer 2000: 22).

1.2 Kriisi ilmingud ja põhjustatud muutused Vahemere piirkonnas

Vahemere piirkonda tabas 13. sajandi lõpus ja 12. sajandi alguses kriis, mida iseloomustas laialdane hävitustöö, suurvõimude langus ja rahvagruppide ümberasumine. Mückeene paleeriigid häabusid, Hetiidi impeerium lagunes, mitmed paigad Küprosel, Süürias ja Lõuna-Levantis hävisid, hüljati või kannatasid kriisisündmuste käes. Egiptuse kontroll Kaananimaa üle kadus 12. sajandi jooksul lõplikult ning rohked siseprobleemid ennustasid Egiptuse uue riigi peatset lõppu – 11. sajandiks oli võim Egiptuses jagunenud XXI dünastia vaaraode ja Amuni kõrgpreestrite vahel.⁸⁴

Kultuuriline tagasilöök oli märkimisväärne. Enamik kirjakeeltest – Mückeene lineaarkiri B, hetiidi kiilkiri ja Ugariti kirjakeel – kadusid, hiljem kadus ka küprominoiline kiri Küprosel, mis transformeerus küprose rauaaja silpkirjaks.⁸⁵ Kirjalik kultuur säilis ainult Egiptuses ja tõenäoliselt Foiniikias. Materiaalne kultuur muutus samuti mitmes Vahemere piirkonnas, nagu Küprosel ja Palestiinas.⁸⁶ Senised majandussuhted katkesid ja kaugkaubandust reguleerinud paleesüsteem varises kokku. Majanduse langus oli märgatav nt Palestiinas, kus imporditud keraamika hulk vähenes oluliselt.⁸⁷ Teatud piirkondade, nt Küprose ja Foiniikia, vahel jätkusid majandussuhted kriisist hoolimata.⁸⁸

Samas ei pruukinud kriisisündmuste kaasaegsed kriisi tajuda nii märgatavana, kui see tundub tänapäeva uurijate jaoks. Mõnede sündmuste toimumisaja vahele võis jääda mitu põlvkonda ning need toimusid eri piirkondades. Kriisi teeb siiski eriliseks massiline riikide ja linnade kokkuvarisemine lühikese aja jooksul ja laial territooriumil. Järgnev ülevaade kriisist on üldistav ega lasku detailidesse, kuna käsitletavad riigid ei ole käesoleva töö uurimisteema.

Kriis Mückeene kultuuri piirkonnas oli silmatorkav, kuid mitte totaalne. Ühest küljest kadus lineaarkiri B ja paleeadministratsioon, teisalt näitavad väljakaevamised, et materiaalne kultuur jätkus ning mitmete linnade asustus püsis. Kultuuri langus oli järkjärguline,⁸⁹ mõjutades eri piirkondi erinevalt. Mitmed Kreeka linnad said

⁸⁴ Naunton 2010: 121.

⁸⁵ Bryce 2012: 56, Iacovou 2006: 320, Whisenant 2008: 145, Yasur-Landau 2010: 58.

⁸⁶ Vt allpool.

⁸⁷ Barako 2000: 516.

⁸⁸ Gilboa 2005: 62.

⁸⁹ Yasur-Landau 2010: 58.

kannatada või hävisid pronksiaja lõpus: suurematest keskustest Mückeene ja Tiryns, aga ka paljud teised asulad Mandri-Kreekas, Kreetal ja Egeuse mere saartel.⁹⁰ Sündmused leidsid aset LHIIB hilises faasis (13. sajandi lõpus) ning LHIIC varajases faasis (12. sajandi alguses).⁹¹ Mainima peab, et häving ei olnud kõikjal samaaegne.⁹² Hävingule vaatamata jätkus Mückeenes ja Tirynsis asustus, säilisid mõned võimustrid, püstitati *megaron*-tüüpi ehitisi ning Tirynsi rahvaarv tõenäoliselt kasvas. Monumentaalarhitektuuri jätkumine iseloomustab ka Mileetost ja Melose saart.⁹³ Seega mõjutas kriis esialgu pigem ühiskondlikku korraldust kui asustuspilti. Egeuse mere saartel ja Euboial toimus areng, Peloponnesosel, Kreetal ja Atikas langus.⁹⁴ Seal, kus säilis eliit (nt Tirynsis), oli võim killustunud ning suuremate asulate kontroll väiksemate üle nõrgenes.⁹⁵

Kultuurilised muutused ei olnud järsud, kuigi lineaarkirja B kadumine näitab, et need olid tõsised. Endiste kunstivormide jätkumist tõestavad Mückeenest leitud freskod, aga uue ajastu põhiliseks kunstivormiks sai lihtsamini toodetav maalitud keraamika.⁹⁶ Kuigi paleede kontrolli määr majanduses on vaieldav⁹⁷, pidi paleeadministratsiooni kadumine muutma keerulisemaks kaug-kaubanduse korraldamise (nt laevade ja meeskonna hankimise)⁹⁸, võimaldades samas kohalikele kaupmeestele ja käsitöölistele suuremat tegutsemisvabadust. Mõne piirkonnaga võisid kaubandussuhted säilida, mida näitab Kreeka kultuuri jätkuv mõju Küprosele.⁹⁹

Mandri-Kreeka eristus teistest Vahemere piirkondadest sellega, et ei asunud teiste impeeriumide naabruses, vaid oli neist merega eraldatud.¹⁰⁰ Kreeka väikeriikide ainsad tõsisemad konfliktid naaberrahvastega võisid toimuda Lääne-Anatoolias¹⁰¹ ja hilisemast pärimusest tuntud dooria invasioon ei ole tollel perioodil tõenäoline¹⁰².

⁹⁰ Dickinson 2006: 43–44, Drews 1995: 9, Muhly 1992: 11, Yasur-Landau 2010: 66–67, 81–82.

⁹¹ LHIIB ja LHIIC tähistavad Kreeka ajaloos teatud ajalooperioodi, aga ka keraamikastiili. Periodiseering on umbkaudne (Dickinson 2006: 23). Raskuste kohta periodiseerimisel vt Dickinson 2006: 13–23.

⁹² Dickinson 2006: 44.

⁹³ Yasur-Landau 2010: 61, 67–70.

⁹⁴ Yasur-Landau 2010: 81–83.

⁹⁵ Yasur-Landau 2010: 69, küsimusi tekitab see, kui palju kontrolli omasid suuremad asulad eelnevalt (Dickinson 2006: 35–36).

⁹⁶ Yasur-Landau 83.

⁹⁷ Vt selle kohta Dickinson 2006: 33–41.

⁹⁸ Laevareiside korraldamise raskuste kohta vt Yasur-Landau 2010: 104, 111, 112.

⁹⁹ Küprose ja Kreeka kohta vt allpool.

¹⁰⁰ Võimalik, et kuna Hetiidi kuningas ei saanud arvestatavate raskusteta rünnata Ahhiyawa keskust, oli ta sunnitud tunnustama viimast võrdsena, isegi kui ta oli nõrgem valitseja (Dickinson 2006: 29–30).

¹⁰¹ Cline 2014: 84.

¹⁰² Cline 2014: 149, Dickinson 2006: 54.

Seetõttu on Kreeka kriisi põhjused arvatavasti seotud looduskatastroofide või Kreeka riikide omavaheliste konfliktidega,¹⁰³ aga invasiooni lähipiirkondadest ei saa täielikult välistada. Kuigi kriisi põhjused Kreekas on täpselt teadmata, võis põud, majandusliku olukorra halvenemine või eliidi konkurents sundida Kreeka elanikke teistesse piirkondadesse rändama.¹⁰⁴ Kreeka kriis mõjutas omakorda Levanti, kuna mõned mererahvad võisid pärineda Egeuse mere kultuuriruumist.¹⁰⁵ Kriisi tagajärjel sattus Mückeene kultuur aeglasesse ja järkjärgulisse langusse ning hääbus 12. sajandi lõpuks.

Selgem murrang toimus Anatooolias: Hetiidi impeerium lagunes ning Anatoooliasse ilmusid uued rahvagrupid. Hattuša hüljati või hävitati, nagu ka mitmed teised Anatoolia linnad. 13. sajandi keskel hävis Trooja VI tõenäoliselt maavärina tõttu (materiaalne kultuur katkestust ei näita), järgnenud Trooja VIIa ja b¹⁰⁶ tsitadellid aga hävisid tules ning sinna ilmus Traakiaga seostatav keraamika, kuigi kohaliku keraamika kasutamine jätkus. Traakia keraamika ilmus ka Gordioni, aga tõenäoliselt toimus inimeste asumine sinna rahumeelselt, kuna asulas hävingumärke leitud ei ole. Balkani päritolu keraamikat on siiski leitud vaid mõnest paigast.¹⁰⁷ Tarsos Lõuna-Anatooolias oli tähtis Hetiidi linn, mis põletati maha 13 sajandi lõpul. Seejärel kolisid sinna tõenäoliselt Mückeene kultuuriruumist pärit inimesed, mida näitavad kohapeal valmistatud Mückeene stiilis LHIIC(1b) keraamika ilmumine ja muutused ehitusplaanis.¹⁰⁸ Anatooolias võib seega oletada kahe erineva rahvagrupi ilmumist (üks Egeuse mere kultuuriruumist, teine Balkani poolsaarelt).

Hattuša hääbumise saab dateerida 13. sajandi lõppu või varajasse 12. sajandisse. Hetiitide enda dokumentidest dateerimisel abi ei ole, kuna kirjutajad sageli dokumente ei dateerinud ja viimaste hetiidi kuningate valitsusaja pikkust ei saa kindlalt määrata.¹⁰⁹ Egiptuse vaarao Merneptahi viljasaadetis Hetiidi impeeriumile näitab, et impeerium oli 13. sajandi lõpus veel olemas.¹¹⁰ Ramses III lahing mererahvastega u. 1175. aastal toimus Medinet Habu raidkirja väitel aga juba pärast

¹⁰³ Kohalikest põhjustest võib mainida maavärinaid (Cline, Nur 2000) ja Tirynsi puhul ka mudalihat (Muhly 1992: 11). Linnadevahelisele konkurentsile võib viidata müüride laiendamine Mückeenes ja Tirynsis (Muhly 1992: 11).

¹⁰⁴ Pikemalt võimalikest põhjustest: Yasur-Landau 2010: 98–102.

¹⁰⁵ Yasur-Landau 2010 (raamatu põhiteese) ning vt allpool.

¹⁰⁶ Täpsemalt on mõeldud tsitadelli Trooja VII B(2) kihi lõpus (Sams 1992: 56–57).

¹⁰⁷ Sams 1992: 56–59; Henrickson, Voigt 2000: 342, 349, 354–355. Trooja hävingukihid on paigutatud 12. sajandi esimesse poolde (VII A) ning ca aastasse 1100 (VII B2) (Sams 1992: 56–57).

¹⁰⁸ Yasur-Landau 2010: 159.

¹⁰⁹ Beckman 2007: 103.

¹¹⁰ Merneptahi suur Karnaki inskripsioon väidab, et ta saatis vilja Hattušasse (algallikas: Breasted 1906b: 244; Hoffner 1992: 49).

Hattuša langemist, kuigi raidkirjad on mõnes osas ekslikud.¹¹¹ Nähtavasti ei põletatud maha kogu Hattušat, vaid mõned avalikud hooned. Selleks ajaks oli linn enamjaolt hüljatud.¹¹²

Hattuša languse põhjused on ebaselged. Erinevalt Mückeene piirkonnast ümbritsesid Hetiidi impeeriumi vaenulikud jõud ning impeeriumi ohustasid nii konfliktid kui majandusblokaad. Hattuša võisid taaskord hävitada kaskalased.¹¹³ Mererahvaste tegevus Tarsoses ja Ugaritis¹¹⁴ ning vastasseis assüürlastega¹¹⁵ nõrgestasid impeeriumit, aga on ebatõenäoline, et kumbki Hattušat ründas. Üldjuhul piirdus mererahvaste hävitustöö rannikulähedase piirkonnaga, hästi kindlustatud Hattuša ründamine nõudnuks arvestatavat maismaa-armeed. Teisalt võisid languse põhjustada Hetiidi impeeriumile iseloomulikud sise- ja troonitülid.¹¹⁶ Vasallkuningriikidel oli võimalus nõrgast impeeriumist lahku löüa või oht sattuda välisvallutajate küüsi ja impeerium võis killustuda.¹¹⁷ Kui Hattušat tabas lisaks näljahäda, võis ebastabiilne olukord takistada vilja jõudmist pealinna ja abivajavatesse piirkondadesse,¹¹⁸ kuna keskuse eraldamine teistest impeeriumi aladest oli vaenlase jaoks lihtne. Siinkirjutaja peab Hetiidi impeeriumi lagunemise põhjuseks kliimamuutuse ja näljahäda tekkimist samal ajal siseprobleemidega. Hetiitid ei saanud ka abile loota – kriis Anatooolias ja Süürias takistas võimaliku toiduabi saabumist Egiptusest ning Assüüria oli huvitatud hetiitide võimu hääbumisest.

Hetiidi impeeriumi lagunemine pani liikuma rahvahulgad: Hattuša hüljanud inimesed pidid asuma mujale, tõenäoliselt lähipiirkonda. Samas oli võimalus minna Karkemiši ja Uus-Hetiidi kuningriikide aladele, mis kriisi üle elasid (Karkemiši kuningas võttis endale Hetiidi suurvürsti tiitli).¹¹⁹ Rahvahulgad võisid rännata ka Lukka (hilisema Lüükia) aladele, kus mõned luuvi- ja hetiidikeelsed nimed säilisid

¹¹¹ Eksitakse nt Karkemiši hävimise osas (Drews 1995: 14–15).

¹¹² Beckman 2007: 111, Bryce 2006: 345, Klengel 2002: 108–109.

¹¹³ Hoffner 1992: 51.

¹¹⁴ vt viidet 108 ja allpool.

¹¹⁵ Cline 2014: 161.

¹¹⁶ Nt Kurunta nimelise vasalli usurpeerimiskatsed või Suppiluliuma II võitlus Tarhuntašša vastu (Hoffner 1992: 49, Singer 2000: 26).

¹¹⁷ Beckman 2007: 111, 112. Vasallriikidele oli Hetiidi impeeriumi langus tõenäoliselt kahjulik, kuna nad ei saanud enam loota impeeriumi kaitsele. Teisalt ei taganud impeeriumid vasallidele alati vajalikku abi ja kaitset, nagu on näha 14.sajandi Byblose valitseja Rib-Hadda korduvatest abipalvetest Egiptuse vaaraole, et viimane aitaks Amurrit ohjeldada: EA 102–112, 114, 116–119, 122–126, 129–132, 136–138 (Moran 1992: 175–198, 201–207, 209–225).

¹¹⁸ Bryce 2006: 331, Hoffner 1992: 49.

¹¹⁹ Bryce 2006: 349–351, Güterbock 1992: 54–55.

veel klassikalisel ajastul, ja Levanti, millele viitab hetiitide mainimine Piiblis.¹²⁰ Hetiidi kiri ja keel kadusid – Uus-Hetiidi kuningriigid võtsid üle luuvi keele ja selle hieroglüüfid.¹²¹ Arvatavasti kadus koos impeeriumi keskusega kontroll kaugkaubanduse üle. Seega oli murrang Hetiidi impeeriumi tuumikalal järsk ja totaalne, Põhja-Süürias aga jätkus hetiidi kultuur muutunud kujul.

Mainida tuleb ka mererahvaste võimalikku Anatoolia päritolu. Anatoolia edelaosas (Lukka aladel) elanud lukkalased ründasid koos liibülastega Merneptahi-aegset Egiptust.¹²² Lukkalased olid tõenäoliselt piraatlusega tegelev rahvagrupp, kes valmistas probleeme hetiitidele¹²³, ründas 14. sajandil Küprost¹²⁴ ja kellega pronksiaja lõpus sõdis Ugarit¹²⁵. Hilisemad, Ramses III reljeefid neid ei maini.¹²⁶ Kuna Anatoolias toimusid murrangulised sündmused, võis lukkalastel olla selleks ajaks probleeme oma kodumaal, aga nad võisid olla ka probleemide allikas teistele riikidele.

Erinevalt Hetiidi impeeriumist elas Egiptus kriisi üle. Mererahvaste rünnak tõrjuti tagasi ega põhjustanud (otseselt) kriisi ning Egiptuse linnad pääsesid hävingust (erinevalt Kaananimaa asulatest)¹²⁷. Riik jagunes kaheks alles 11. sajandil.¹²⁸ Egiptus kontrollis veel 12. sajandi alguses Kaananimaad, aga sajandi keskel Egiptuse võim hääbus.¹²⁹ Levanti kaotusega kaasnesid majanduslikud probleemid: piirkonnas asusid Egiptuse kaevandused ning kauplemine Foiniikiaga oli raskendatud.¹³⁰ Egiptuse majandus näitas allakäigu märke: sellele viitavad näiteks hauatööliste streik Ramses III ajal ning suuremad huaröövimise lained Ramses IX ja XI ajal. Sisepoliitiliselt nõrgenes vaarao võim üha enam.¹³¹ Samas oli Egiptusel juba enne Levanti kaotust sisepoliitilisi probleeme. Merneptahi ja Ramses III valitsusaja vahelisel perioodil

¹²⁰ Bryce 2006: 348, 355, 356. Teiste seas on Kaananimaal hetiitidega seostatud “Ammani lennujaama hoonet” ja “Härja pühamut” (*Bull Site*, Van Der Steen 1996: 57, 59).

¹²¹ Collins 2007: 87.

¹²² Bryce 2006: 41, Cline 2014: 7–8.

¹²³ Bryce 2006: 54.

¹²⁴ EA 38 (Moran 1992: 111–112).

¹²⁵ RS 20.238 (Wachsmann 2009: 344).

¹²⁶ Hölbl 1983: 136 tabeli järgi.

¹²⁷ Vt ptk 3.2

¹²⁸ Naunton 2010: 121.

¹²⁹ Sellele näivad viitavat Ramses IV nimega leiud Beth Sheanist (Finkelstein 2000: 162), Ramses VI nimega leiud Deir Al-Balah’ist ja Megiddost (Finkelstein 2000: 161, 162) ning Ramses IX nimega leid Gezerist (Dever 1992: 102), kuigi mõned leiud on avastatud kahtlases kontekstis. Ramses III ajast on kindlamaid tõendeid Egiptuse kohalolust nii sealt kui ka lõunapoolsest Tell el-Farah’st ja Lachish’ist (Finkelstein 2000: 161, 164).

¹³⁰ Kaevandused kaotati tõenäoliselt Ramses VI ajal (Weinstein 1992: 146–147).

¹³¹ Morenz, Popko 2010: 119, Naunton 2010: 121.

vahetusi vaaraod suhteliselt tihti ning sel ajal koondas võimu enda kätte kantsler Bey, kes aga hiljem hukati.¹³²

Kriis ei mõjutanud siiski oluliselt Egiptuse emamaad. Hoolimata riigi jagunemisest, kestis vaarao institutsioon veel üle tuhande aasta koos mitmete egiptuse kultuurile iseloomulike joonte ja kirjakultuuriga. Impeeriumi pidevalt ohustanud rahvagrupid – liibüalased, nuubialased ja mererahvad – olid sõjaliselt nõrgad. Teised suurriigid asusid liialt kaugel, et Egiptust 13. sajandi lõpus mõjutada, kuigi seos Levanti territooriumide vilistite kaotamise ja majandusliku olukorra halvenemise vahel ei ole välistatud. Egiptusel ei olnud 12. sajandil piisavalt jõude, et kontrollida kogu Lõuna-Levanti, mistõttu keskendus riik kaubamarsruutide kontrollimisele ja võib-olla vilistite isoleerimisele.¹³³ Egiptuse majanduslik olukord oli parem kui Hetiidi impeeriumil, mida näitab selle võimekus hetiiite viljasaadetistega abistada.¹³⁴ Egiptus oli kokkuvõttes ainuke Vahemere suurvõim, mis kriisi järel püsima jäi.

Teised piirkonnad kannatasid samuti: Küprosele ilmus kriisi ajal uus kultuur, mitmed linnad hüljati, aga mõned jäid püsima.¹³⁵ Põhja-Levantis hävis Ugariti linnriik, tähtsamaid keskusi Vahemere kaubanduses. Samas näisid Foiniikia linnad (Byblos, Tüüros) kriisi üle elavat, kuigi tõendid selle kohta on vähese arheoloogilise uurimistöö tõttu ebapiisavad.¹³⁶ Palestiinas aga ilmusid vilistid ning mõned linnad Lõuna-Levantis hävitati.¹³⁷

Vahemere riike tabanud kriis muutis oluliselt regiooni poliitilist ülesehitust. Impeeriumid kadusid: Hetiidi riik hävis ning Egiptus kaotas võimu Levantis. Võimuvaakum võimaldas mitmetel linnadel ja riikidel iseseisvamalt tegutseda, aga tegi need rünnakute suhtes haavatavamaks. Rauaajal ilmusid impeeriumite asemele kaubandusega tegelevad linnriigid, näiteks Foiniikia või kuningriigid Levantis¹³⁸, aga protsess võttis aega rohkem kui sajandi. Riikide ja sealse kirjakultuuri kadumisega lagunes senine diplomaatiline süsteem ning väheste allesjäänud riikide suhtlus oli ohtude tõttu raskendatud. Paleede kontrollitud majandussuhted ja kaugkaubandus¹³⁹ kadusid koos paleedega. Eri piirkondade kaubanduslikud kontaktid siiski püsisid,

¹³² Morenz, Popko 2010: 117–118, Van de Mieroop 2009: 256.

¹³³ Bloch-Smith, Nakhai 1999: 83, 116.

¹³⁴ Vt viide 110.

¹³⁵ Vt Küprose kohta ptk 2.

¹³⁶ Bikai 1992: 132–133, Cline 2014: 108.

¹³⁷ Vt Lõuna-Levanti kohta ptk 3.

¹³⁸ Bloch-Smith, Nakhai 1999: 62.

¹³⁹ Steel 2013: 29–30.

näiteks Küprose, Foiniikia ning Egiptuse vahel¹⁴⁰, aga muutusid kaubaartiklid ja nõudlus.

1.3 Pronksiaja lõpu kriisi põhjused

Ulatusliku kriisi tekkimise põhjus pronksiaja lõpul on tõenäoliselt mitme (nii lokaalse kui kogu Vahemere piirkonda hõlmava) asjaolu kokkulangemine. Järgnevalt vaadeldakse olulisemad teooriad, eristatakse tõenäolisi põhjuseid ja nende seoseid, keskendudes üldistele (mitte Levantile ja Küprosele iseloomulikele) põhjustele.

Üks levinumaid teooriaid Vahemere-äärse kriisi tekkimise kohta on kliimamuutuse ja sellest tulenenud põudade mõju. Perioodil 1250-1100 muutus Vahemere maade kliima kuivemaks ja külmemaks. Samas näib, et Lõuna-Levantis oli kliima leebem ja sademete hulk suurem.¹⁴¹ Lisaks suurenenud põuaohule mõjutasid kohalike elu külmemad ja pikemad talved. Võimalike ikalduste tõttu tõusis tõenäoliselt vilja hind, tekitades pingeid paiksete elanike ja kaubavahetusest sõltuvate nomaadide vahel. Tulemuseks võis olla rahvaste rändamine ja konflikt kohalikega.¹⁴²

Kuna kliima muutus kõikjal (rohkemal või vähemal määral) viletsamaks, kuid osad linnad ja riigid elasid kriisi üle ja teised mitte, siis tuleb eeldada, et kriisi tekkimisel mängisid lisaks rolli teised põhjused. Ka Hetiidi impeerium ei tundnud kliimamuutuse mõju kohe, püsidis vähemalt pool sajandit pärast kliimamuutuse algust 13. sajandi keskel.¹⁴³ Seega pidid kliimamuutusele lisanduma muud põhjused, näiteks ressursside kulutamine: Hetiidi impeeriumi arvukad sõjalised konfliktid võisid impeeriumit kurnata niivõrd, et see enam ikaldustega toime ei tulnud. Näljahäda võis takistada töölistele või palgasõduritele palga maksmist ja nende toiduga varustamist, mille võimalikuks tagajärjeks oli mäss või streik (nagu tööliste streik Ramses III ajal).¹⁴⁴ Hoolimata Hetiidi impeeriumi pingutustest näljahädaga toime tulla

¹⁴⁰ Gilboa 2005: 54, 62.

¹⁴¹ Langgut et al. 2013: 167, 169. Järeldus põhineb Levanti ja Mandri-Kreeka õietolmu analüüsidel ning Niiluse, Eufrati, Tigri ja Surnumere veetaseme langusel pronksiaja lõpus (Drake 2012: 7, Langgut et al. 2013: 160, 168; Kaniewski et al. 2013: 6).

¹⁴² Langgut et al. 2013: 164, 166, 167, 169.

¹⁴³ Yasur-Landau 2010: 67.

¹⁴⁴ Morenz, Popko 2010: 119. Tööliste üks soov oli saada vilja templi inventarist.

(Hattušasse ehitati viljahoidlad ning Egiptusest ja Mukišist imporditi vilja)¹⁴⁵, varises impeerium siiski kokku.

Näljahäda võis olla ka rände eeldus. Rahvaste rändamine soodsama kliimaga Levanti tundub tõenäoline, samas ei pruukinud migrantide arv olla suur. Selleks pidi näljahäda olema lähtekohas üpris märkimisväärne, sest rännak ise oli vaearikas ja nõudis suuremaid toiduvarusid. Vahemere piirkonna linnade hävingu põhjuseks on pakutud ülestõuse näljakriisi tagajärjel, aga mitmes linnas on põletatud toidutagavarasid, mis ei ole toidupuuduse all kannatavas piirkonnas mõistlik tegevus.¹⁴⁶ Kliimamuutus oli seega üks primaarseid põhjuseid toimunud muutustele, aga kriisi süvendas viis, kuidas inimesed kliimamuutusega toime üritasid tulla.

Teise teooria järgi tingisid Vahemere-äärse kriisi ja mitmete linnade hävingu maavärinad. Kuigi pole põhjust kahelda, et maavärinad Vahemere idaosas kui seismiliselt aktiivses piirkonnas¹⁴⁷ linnu hävitasid, ei saanud see põhjustada üldist kultuurilist katkestust. Samas on oletatud, et piirkonda võis tabada nn maavärinatorm – lühikeste intervallidega järjestikused maavärinad.¹⁴⁸ Tihedamini korduvad maavärinad võisid riikidele tõsisemat mõju avaldada. Kuigi mitmete linnade puhul vaieldakse, kas hävingu tekitasid maavärinad, viitavad teatud märgid (paralleelselt asetsevad langenud sambad ja rusude alla jäänud inimesed) seismilisele tegevusele.¹⁴⁹ Maavärinatest tekkinud kahju on märgatav Egeuse mere piirkonnas (Mükeenes, Tirynsis, Mideas, Menelaionis ja Kynosos) 13. sajandi ja 12. sajandi vahetuse arheoloogilistes kihistustes, samuti Trooja VI kihistuses u 1250.¹⁵⁰ Ugariti lõpp saabus 12. sajandi alguses ja põhjuseks oli rünnak, millele viitavad nt nooleotsad tänavatel. Linna lõplik hävimine maavärina tulemusel ei ole usutav (maavärin tabas linna u 1250).¹⁵¹ Mitmed asjaolud (skelettide vähesus või puudumine, väärisasjade puudumine¹⁵², põletusjäljed ja asulate tekkimine hiidlainete ohus

¹⁴⁵ Hoffner 1992: 49, Klengel 2002: 108–109.

¹⁴⁶ Drews 1995: 84.

¹⁴⁷ Piirkondadest asuvad murrangujoontel või nende lähedal Levanti rannik, Küpros, Anatoolia põhjaosa, Kreet ja Kesk-Kreeka (Cline, Nur 2000: 48).

¹⁴⁸ Cline, Nur 2000: 46. Selline maavärinate jada on teada 20. sajandi Anatooliast (ibid).

¹⁴⁹ Cline, Nur 2000: 48.

¹⁵⁰ Cline, Nur 2000: 48–56, 60.

¹⁵¹ Cline, Nur 2000: 58; Yon 1992: 117; Yon 2006: 36.

¹⁵² Väärisasjade puudumine rusudes viitab sellele, et keegi võttis need lahkudes kaasa ja sündmus polnud ootamatu, pigem võis olla tegu nt põgenemisega armee eest.

rannikupiirkondadesse) panevad kahtlema eri linnade hävimises maavärina tagajärjel.¹⁵³

Suurema maavärina tagajärjed halvasid riigi ja selle majanduse. Lisaks arvukatele inimohvritele¹⁵⁴ hukkusid koduloomad. Katastroofiga kaasnenud maalihked kahjustasid põlde ja kaeve ning veevõtusüsteemid võisid hävida.¹⁵⁵ Tõenäoliselt maavärinast põhjustatud Megalo Rema oja voolusängi muutus tekitas mudalihke, mis mattis enda alla suure osa LHIIB ajaperioodi Tirynsi all-linnast.¹⁵⁶ Linnade taastamine nõudis suurt tööjõudu ja organiseerimist. Levida võisid haigused ning nõrgenes linnade kaitsevõime.¹⁵⁷ Kui maavärinaga kaasnesid tulekahjud ja hävisid viljahoidlad, nõrgestas see vastupanuvõimet põuale. Ka sotsiaalne rahunus võis pärast maavärinat kasvada¹⁵⁸, kui näiteks toidust oli puudus. 5. sajandist on teada Sparta maavärinale lisandunud ülestõus¹⁵⁹ ning sarnane stsenaarium ei ole võimatu ka pronksiaja lõpus. Maavärinaid võidi lisaks tõlgendada religiooses kontekstis – jumala karistusena¹⁶⁰ –, mis sundis ebasoodsa paiga maha jätma.

Teisalt olid maavärinad lokaalsed ning nende suutlikkus paisata kaosesse suurriigid või isegi väiksed riigid on kaheldav. Harva viis maavärin asula hülgamiseni. Kuna enamik tagajärgi olid ajutised, naasti tavaliselt hävinud linnadesse samadel põhjustel, miks sinna algselt elama asuti.¹⁶¹ Elupaik oli tuttav, ehitusmaterjali varemete näol palju, asupaik oli soodne ja rännak mujale keeruline. Pärast maavärinat asustati taas olulised linnad, nagu näiteks Mukeene, Tiryns ja Trooja¹⁶². Maavärina tagajärjel linna hülgamist ei saa siiski välistada: hilisel pronksiajal hüljati tõenäoliselt

¹⁵³ Drews 1995: 39–40, 44–45, aga vastuargumentidel on oma puudused. Näiteks hukkunud oleks jäetud matmata vaid juhul, kui kõik teised olid lõplikult ja ootamatult linna hüljanud. Tõenäolisem on aga lahkunute üleskaevamine matmise jaoks, mis seletaks skelettide puudumist. Ka väärisasjadele oleks tõenäoliselt järgi tulnud, millele lisandub võimalus, et rüüstajad on need varastanud. Kuigi antiigis tekkisid tulekahjujäljed koos maavärinaga tõenäoliselt harvemini, ei olnud see võimatu, lisaks võis maavärinale järgneda konflikt, millega kaasnes linna (osaline) põletamine. Viimane vastuargument (rannikupiirkondadesse liikumine) eeldab, et tolleaegsed elanikud olid teadlikud pidevast tsunamide ohust (mis Drewsi väitel siiski klassikaliste allikate põhjal olemas oli, *ibid*:45) ja selle arvessevõtmist uue asula loomisel.

¹⁵⁴ Antiikajast on teada nt 464 eKr toimunud maavärin Spartas, mis võis tappa väidetavalt kuni 20000 inimest (Drews 1995: 40).

¹⁵⁵ Hough, Bilham 2006: 30.

¹⁵⁶ Muhly 1992: 11.

¹⁵⁷ Hough, Bilham 2006: 30.

¹⁵⁸ *ibid*.

¹⁵⁹ Kuigi ülestõusu põhjused olid pigem sotsiaalsed ja poliitilised (Thukydides 1:101).

¹⁶⁰ Thukydides viitab Poseidoni templisse peitunud helootide tapmisele Tainarose neemel – sündmus oli spartalaste arvates Sparta maavärina põhjus (1.128). Kuigi müüt on hilisemast ajast, näitab ka näiteks PS 18 Vanast Testamendist jumala seostamist maavärinatega. Seega oli vähemasti hilisemal ajal olemas kontseptsioon maavärinast kui jumala karistusest.

¹⁶¹ Hough, Bilham 2006: 30.

¹⁶² Cline, Nur 2000: 61, Cline 2014: 127.

just seetõttu Kreetal Palaikastro ja sama on oletatud Enkomi kohta Küprosel.¹⁶³ Niisiis tuleb maavärina kui võimaliku mõjuriga arvestada, kuid see ei saanud olla oluline ega ainus Vahemere-äärsete riikide üldise hääbumise põhjus. Maavärinaid võib näha vaid kriisi süvenemise ühe põhjustajana ja seda pigem kohalikul tasandil. Ka viiteid epideemiatele, mis varasemal ajal oli kõnealuseid maid laastanud¹⁶⁴, ei ole töö autor leidnud, ehkki ei saa välistada näljahädadest ja maavärinatest põhjustatud kohalikke haiguspuhanguid.

Linnade hävimist ja tsivilisatsiooni langust Kreeka väikeriikides võib seletada nende omavaheliste konfliktidega. Konfliktiohust annavad märku müüride olemasolu ja kindlustuste laiendamine LHIIB perioodi lõpus ning kriisijärgsel ajal levinud motiivid vaasimaalidel (lahingud).¹⁶⁵ Pingestunud olukord, näiteks põua tagajärjel, sundis Kreeka linnasid üksteisega ressursside pärast konkureerima ja võis viia sõjalise konflikti veerele. Linnade eliidi omavaheline võistlus, et omandada rohkem rikkusi ja ehitada uhkemaid hooneid võis majandust koormata ja põhjustada omavahelisi tülisid.¹⁶⁶ Teisalt võisid tekkida võimutülid linna sisepoliitikas, viies kehtiva võimu langemiseni.¹⁶⁷ Osa eliidist võis välja rännata ning luua uusi asulaid teistes piirkondades.¹⁶⁸ Siinkirjutaja arvates on eliidi omavaheline konkurents Mückeene paleeadministratsiooni allakäigu seletamiseks tõenäoline, kui sellele lisanduvad viletsad ilmastikutingimused.

Eelnevalt mainitud troonitülid ja võimalikud kodusõjad¹⁶⁹ pingestasid olukorda ka Hetiidi impeeriumis. Kuigi näib, et Suppiluliuma II võitis Tarhuntaššat, koormas tüli impeeriumi keskust, eriti kui blokeeriti viljasaadetisi Hattušasse.¹⁷⁰ Sisepoliitilised vaenused ei ole tõenäoliselt Hattuša lõpliku hääbumise otsene põhjus, aga muutsid kriisi hullemaks. Egiptuse võim püsis 12. sajandil, hoolimata kantsler

¹⁶³ MacGillivray, Sackett 2010: 574. Enkomi puhul on alternatiivne seletus veenvam – linn hüljati sadama kasutuskõlbmatuks muutumise tõttu (Bryce 2009: 230).

¹⁶⁴ Nt Amarna perioodist: EA 35 (Moran 1992: 107) on Küprose kuninga kiri Egiptuse vaaraole, kus ta räägib, et haigus on tapnud kõik tema vasetöölised, ning 13. sajandi alguse valitseja Mursili III katkupalved (nt CTH 378.III – Singer, Hoffner 2002: 56–57) räägivad samuti haiguspuhangust hetiidi aladel, mis oli kirjade järgi selleks ajaks kestnud juba 20 aastat.

¹⁶⁵ Muhly 1992: 11, Yasur-Landau 2010: 93–94.

¹⁶⁶ Dickinson 2006: 46, 54–55. Mückeene linnade suuremad ehitusprojektid jäid siiski tunduvalt varasemasse aega (ibid: 41)

¹⁶⁷ Nt Tirynsis oli võim kriisijärgselt tõenäoliselt killustunud mitme valitseja vahel (Yasur-Landau 2010: 68–69).

¹⁶⁸ Nt Koukonaries Parosel (selle kohta Yasur-Landau 2010: 65–66) hävitati võib-olla konkureeriva klanni poolt.

¹⁶⁹ Nt võimalik kodusõda Tarhuntaššaga (Hoffner 1992: 49) ja Tarhuntašša valitseja Kurunta troonipöördekatse, millega on võimalik seostada varasemat Hattuša hävitamist (Bryce 2006: 319–321).

¹⁷⁰ Hoffner 1992: 49.

Bey võimuletõusust ning võimu ebastabiilsusest enne Ramses III valitsusaega. Linnadevahelised konfliktid võisid aset leida ka Kaananimaal ja Küprosel.¹⁷¹ Kuigi sisetülid ja kodusõjad polnud igas piirkonnas tõsised, oli neil Mückeene paleeriikide ja Hetiidi impeeriumi kokkukukkumises tõenäoliselt oluline roll, iseäranis koosmõjus kliimamuutustega.

Samas võisid toimuda ülestõusud, mis ei tarvitsenud olla eliidi omavahelise konkurentsiga seotud. Põhjus võis olla valitsejate suutmatus nälgakriisi käes kannatavat rahvast toiduga varustada või rahvale liigsete kohustuste panemine. Kõige ohtlikumad olid arvatavasti palgasõdurite või võõrastest riikidest värvatud sõjameeste ülestõusud, eriti kui sõjamehed moodustasid autonoomseid üksusi, millel olid oma juhid.¹⁷² Urijad on viidanud Kaananimaal asunud Egiptuse garnisonile Tell es-Sa'idieh'is kui võimalikule šerdenite elupaigale.¹⁷³ Šerdenid, kes ründasid Ramses III ajal koos vilistitega Egiptust, võisid olla kohalikud ülestõusnud palgasõdurid, kes sõdisid koos sisserännanud mererahvastega. Ülestõusu oht oli pronksiajal kindlasti olemas.¹⁷⁴ Samas ei ole siinkirjutaja teadlik ühestki kirjalikult mainitud 13. sajandi lõpu ülestõusust. Kõige tõenäolisemalt võinuks mererahvaste ülestõus toimuda Kaananimaal, aga sealgi püsisid Egiptuse tugipunktid ajal, mil vilistid olid juba piirkonda asunud.¹⁷⁵

Katastroofi süvendasid tõenäoliselt piraatlus Vahemerel ning kohalike mässuliste gruppide rünnakud.¹⁷⁶ Levantis ohustasid linnriike habirud ja šasud. Samas on mõlemad allikates mainitud märksa varem ning nende rünnakud ei olnud midagi uut.¹⁷⁷ Mererahvaste rünnakuga egiptlased neid ei seostanud, kuigi šasude või habirude rünnakut Kaanani linnadele ei saa välistada. Kuna meri Anatoolia ja Küprose vahel oli piraatluseks soodne keskkond, on piraatide tegevusega seostatud

¹⁷¹ Vt allpool.

¹⁷² Selliseid üksuseid mainib kirjutaja harjutus Papiürus Anastasi I, kus viidatakse mitmetele egiptuse üksustele ja meeste arvule. Üksused on üles ehitatud piirkonna või etniliste gruppide järgi, nagu liibüalased, kehekid, meswešid ja šerdenid, seejuures "arvestamata kaasa nende liidreid" (Allen 2003: 11).

¹⁷³ Tubb 2000: 189,191,192. Ka Papiürus Anastasi I tekst viitab sellele, et seos šerdeni palgasõdurite ja Djahi vahel on olemas.

¹⁷⁴ Nt Amarna kirjades kurdab Rib-Hadda, et linnaelanikud võivad tema vastu mässata (EA 122, EA 123) ning talupojad ta vastu sõdida (EA 131)(Moran 1992: 201,202,212). Kuigi kõigil juhtudel on kirjade järgi tegemist oletusliku sündmusega, näitab see tõenäosust sarnaste olukordade tekkeks).

¹⁷⁵ Vt ptk 3.2.

¹⁷⁶ Kohalike ja lähikonnast pärinevate vaenlaste eristamine (vt järgmist lõiku) on mõneti kunstlik.

¹⁷⁷ Habirud esinesid Egiptuse allikates 14. sajandil, aga Assüüria allikates juba 19. sajandil (Bryce 2009: 269). Šasud ilmusid allikatesse 14. sajandil, tihti seoses kindla piirkonnaga (Hasel 2003: 33).

näiteks linnade vähesust Põhja-Küprosel.¹⁷⁸ Piraatlusega võib olla seotud Hetiidide rünnak Alašia vastu ja Ugariti laevade kohalolu Lukka maadel. Kuigi piraatlus ja rüüsteretked ei olnud tõenäoliselt kriisi käivitunud jõud, võisid need muuta kriisi ajal ja järel Vahemere regiooni ohtlikumaks nii laevadele kui ka linnadele.

Kriisi põhjusena on välja pakutud rahvaste või rahvagruppide rännet ja rünnakuid linnadele. Doorlaste invasiooni (Kreeka põhjapoolsematelt aladelt) on nähtud kriisi tekitajana. Sellega on seletatud nii erinevate Kreeka dialektide teket kui paleesüsteemi hävingut, aga argumendid lähtuvad vastuolulisest mütoloogilisest pärimusest ning invasioon (kui see üldse toimus) paigutatakse pigem hilisemasse aega.¹⁷⁹ Mõne uue, põhjapoolsetelt Balkani aladelt lähtunud invasioonile omistatud keraamika- ja relvatuubi päritolu on kaheldav.¹⁸⁰ Uudset keraamikat ja kultuuri on ka Anatooolias, aga suhteliselt piiratud alal, ning nt Gordionis ei ole märke vägivaldsest sissetungist.¹⁸¹ Seega näib massiivne sissetung Balkani poolsaarelt ebatõenäoline nii Kreekas kui ka Anatooolias. Erandiks on Trooja VIIa, mille arvatavasti sõjalisele hävingule järgnes Traakia mõjudega kultuur.¹⁸² Kaskalased, kes võisid osaliselt hävitada Hattuša, liikusid edasi, kuna allikatest on teada, et paar sajandit hiljem ohustasid nad Assüüriale alluvaid linnu Subartu regioonis.¹⁸³ Rauaaja Süürias kehtestasid end aramealased. Nende ilmunisega on seostatud Emari hävitamist 1185. aasta paiku, kui linna ründasid nimetud vaenlase hordid.¹⁸⁴ Kuigi ei ole võimatu, et aramealased piirkonnas juba tollal tegutsesid, mainitakse neid teadaolevalt esimest korda alles Tiglath-Pileser I (1114-1076) valitsusajal ning Vahemere äärde ilmusid aramealaste riigid alles 11. ja 10. sajandil.¹⁸⁵ Seetõttu ei saa aramealasi Emari hävitamises süüdistada.

¹⁷⁸ Merrillees 1992: 90–91.

¹⁷⁹ Dickinson 2006: 44, 50–54.

¹⁸⁰ Dickinson 2006: 52–54; Drews 1995: 63. Käsitsi tehtud lihvitud keraamika (*handmade burnished ware*), mida on leitud Kreekast, on leitud ka Küprosel ja Levantist. Varaseim seda tüüpi keraamika pärineb aga hoopis Kreetalt (Dickinson 2006: 52). Naue II mõõgad on Kesk-Euroopa päritolu, aga seda kasutasid tõenäoliselt kohalikud (Drews 1995: 64). Mõnikord on väidetavat Balkani poolsaarelt pärit invasiooni üritatud ühendada ka doorlaste invasiooniga, väites, et doorlased on pärit väljastpoolt Kreekat. Samas oli pärimuse järgi nende algne kodu siiski Põhja-Kreekas ja seetõttu on kahte invasiooni raske kokku viia (Dickinson 2006: 4, 52; Drews 1995: 63).

¹⁸¹ Vt ptk 1.2.

¹⁸² Cline 2014: 127, Sams 1992: 56–57.

¹⁸³ Bryce 2009: 374.

¹⁸⁴ On arvatud, et hordide all mõeldi aramealasi (Singer 2000: 25), aga see seos on pigem oletuslik (Caubet 1992: 129).

¹⁸⁵ Bryce 2009: 57, 799.

Egiptuse allikate põhjal oli kõige ohtlikum grupp rahvaid nn mererahvad.¹⁸⁶ Merneptahi ja Ramses III rünnanud rahvad olid šerdenid, pelesetid, wešešid, tjekkerid, šekelešid, ekwešid, lukkalased, terešid ja denjenid.¹⁸⁷ Merneptahi valitsusajal ründas osa neist koos liibülastega Egiptust läänest ning Ramses III ajal tungis teine osa sisse idast. Mõned mererahvastest olid teada juba 14. sajandil (nt šerdenid), teised aga (nt pelesetid) ilmusid esmakordselt allikatesse 12. sajandil.¹⁸⁸

“Mererahvastega“ saab kirjalike allikate põhjal otseselt seostada ainult rünnakuid Egiptusele. Šerdeni piraadid ründasid Egiptust Ramses II ajal.¹⁸⁹ Merneptah pidas mererahvaste vastu ühe, Ramses III kaks lahingut – ühe mere- ja ühe maalahingu. Kuigi mererahvad sõdisid Merneptahi vastu liidus liibülastega, koosnes Ramses III ajal Egiptuse vastu sõdiv vägi ainult mererahvastest.¹⁹⁰ Merelahing võis toimuda Niiluse deltas, aga maalahing leidis tõenäoliselt aset Kaananimaal (Medinet Habu’s mainitud Djahi viitab Kaananimaaale).¹⁹¹ Seega ei pruukinud mererahvaste eesmärgiks olla Egiptuse tuumikalad, vaid valdused Levantis. Kuna vähemalt vilistid jäid Levanti ka elama, ei olnud Egiptuse võit vastupidiselt egiptlaste väidetele täielik.

Hetiitide konfliktid lukkalastega olid Hetiidi allikate järgi pidevad ning Ugaritist pärit kiri viitab sellele, et ka Ugarit sõdis kriisi ajal lukkalastega.¹⁹² Siiski on kirjalike allikate järgi teisi mererahvaid võimalik seostada tegevusega ainult Egiptuses. Materiaalse kultuuri põhjal on põhjendatud mererahvaste seostamine hävinguga Levantis.¹⁹³ Ka Ugariti hävingut on seostatud mererahvastega, kuna Ugariti kuningas kaebas merelt tulevate rünnakute üle, kuigi ei maini ründajate nime. Mererahvaste osaluse ainuke tõend võib olla Mükeene päritolu keraamika leidmine Ugariti lähedalt Ras Ibn Hani’st, kuigi ajaloolased ei ole leidude tõlgendamisel

¹⁸⁶ Vaid ekweše seostatakse Athribise steelil (Breasted 1906b: 255) ja Suurel Karnaki inskripsioonil otseselt merega (Breasted 1906b: 249), sama käib wešešide ja šerdenite kohta Harrise Papüüruses (Breasted 1906a: 201). Tekstide järgi on kõiki mererahvaid mingil määral võimalik seostada mere või saartega (O’Connor 2000: 85)

¹⁸⁷ O’Connor 2000:85. Vt ka Nõmmik 2012. Ülevaateid mererahvastest leiab Sandars 1985, vilistitest Yasur-Landau 2010 ning nende esinemisest allikates: Adams, Cohen 2013.

¹⁸⁸ Bryce 2009: 626–627.

¹⁸⁹ Tanise steeli järgi (Breasted 1906b: 209–210).

¹⁹⁰ Bryce 2009: 626–627.

¹⁹¹ Bryce 2009: 627, Hasel 2009: 13.

¹⁹² RS 20.238 (Wachsmann 2009: 344).

¹⁹³ Vt allpool.

üksmeelsed.¹⁹⁴ Seetõttu ei saa siinkirjutaja arvates välistada, et Ugariti hävitas keegi teine, näiteks mõne teise vasallriigi armee Hetiidi impeeriumi sisekonflikti käigus.

Lisaks migrantide rünnakule toimusid ka rahumeelsed rännakud, aga need pidid olema sel juhul pigem kriisi tagajärg kui põhjus, kui migrantide saabumine just ressursipuudust ei tekitanud. Migreeruva rahvagrupid võisid rännaku jooksul liituda teised grupid, nagu näitavad Medinet Habu reljeefid, kus mererahvastega reisivad lapsed ja naised on pärit erinevate rahvaste seast. Näib, et seal oli nii kananiite, kreeklasi kui ka hetiite.¹⁹⁵ Kaananimaal toimunud lahinguga kaasnes seega tõenäoliselt mererahvaste perede sinnaasumine, mis võiski olla mererahvaste eesmärk. Rännata oli võimalik nii mereteid pidi kui ka mööda maismaad. Ramses III lahingute toimumine nii merel kui ka maal demonstreerib mõlemat võimalust, kuigi maaväed võisid lahingukohta saabuda laevadega. Mida kaugemalt ründajad sõdureid transportima pidid, seda keerulisem oli nende sihtkohta viimine – laevade mahutavus oli väike.¹⁹⁶ Seetõttu näib loogiline, et ründajatel olid Vahemere rannikul ajutised baasid. Seega oleks osa rändest ja hävingust seletatav mererahvastega, kes liikusid ja tegutsesid ranniku lähedal (Ugaritis, Lõuna-Levanti rannikul, Niiluse Deltas, Tarsoses).¹⁹⁷

Isegi kui suure osa hävingust Levantis põhjustasid mererahvad või teised nomaadsed rahvagrupid, on tõenäoline, et neid toetas ka osa kohalikest. Ugariti ja Egiptuse ründamine nõudis ressursse ja laevadel saabunud sõjavägi pidanuks olema võrdlemisi suur, hästi varustatud ja suutma võidelda võimsa armee vastu (isegi kui osa Ugariti armeest oli mujal). See oleks aga tõenäoliselt nõudnud kohalike koostööd sissetungijatega. Palestiina näitel võib väita, et hoolimata märkimisväärsetest muutustest materiaalses kultuuris, jätkus pärast sisserändajate saabumist ka kohalik kultuur, viidates uustulnukate ja kohalike kõrvuti elamisele.¹⁹⁸

Rändavad sõdurid ja sissetungijad teistelt aladelt olid ohtlikud Egiptuse võimule Levantis (mererahvad) ning hetiitidele Anatooolias (kaskalased), süvendades tekkinud kriisi. Rändavad rahvagrupid takistasid kauplemist, hävitades tähtsaid

¹⁹⁴ Kiri RS 20.238 (Wachsmann 2009: 344), Cline 2014: 138. Keraamika puhul kahtlustatakse, et selle võisid jätta kohalikud elanikud (Caubet 1992: 124–128), teisalt võisid mererahvad asuda sinna veidi aega pärast Ugariti hävitamist (Cline 2014: 157).

¹⁹⁵ Egiptuse kunstnikud kujutasid erinevatest piirkondadest pärit inimesi märgatavalt erinevalt (Yasur-Landau 2010: 175–177). Drewsi arvates on kujutatud hoopis Lõuna-Levantis elanud šašusid (Drews 2000: 190).

¹⁹⁶ Erinevate rändeteede analüüsi vt Yasur-Landau 2010: 103–121.

¹⁹⁷ Vt ülal Tarsose, Ugariti ja Delta kohta ning allpool Lõuna-Levanti kohta.

¹⁹⁸ Yasur-Landau 2010: 288.

kaubalinnu, nagu Ugarit, või nõrgestasid Egiptust, mille territoriaalsed kaotused mõjutasid riigi majandust. Ränne oli arvatavasti osaliselt põhjustatud kliimamuutustest ja vajadusest leida soodsama kliimaga piirkondi. Kriisiolukord võimaldas neil gruppidel võita kohalikke armeid ja hävitada endisi keskusi. Seega olid rahvasteränded arvestatav tegur ja tõenäoliselt võimendasid kriisi, aga polnud tõenäoliselt kriisi esmane põhjus.

Robert Drews näeb kriisi põhjusena sõjalisi muudatusi. Tema teooria järgi jäid kaarikuüksustest sõltuvate suurriikide sõjaväed alla uudsete relvadega varustatud jalaväelastele. Rahvad, kes jalaväetaktika üle võtsid, olid nt Põhja-Kreeka elanikud ja vilistid (Drewsi järgi kohalikud Levanti asukad), seega põhjustasid kriisi Drewsi arvates pigem sõjatehnilised uuendused.¹⁹⁹ Teoorial on siiski puudusi. Kahtlust äratavad mõned Drewsi väited spetsiifiliste rahvaste kohta, nagu arvamus, et vilistid pärinesid Levantist (materiaalse kultuuri märkimisväärne muutus viitab siiski invasioonile).²⁰⁰ Drewsi teooria tähtsustab liialt kaarikuvägede rolli tollastes sõjavägedes ning jätab tagaplaanile jalaväe rolli varasemates kokkupõrgetes. Parema jalaväerelvastuse kasutamine ei seleta ka seda, miks suudeti edukalt rünnata kindlustatud linnu. Isegi mitmed Drewsi mainitud uuendused relvastuses ei olnud tõenäoliselt uudsed ning teooriale räägib vastu uuenduste ilmumine riigi keskustesse, mitte ääremaaadele.²⁰¹ Teisest küljest tundub kahtlane, et oli linnu, mis suutsid just uue relvastuse abil vastu pidada, kuna hävinud linnu oli igal pool Vahemere piirkonnas. Viimaseks pole peale Ramses III lahingu mererahvastega teada ühtegi teist suuremat selleaegset lahingut, kus eelised sõjapidamises võiks ilmned. Seega ei saa ainuüksi relvastuse muutumisel olla väga suurt rolli kriisi tekitamisel.

Kriis tõi kaasa kaugkaubanduse mahu languse, kuna katkesid sidemed, mis senist integreerunud majandussüsteemi koos hoidsid. Kaubandussuhted püsisid kindlamalt nende piirkondade vahel, mis asusid üksteisele lähemal, nt Küpros ja Foiniikia, kuid võisid säilida ka laiemal territooriumil, eriti Küprose vahendusel.²⁰² Ühe põhjusena, mis viis suuremate riikide kollapsini, on välja toodud detsentraliseeritud eraettevõtluse kasvu ja konkurentsi paleeadministratsiooniga. Samas ei ole eraettevõtluse roll paleemajanduse õõnestamisel sugugi selge ning

¹⁹⁹ Drews 1995: 209–210, 220; Drews 2000: 181.

²⁰⁰ Vt allpool.

²⁰¹ Archer 2010: 63–64, Dickinson 2006: 49. Kuigi mõned relvad võisid olla uued, jõudsid paljud neist juba enne kriisi nt Mükeenesse ja Enkomisse (Dickinson 2006: 49).

²⁰² Gilboa 2005: 62, Sherratt 2003: 44.

enamik purustatud linnadest hävis sõjategevuse tagajärjel, mida muutused kohalikus majanduses otseselt ei seleta.²⁰³ Nagu Hetiidi impeeriumi sõltumine importviljast näitab, võisid häired kaubateedel saada riigile saatuslikuks. Kaubandussuhete katkemine näib olevat pigem riikide ja linnade hävingu tagajärg, mitte põhjus.

Tuleb arvestada võimalusega, et impeeriumid olid liiga nõrgad, pidamaks vastu erinevatele muutustele ja sündmustele pronksiaja lõpus.²⁰⁴ Kuna Egiptus elas kriisi üle, puudutab see peamiselt Hetiidi impeeriumi. Probleem näis olevat Hetiidi impeeriumi olemuses.²⁰⁵ Sisetülid ei iseloomustanud ainult pronksiaja lõppu. Ka varasematel aegadel oli Hetiidi impeerium olnud lagunemisohus.²⁰⁶ Lisaks sõltus impeerium vasallriikidest: nt moodustasid vasallriikide sõdurid osa riigi sõjaväest.²⁰⁷ Kui mõned riigid oleksid hetiitidega sidemed katkestanud, muutunuks impeeriumi sõjavägi nõrgemaks. Pidevalt püsis oht, et vasallriigid (eriti piiririigid) lahkuvad impeeriumi koosseisust või astuvad sellele vastu. Impeeriumid pidid selle võimalusega arvestama ja vajadusel vasallriikides garnisone hoidma.

Teiseks nõrgestavaks asjaoluks olid pidevad sõjad Hetiidi impeeriumis. Olukord muutus pingeliseks, kui üheaegselt oli vaja kaitsta territooriume impeeriumi eri osades (Lääne-Anatoolias, Põhja-Süürias ja pealinnast põhjas)²⁰⁸, ning see mõjutas ka vasallriike. Näiteks võidi Ugarit hävitada, sest linna ründamise ajal asusid Ugariti väed mujal. Vahemere-äärsete riikide nõrk kontroll oma territooriumide üle võimaldas erinevatel gruppidel liikuda läbi valveta territooriumide.²⁰⁹ Nõrgas, kuid samas suures impeeriumis võisid probleemid kuhjuma hakata. Näiteks näljahäda leevendamiseks imporditava vilja kättesaamist ja jaotamist segasid probleemid Lõuna-Anatoolias. See omakorda tekitas rahutust vasallriikides, mis pidid hoolimata kohalikust toidupuudusest oma vilja keskusesse saatma.²¹⁰ Näljahäda pronksiaja lõpus

²⁰³ Sherratt 1998: 292, 307, Cline 2014: 152–154. Sherratt seletab näiteks kaubandusest sõltunud Mückeene paleede langust sellega, et Küprose kaupmehed neile konkurentsi pakkusid ja nad lõpuks välja tõrjusid (Sherratt 2003: 42–43).

²⁰⁴ Kuhrt (1995: 392–393) mainib näiteks, et impeeriumid olid liialt laienenud (*over-extension*) ning nende struktuuri oli lihtne murda.

²⁰⁵ Beckman märgib, et Hetiidi impeerium oli pidevalt olnud lagunemise ohus ja nõrk, sõltudes Hattušast (Beckman 2007: 111–112).

²⁰⁶ Bryce 2006: 343 viitab varasemale ajale Muršili I valitsusaja (16. saj) järel, mil impeerium oli sisetülid tõttu lagunemise ohus. Kaasajal valitsenud Telepinu teadvustas ohtu, märkides, et riik suudab vaid ühtsena väliste jõududele vastu seista.

²⁰⁷ Vt ülal RS 20.238, mille põhjal Ugariti laevad olid Lukka maadel ja maavägi Hetiitide teenistuses.

²⁰⁸ Vt ülal hetiitide kohta ptk 1.1 ja ptk 1.2.

²⁰⁹ Yasur-Landau 2010: 116–118.

²¹⁰ Hetiidi kuninga kiri 12. sajandi alguses näib nõudvat Ugaritilt vilja, kuigi Ugaritil endal on toidupuudus (RS 18.038, tõlge ja kommentaarid Pardee 2003a: 94–95).

pidi olema aga tunduvalt tõsisem kui varasemad või lisanduma teistele probleemidele, sest erinevalt eelnevatest näljahädadest põhjustas see impeeriumi kokkukukkumise.

Siinkirjutaja peab kriisi olulisimaks põhjuseks pronksiaja lõpu kliimamuutust. Ilmastiku külmenemine ja kuivenemine mõjusid viljasaagile regioonis laastavalt ning vähemalt Hetiidi aladel oli tulemuseks tõsisem näljahäda. Seda võimendas tõenäoliselt impeeriumide nõrkus, eriti Hetiidi impeeriumi puhul. Nõrkuse põhjused peitusid impeeriumi korralduses ja ülesehituses (liigne sõltuvus eri piirkondadest ning sisetülid). Ka Egiptuse impeerium ei suutnud kontrollida oma territooriume Levantis, aga riigi keskus jäi püsima. Võitlus võimu nimel võis toimuda ka Kreekas, raisates ressursse ja viies sõjaliste konfliktideni linnade vahel või nende sees.²¹¹ Võimatud polnud ülestõusud, nt kohalike palgasõdurite mäss Kaananimaal. Siiski oli kriisi aluseks impeeriumide üldine suutmatus kliimamuutuse ja probleemidega edukalt toime tulla, mille tõenäoline tagajärg oli erinevate rahvagruppide liikvele asumine. Nende seas olid mererahvad ja arvatavasti kaskalased. Mererahvad võisid hakata rändama kliimakriisi tagajärjel, aga nende edu tagas tõenäoliselt impeeriumide nõrgenemine, mitte relvastuse areng.

Mitmed eri uurijate poolt välja pakutud põhjused ei näi tõenäolised. Paigad, kus sel ajal maavärin toimus, ehitati tihti maavärina järel üles ja häving oli pigem lokaalne. Kuna pronksiaja lõpu tekstides epideemiaid ei mainitud, ei ole põhjust arvata, et käsitletaval ajal suurem haiguspuhang oleks toimunud. Varem mainitud majandusprobleemid näivad olevat kriisi tagajärg, mitte põhjus. Impeeriumide ja linnade hävimine katkestas nendevahelise kaubanduse, mitte vastupidi. Kuigi piraadid võisid enne kriisi probleeme tekitada²¹² ning eraettevõtjate konkureerimine paleemajandusega võis kaubandust märgatavalt mõjutada, ei olnud see kriisi tekkimiseks piisav. Lisaks säilisid paljud kaubanduskontaktid ka kriisi ajal.

²¹¹ Dickinson 2006: 46, 54–55.

²¹² Ugariti hävingueelsed kirjad: RS 20.238, RS 34.129, RS L.1 ja 20.18 (Wachsmann 2009: 343–344).

II peatükk: Küpros pronksiaja lõpu kriisi ajal

2.1 Küpros: enne pronksiaja lõpu kriisi Vahemerel

Ugariti ja Alašia (Küprose) kuninga kirjavahetus 13. sajandi lõpus või 12. sajandi alguses viitab sellele, et Küprosel oli tol hetkel veel kuningas.²¹³ Alašia esineb korduvalt tolleaegsetes allikates ja seda on tavaliselt seostatud Küprosega, muuhulgas suurte vasehulkade tõttu, mis Alašia Amarna kirjade järgi saatis teistele riikidele (Küpros oli tuntud vasekaevanduste poolest).²¹⁴ Siinkirjutaja pooldab samuti Alašia samastamist Küprosega, kuna kirjakultuuriga Küpros peaks loogiliselt esinema diplomaatilistes kirjades ning keeruline on Alašia't paigutada mujale.²¹⁵

Küprose poliitilise ülesehituse kohta pole palju teada, aga arheoloogilise ja kirjaliku allikmaterjali põhjal on võimalik siiski oletusi teha. Rahvusvahelises suhtluses osales Alašia kuningas, mõnikord ka peaprefekt (*rabisu*).²¹⁶ Ei ole teada, kui palju kuningal tegelikku võimu oli. Küprose linnad võisid alluda Alašia kuningale, aga neil oli tõenäoliselt arvestatav autonoomia.²¹⁷ Valitseja rolli kohta on välja pakutud erinevaid teooriaid: kuningas võis olla ainuvalitseja, jagada võimu rabisuga või olla kõigest linnade esindaja rahvusvahelises suhtluses. Kuigi Küprosel pole leitud ühtset juhtivat administratiivkeskust, oli kuningas tõenäoliselt midagi enamat lihtsast esindajast. Kuninga majanduslikule kontrollile viitavad suured vasehulgad,

²¹³ Antud kirjavahetuse dateerimine 13. sajandi lõpu ja 12. sajandi algusesse on umbkaudne. Enamik kirju ei maini valitsejaid (RS 20.18 mainib Eshuvara't, Alašia' peaprefekti, aga mitte Ugariti valitsejat, kelle järgi oleks võimalik kirja dateerida). Kuna RS 20.18, RS L.1 ja RS 20.238 mainivad sündmusi, mis viitavad kriisile Vahemere ääres, saab neid seostada pronksiaja lõpu Ugaritiga, aga seos on vaieldav. Antud tahvlid on leitud Rapanu hoonest. Rapanu oli ametnik 13. sajandi lõpus ja hoidis oma majas lisaks tema kaasaja dokumentidele ka varasemast perioodist pärit dokumente. Kirjavahetust Alašiaga paigutatakse u aastas 1200 (Yon 2006: 73,76).

²¹⁴ Merillees 2001: 255. Alašia savitahvlite analüüs näitab nende pärinemist Küprose saarelt, mis lubab eeldada, et Alašia tähistas Küprost või mõnd saare osa (Knapp 2001: 249). Samas on eelmainitud tulemusi kahtluse alla seatud, viidates puudulikule võrdlusmaterjalile ning puudustele metodoloogias (Merillees 2001), lisaks väidetakse, et Küprosel puudusid suuremad administratiivkeskused (ibid: 256). Samas võisid Küprosel siiski asuda võimalikud administratiivkeskused (Knapp 2013: 438) ning ka Merillees'i tehtud etteheited ei välista aga päritolukohana Küprost, vaid näevad seda pigem ühe võimaliku variandina teiste kõrval (Merillees 2001: 259-262). Alternatiivsed teooriad on Alašia paigutanud Lõuna-Anatooliasse või Süüriasse (Goren et al. 2003: 233).

²¹⁵ Alašia oli mereriik, kuna allikates mainitakse Alašia laevu (Hoffner 1992: 48). Anatoolia ja Süüria ranniku riikidega ei tundu Alašia seonduvat. Lisaks oli Alašia Amarna perioodil iseseisev riik, kuna suhtluses Egiptusega viitab Alašia valitseja vaaraole kui vennale (Goren et al. 2003: 233), Anatoolia lõunarannik ja Põhja-Süüria rannik olid aga Hetiidi impeeriumi võimu all. Alašiaga suhelnud Ugaritist on leitud ka küpro-minoilisi savitahvleid (Yon 2006: 54). Amarna kiri EA 38 viitab kaudselt sellele, et lukkalaste alad (Lõuna-Anatoolias) asusid Alašia lähedal, see oleks loogiline, kui Küprost nimetati Alašiaks (vt viide 219).

²¹⁶ Knapp 2013: 438, nt esineb RS 20.18.

²¹⁷ Karageorghis 1994:1.

millega ta rahvusvahelises kaubanduses osales.²¹⁸ Tal või peaprefektil oli Alašia nimel teatud kontroll ka sõjalaevade üle, kuna Ugariti kuningas süüdistas Alašia laevu (viimase peaprefekti väitel alusetult) tema ründamises.²¹⁹

Küprose võimukeskuseks peetakse Enkomit, aga monumentaalseid ehitisi oli ka teistes linnades, nagu Alassa Paliotaverna's, Marouni Vournes' ja Kalavassos Ayios Dimitrios'es.²²⁰ Võimalik, et üks suurem keskus valitses ühe jõeoru linnasid - sadamalinnadesse toodi mööda jõeorge sisemaal asuvatest kaevandustest vaske.²²¹ Seda tüüpi linnadel võis olla arvestatav mõjuvõim ja need võisid tegutseda peaaegu iseseisvate keskustena, mis pidid Alašia kuningale alluma ainult sõjaliselt ja välispoliitiliselt, kuid olid kaubanduse organiseerimisel suhteliselt vabad. Enkomis on leitud administreerimiseks vajalikke kirjatahvleid linna eri osades, mis võib viidata ühe valitseja asemel võimu jagavate perekondade koostööle.²²² Kuigi täpne valitsusvorm jääb teadmata, ei olnud Küprosel nähtavasti üht kindlat keskust ja tugevat valitsejat.

Küprose kultuuris segunesid ja võeti omaks eri kultuuride elemendid, ilma et teine kultuur oleks täielikult omaks võetud. Küprost mõjutas nt levanti ja egiptuse kultuur.²²³ Mükeene kultuurinähtused ei mänginud Küprose kultuuris enne kriisi suurt rolli, kuigi varasem minoiline kultuur oli Küprost mõjutanud. Minoilise kultuuriga on seotud kohalik küpro-minoiline kirjasüsteem, mis arenes lineaarkirjast A, samas kui lineaarkirjas B dokumente pole saarelt leitud.²²⁴ Küprosel räägiti pronksiajal tõenäoliselt nn eteo-küprose keelt²²⁵. Paraku sõltub Küprose ajaloo uurimine vaid allikatest, mis on pärit väljastpoolt saart, kuna küpro-minoiline kiri on seni dešifreerimata.

Hilise pronksiaja Küpros osales tänu soodsale asukohale edukalt rahvusvahelises kaubanduses, omades suuri vasevarusid ning olles peamisi

²¹⁸ Knapp 2013: 438-444.

²¹⁹ Ugariti tekst: RS 20.18. Amarna perioodil süüdistas Egiptus rünnakus Alašia (Küprose) sõjaväge (EA 38). Küpros kaitseb end väitega, et ründajad olid lukkalased, kes "aasta-aastalt minu külasid hõivavad". Kuna Küpros sai süüdistada lukkalasi, jääb kaks võimalust: kas lukkalaste territoorium ulatus Egiptuse aladeni Levantis, mis tollal tundub ebatõenäoline, või oli tegemist rünnakutega merelt, mistõttu võib arvata, et süüdistati just laevastikku mitte maaväge. Seega oli tollal Küprosel laevastik ning Alašia kuningas oli see, keda rünnakus kahtlustati.

²²⁰ Knapp 2001: 253, Knapp 2013: 445. Lisaks on sealt leitud tekstiarhiive.

²²¹ Kling 2000: 290.

²²² Demand 2012: 169.

²²³ Knapp, Voskos 2008: 663-664.

²²⁴ Iacovou 2006: 325, Woodard 1997: 5.

²²⁵ Eteo-küprose keelt peetakse saare pronksiaja põliskeeleks, mis pidas vastu rauaajani. Samas on teoorial ka teravaid kriitikuid (vt selle kohta Iacovou 2008: 251-252)

vasetarnijaid, nagu näitavad Alašia kirjavahetuses mainitud kogused.²²⁶ Hilisemal ajal oli Küpros ka tähtis rauatöötlemisekeskus.²²⁷ Küprose positsiooni tähtsust kaubandus- ja diplomaatilises võrgustikus ei saa üheselt määratleda. Tundub, et Küpros asus kõrgemal positsioonil kui Ugarit.²²⁸ Ka 14. sajandi Amarna kirjadest suhtleb Alašia kuningas Egiptuse vaaraoga kui võrdsega, 13. sajandi Hetiidi kuninga dokumendis aga “võrdsete” seas Alašia kuningat ei mainita.²²⁹ See erinevus võib viidata, kas Küprose positsiooni halvenemisele või sellele, et hetiidid suhtusid (nt propagandistlikel põhjustel) Alašia'sse kui alamasse riiki. Tõenäoliselt oli Küprosel vaatamata oma väiksusele kõrge positsioon rikkuse või kaubandusliku mõjukuse tõttu.

2.2 Küpros kriisi ajal

12. sajandil leidsid Küprosel aset mitmed olulised protsessid. Mõned linnad hävisid ja saare materiaalsesse kultuuri ilmus märkimisväärsed Mückeene mõjutusi, millest osad ka omaks võeti. Küprose majanduselu ja kultuuri kriis aga nii oluliselt ei mõjutanud.

Nagu eelpool öeldud, peab Küprose olukorra analüüsimisel toetuma allikatele väljastpoolt Küprost. Pingestunud olukord väljendub Ugariti ja Alašia vahelises kirjavahetuses. Ühes kirjas süüdistab Ugarit Alašia laevu täpsustamata kuriteos, aga Alašia peaprefekt väidab, et Ugariti ründajaks olid Ugariti enda laevad.²³⁰ Eeldades, et Alašia prefekt ei valetanud laevade kohta, pidi Alašia'l olema mingisugune kontakt nende Ugariti laevadega. Ka Hetiidi allikad räägivad Šuppiluliuma II sõjakäigust

²²⁶ Selle kohta: Knapp 2001: 250-252.

²²⁷ Iacovou 2006: 326.

²²⁸ Kirjavahetuses Ugariti kuningaga (RS 20.238) pöördub viimane Alašia kuninga kui “isa” poole, mis viitab Ugariti kuninga alamale staatusele. Tõenäoliselt ei peegeldanud see vanusevahet, kuigi Hetiidi kuningas on kirjutanud Ugariti peaprefektile (RS 34.129, leitud Rapanu hoonest), et Ugariti kuningas on liiga noor (Wachsmann 2009: 343). Kui teine kiri on enam-vähem samaaegne esimesega, siis poleks see siiski täiesti välistatud. Kuna puuduvad muud viited sellele, et Ugariti ja Alašia kuningad olid suguluses ja teise kuninga nimetamine isaks vaid vanusevahe tõttu tundub riigipeade vahel kummaline, siis tähendab see siinkirjutaja arvates siiski seda, et Alašia asus poliitilises hierarhias Ugaritist kõrgemal.

²²⁹ nt EA 33-35, 37-39 (Moran 1992: 102-112), Hetiidi dokument: CTH 105 (Singer 2003: 98-100). Egiptuse kuningas kasutab Alašia kuningaga rääkides terminit “vend”. Trevor Bryce' teooria järgi olid Alašia ja Egiptuse kuningad sugulased (Demand 2012: 166), aga see on ebatõenäoline. Tegemist oli tavaliselt austusterminiga ning nt bioloogilised vennad nad olla ei saanud, kuna kirjas EA33 ütleb Küprose valitseja Egiptuse vaaraole, et viimane on asunud “sinu isa” troonile. Tollastes poliitilistes oludes oleks aga kummaline, et neil on sama ema ja nad on samal ajal võrdsed. Oluline on aga märkida, et tegemist on Alašia kuninga kirjadega vaaraole, teistpidist kirjavahetust siinkirjutaja pole leidnud ega ole seega kindel, et Egiptus tunnustas Alašia kuningat samaväärselt.

²³⁰ RS 20.18. vt märkus 219

Alašia vastu ja lahingust riigi laevadega.²³¹ Medinet Habu lahingukirjeldused mainivad, et Alašia ei suutnud vastu pidada mererahvaste invasioonile 12. sajandi alguses²³², aga raidkirja andmed ei ole linnade hävitamise osas usaldusväärsed²³³. Samas ei ole Küprose riigil selget lõppu nagu Hetiidi impeeriumil või Ugaritil ja kriisi mõju võis olla oluliselt väiksem.

Kuna kirjalikud allikad palju infot ei sisalda, peab analüüsiks kasutama arheoloogilist materjali. Hilise pronksiaja periodiseering põhineb keraamikal, nt Mückeene LHIIC:1b tähistab nii keraamikatüüpi kui vastavat ajaperioodi.²³⁴ Kreeka LHIIC:1b keraamikale vastab Küprosel LCIIIA periood²³⁵, mil kõnealune keraamika saarele ilmus²³⁶. Hiline LCIIIC periood ja LCIIIA periood hõlmavad 13. sajandit ning ulatuvad umbes aastani 1125.²³⁷ Kuna pronksiaja lõpu kriis jääb 13. ja 12. sajandi vahetusse, analüüsitakse siinkohal LCIIIA perioodi.²³⁸ Keraamikal põhineval dateerimisel on olulisi probleeme, millega on vaja arvestada: perioodid on pikad, ligikaudselt dateeritud ning arheoloogiliste kihistuste määramisel tuleb arvestada regionaalsete iseärasustega.²³⁹ Käesolevas töös dateeritakse kriisiperioodi sündmusi vastavalt kirjanduses esinevatele terminitele või umbkaudsete aastaarvudega, kui need on välja pakutud.

Küprose linnu ei tabanud ühetaoline saatus. Enkomi kohta on arvatud, et see hävis kaks korda – 13. sajandi lõpus ja umbes aastal 1190. Teised peavad siiski tõenäoliseks linna hävimist vaid korra, LCIIIC ja LCIIIA perioodi üleminekul.²⁴⁰ Enkomi ehitati uuesti üles ning oli asustatud linna hülgamiseni LCIIIA perioodi lõpus²⁴¹, hülgameine võis olla põhjustatud sõjast, maavärinast²⁴² või sadama kinnikasvamisest²⁴³. Hala Sultan Tekke oli pronksiaja lõpul Küprose olulisemaid sadamaid, mis võis hävida sõjalise konflikti tagajärjel.²⁴⁴ Samas peab Maria Iacovou hülgameise põhjuseks pigem sadama kinnikasvamist ja hääbumist 12. sajandi jooksul.

²³¹ Kbo 12.38 (Hoffner 2003: 192-193).

²³² Breasted 1906a: 37-38

²³³ Vt enne eksimust Karkemiši hävimise osas (Sissejuhatus: allikad).

²³⁴ Vt viide 91.

²³⁵ Yasur-Landau 2010: 142. LH on lühend terminile *late helladic*, LC aga *late cypriot*.

²³⁶ Karageorghis 1994: 2. Osa olulistest protsessidest näib jäävat 11. sajandisse: LCIIIB perioodi (Knapp 2013: 474), mis jääb aga tööst välja.

²³⁷ Iacovou 1994: 149, Knapp 2013: 27.

²³⁸ Karageorghis 1994: 2

²³⁹ Probleemide kohta vt nt Kling 2000: 286-287.

²⁴⁰ Cline 2014: 132-134, Iacovou 2013a: 596, Karageorghis 1992: 80.

²⁴¹ Iacovou 2013a: 593, Karageorghis 1992: 80.

²⁴² Enkomist on leitud laste skeletid, mis olid jäänud kukkuvate telliste alla (Cline 2014: 134).

²⁴³ Iacovou 1994: 153, Iacovou 1998: 341.

²⁴⁴ Linna tänavatelt on leitud nooleotsi ja lingukive ning linn hüljati kiirustades (Åstrom 1998: 83).

Mõlemad põhjused võisid olla olulised²⁴⁵ ja võimalik, et kaks sündmust olid üksteisega seotud või asustati koht pärast hävingut uuesti nagu Enkomi. 12. sajandi lõpuks oli linn hüljatud.²⁴⁶

Erinevalt mitmetest Küprose asulatest jäi Kition hävingust puutumata, ent seda ehitati oluliselt ümber.²⁴⁷ 13. sajandi haudade põhjal otsustades oli linna eliit rikas ja linn rahvusvahelises kaubanduses olulisel positsioonil.²⁴⁸ Kition oli üks kahest suuremast Küprose hilise pronksiaja linnast, mida 12. sajandil ei hüljatud.²⁴⁹ Teine oli Palaepaphos, mis elas üle pronksiaja lõpu sündmused ja säilis ka rauaajal, aga linn on enamjaolt välja kaevamata.²⁵⁰ Sinda hävis tõenäoliselt kaks korda: LCIIIC perioodi lõpus ja teist korda LCIIIA perioodil, aga asustus jätkus linna hülgamiseni 12. sajandi lõpus.²⁵¹ Võimalikud administratiivkeskused Alassa, Maroni Vournes ja Kalavassos Ayios Dimitrios hüljati samuti – esimene tõenäoliselt LCIIIA perioodil, teised varem, LCIIIC perioodil. Kalavassose administratiivhoone (hoone X) põles maha.²⁵²

Pronksiaja lõpus asustati ka kaks uut asulat või tugipunkti. Pyla-Kokkinokremos ehitati kergesti kaitstavasse kohta Kitioni lähedal ja hüljati paarkümmend aastat hiljem, enne LCIIIA perioodi. Võimalik, et asukad lootsid naasta, kuna linnast on leitud väärtuslike esemete peidupaiku. Tõenäoliselt oli just hea kaitstavus see, mis elanikud linna asupaika meelitas, kuna muus osas oli elu seal keerulisem kui ümberkaudsetes paikades (platoole ei saanud rajada kaevusid).²⁵³ Kitsal ja kergesti kaitstaval neemel asuv Maa-Palaikastro rajati LCIIIC ja LCIIIA perioodi vahetusel. Hästi kaitstavast asukohast ei piisanud ja umbes 1190 asula hävitati ning ehitati veel kord väiksemas mahus üles, kuid ka see asula ei püsinud üle paarikümne aasta ning hüljati taas.²⁵⁴

²⁴⁵ Iacovou 2013a: 599. Iacovou asetab hülgamise 12. sajandi lõppu. Åstrom (1998: 83) ei näi seda üldse dateerivat (kuigi Hala Sultan Tekke mainimisele järgnev lõik räägib umbes aastal 1200 toimunud muutustest) ja Karageorghis (1992: 80) räägib hävingust LCIIIC perioodi lõpus. Cline (2014: 135) räägib linna hülgamisest u 1200. aasta paiku, viidates Åstromile. Seetõttu ei saa siinkirjutaja võtta lõplikku seisukohta, kuna siinkirjutaja loetud kirjanduses ei ole üritatud neid daatumeid ühildada.

²⁴⁶ Iacovou 2013a: 599.

²⁴⁷ Iacovou 2013a: 599, Karageorghis 1992: 80.

²⁴⁸ Demand 2012: 171.

²⁴⁹ Iacovou 1994: 154. Kuna hilisema Küprose kümne kuningriigi seas olid nii Palaepaphos kui Kition (Bryce 2009: 177), pole välistatud, et need said alguse juba 12. sajandil.

²⁵⁰ Iacovou 2013a: 601-603.

²⁵¹ Iacovou 2013a: 597, Karageorghis 1992: 80.

²⁵² Iacovou 2013a: 590-591, Knapp 2013: 445, Ülejäänud Kalavassos hüljati siiski hävinguta (Demand 2012: 172), mistõttu võis hoone X tulekahju olla pigem õnnetus kui rünnaku tagajärg.

²⁵³ Iacovou 1994: 154, Iacovou 2013a: 604-605.

²⁵⁴ Iacovou 2013a: 605-606, Karageorghis 1992: 80.

Põhja-Küprose asulad olid juba hilisel pronksiajal hääbumas: pühamupaigad Myrtou Pigadhes ja Ayia Irini hüljati 12. sajandi alguses ja Toumba Tou Skourou 13. sajandi lõpus. Neid enam ei taastasustatud. 11. sajandi asulatest ei näi Põhja-Küprosel olevat peaaegu mingeid märke.²⁵⁵ Kriis regioonis tundub olevat varasem, kui mujal Küprosel, ega ole otseselt seotud pronksiaja lõpu kriisiga.²⁵⁶ Enamik Lõuna-Küprose asulaid hävis või hüljati enamasti alles 12. sajandi jooksul. Samas hakkasid esile tõusma uued linnad, nagu Salamis, mis võttis järk-järgult üle Enkomi rolli (viimase sadam hakkas kinni kasvama).²⁵⁷ Seega näib, et asustus hääbus, aga ilma olulise hävitustööta.

Pronksiaja lõpul aset leidnud olulisim muutus oli Mükeene kultuuriga seostatavate joonte ilmumine saare materiaalsesse kultuuri. LCIIA perioodi alguses (13. sajandi lõpus ja 12. sajandi alguses) ilmus Küprosele uut tüüpi keraamika – LHIIC:1b keraamika, mis oli kohapeal toodetud.²⁵⁸ Kreeka stiilis LHIIB keraamikat esines Küprosel ka varem, aga ainult piiratud vormides. LHIIC:1b keraamikat on leitud tihti suurtes kogustes asulate hävingukihile järgnenud kihtides.²⁵⁹ Väidetavalt pole imporditud LHIIC:1b stiilis keraamikat Küprosel leitud²⁶⁰, kuid seda tüüpi kohalikku keraamikat on leitud peaaegu kõigist 12. sajandi Küprose linnadest²⁶¹. Keraamika kohalik päritolu viitab võimalusele, et keraamikat tootsid Mükeene päritolu immigrandid, kes olid Küprosele elama asunud.²⁶² Teine keraamikastiil, mis Küprosele ilmus, oli “käsitsi valmistatud poleeritud keraamika”²⁶³, mis jõudis saarele

²⁵⁵ Iacovou 1994: 151,152; Merrilees 1992: 91.

²⁵⁶ Merrilees 1992: 91. Võimalik, et vähene asustus on seotud sellega, et piirkonnas tegutsesid piraadid, kelle jaoks Lõuna-Anatoolia liigendatud rannik oli ideaalne koht varjumiseks (ibid: 90-91). Ka lukkalased võisid tõenäolisemalt rünnata põhjarannikut, kuna see oli neile veidi lähemal, aga otse Küprose naabruses asus siiski Hetiidi vasallriik Tarhuntašša (Singer 2000: 23 kaardi järgi).

²⁵⁷ Iacovou 1994: 153, Iacovou 1998: 341.

²⁵⁸ Iacovou 2013a: 591. Küprose keraamikastiilidel ei ole lihtne vahet teha ja seetõttu on ka hakatud kasutama terminit “valgeks värvitud rattal tehtud keraamika III (*White Painted Wheelmade* III või WPW III), aga termin hõlmab ka varasemat keraamikat ja teisi alaliike (Muhly 1992: 14) ega ole täiesti samastatav LHIIC:1b-ga või dateerimisel nii kasulik kui „kohalikult valmistatud LHIIC:1b“. Samas võimaldab see üldisemalt arutada Küprose tollaste keraamikatüüpide üle. Uurijatel on raskusi LHIIC:1b ja LHIIB tüpoloogilise eristamisega (Kling 2000: 287), mistõttu ongi kasutusele võetud termin WPW III (Muhly 1992: 14). Siinkirjutaja kasutab siiski terminit „LHIIC:1b keraamika“, kuna selle põhjal dateeritakse mitme piirkonna hävingut. Siin ja edaspidi kasutatakse mitmel juhul erialatermineid, mida siinkirjutaja pole eestikeelsest kirjandusest leidnud, mistõttu on tegu otsetõlgetega, millele on lisatud inglisekeelsed vasted.

²⁵⁹ Karageorghis 1992: 82, Muhly 1992: 14, Yasur-Landau 2010: 141.

²⁶⁰ Karageorghis 2000: 256. See väide on esitatud kindla faktina. Isegi kui see artikli kirjutamise ajal tõene oli, võib seis tänapäeval muutunud olla.

²⁶¹ Nt Enkomi (Yasur-Landau 2010: 153), Maa-Palaikastro ja Kition (Yasur-Landau 2010: 143), Alassa ja Palaepaphos (Kling 2000: 285), Sinda (Muhly 1992:14).

²⁶² Aström 1998: 82.

²⁶³ Handmade Burnished Ware (HBW).

tõenäoliselt Mükeene piirkonnast ja mida on leitud näiteks Maa-Palaikastrost, Enkomist ja Kitonist. See keraamika ilmus saarele koos LHIIC:1b keraamikaga ning leiud pärinevad samast kihistusest. Uued keraamikastiilid tõrjusid välja olemasolevad, aga mitte kiiresti ega täielikult.²⁶⁴

Sissetoodud keraamikastiil ei moodustanud märkimisväärset osa kohaliku keraamika tüüpidest, üle võeti vaid teatud vormid ja osa vanadest keraamikatüüpidest säilis muudetud kujul.²⁶⁵ Mõned keraamikatüübid siiski lisandusid LCIIIA perioodil.²⁶⁶ Küprose keraamikas jätkus Levanti, Mükeene ja kohalike elementide segunemine, näiteks krateride kaunistamisel.²⁶⁷ Saarel oli tekkimas omapärane stiil, kus osa vorme võeti üle ja osa kandus edasi LCIIIC perioodist. Uute vormide kasutuselevõtt viitab märgatavale muutusele ja tugevale Mükeene kultuuri mõjule, seejuures jätkus kreeka stiilis keraamika tootmine Küprosel 10. sajandini ega muutunud või taandunud teiste stiilide ees nagu mujal (nt Levantis).²⁶⁸

Egeuse keraamika saarele jõudmisele ja selle jäljendamisele on ka teisi seletusi kui sisseränne. Näiteks võis see olla populaarne asendustood, mis imiteeris eliidile mõeldud kallimaid tooteid (nt savinõud metallnõude stiilis).²⁶⁹ Imiteerimisteooria vastu on väidetud, et käsitletav keraamika (eriti käsitsi valmistatud poleeritud keraamika) ei olnud piisavalt kvaliteetne, et seda imiteerida.²⁷⁰ Kvaliteedi argument on aga subjektiivne, pealegi võis keraamika olla sümboolselt tähtis. Uued toiduvalmistamisnõud on aga kindlam viide sissetulnutele. Küprosele ilmus Mükeene stiilis keetmiskann²⁷¹, mis seostub pigem Mükeene toiduvalmistamiskommetega (neil keetmiskannudel olid erinevalt kohalikest keetmiskannudest lamedad põhjad, kuna need asetati tavaliselt kollete peale). Seega võib eeldada, et selle töid kaasa sisserändajad Egeuse kultuuriruumist.²⁷²

Küprosele ilmusid ka Mükeene stiilis nelinurkse põhiplaaniga kolded, mille paigutus maja sees viitab samuti Mükeene algupärale. LHIIC kolded olid sageli sileda pealispinnaga, mis sobis kokku eelnevalt mainitud keetmiskannude

²⁶⁴ Karageorghis 2000: 257.

²⁶⁵ Knapp, Voskos 2008: 668, Sherratt 1991: 193.

²⁶⁶ Yasur-Landau 2010: 142.

²⁶⁷ Knapp, Voskos 2008: 669.

²⁶⁸ Iacovou 2013a: 609-610.

²⁶⁹ Üldisemalt selle kohta, kuidas Vahemere kaubanduses keraamika metallnõusid asendama hakkas vt Sherratt 1998: 295-296.

²⁷⁰ Yasur-Landau 2010: 148-149.

²⁷¹ *Cooking jug*, tõenäoliselt vedelate toitude valmistamiseks mõeldud poti ja kannu hübriidi taoline nõu.

²⁷² Yasur-Landau 2010: 15 – 22 (teoreetiline taust argumentidele), 131, 143.

põhjadega.²⁷³ Küprosel olid need kolded 12. sajandil uus nähtus, mis esinesid näiteks Enkomis, Hala Sultan Tekkes ja Maa-Palaikastrost. Tihti asusid need ruumide keskel, nagu Mükeene megaronides.²⁷⁴ Megaroni argumendi pooldajatele on ette heidetud, et kollete asukoht varieerus²⁷⁵, aga sama iseloomustas ka kollete asukohtasid Kreekas²⁷⁶. Seega peegeldab eraldiseisev nelinurkne kolle tõenäoliselt Kreeka mõjutusi ja sealt pärinevat sisserännet. Küprosele ilmusid ka paekivist või terrakotast vannid, mida on leitud hulgaliselt Enkomist, Maa-Palaikastrost ja Pyla-Kokkinokremosest (mujalt vähem). Vanimad näited võivad pärineda 14. sajandist²⁷⁷, kindlad vannide leiud on LCIIIC perioodist, aga suurem osa pärineb siiski LCIIIA perioodist. Küprose ja Mükeene vaheliste kontaktide tulemusena võisid vannid ka enne 12. sajandit Küprosele jõuda, aga pole välistatud, et nende laiem levik oli seotud immigratsiooniga.²⁷⁸ Paar uuendust, mida on varem peetud Mükeene mõjutusteks, pärinevad siiski mujalt. Tahutud kividest (*Ashlar*) arhitektuur on varasem ja pärineb Levantist ning kükloopilised müürid tõenäoliselt Anatooliast.²⁷⁹

Saarele ilmunud uuenduste seas olid silindrilised kangasteljeraskused (*spool-shaped loom weights*).²⁸⁰ Need on pärit Kreekast, aga võisid algselt pärineda mujalt (varasemaid näiteid on leitud Troojast). Kangasteljeraskuseid on leitud nii Kitionist, Enkomist kui Maa-Palaikastrost. Küprosele võisid need jõuda koos Egeuse päritolu kudemajadega.²⁸¹ Kuna objektid võisid olla uuenduslikud ka Mükeene kultuuriruumis, ei saa välistada, et need sattusid Küprosele muud päritolu immigrantidega. Kangasteljeraskused ei jõudnud saarele tõenäoliselt kaubanduse kaudu, sest ei näi olevat tehniliselt paremad varem kasutatud kohalikest vastetest. Võimalike uuenduste seas on pronksist fiibulad (kinnitusnõelad) ning Mükeene stiilis relvad (nt Naue II mõõgad Enkomis). Pronksist viiulikujulised fiibulad tõepoolest olid Küprosel tõepoolest uudsed, aga sama saab öelda Mükeene piirkonna kohta, nii et fiibulaid ei

²⁷³ Vt selle kohta Yasur-Landau 2010: 123, 130.

²⁷⁴ Karageorghis 2000: 266.

²⁷⁵ Knapp, Voskos 2008: 667.

²⁷⁶ Yasur-Landau 2010: 123.

²⁷⁷ Nt Ayos Iakovosest, aga selle suhtes, kas tegemist on vanniga, on kahtlusi (Karageorghis 2000: 266).

²⁷⁸ Karageorghis 2000: 266 – 273.

²⁷⁹ Iacovou 2013a: 610-611, Knapp, Voskos 2008: 666.

²⁸⁰ Neid on koos riidekiududega leitud kontekstis, kus nad näivad olevat osa kangastelgedest. Samuti on sarnaseid objekte kujutatud kangastelgede osana vaasimaalidel (Yasur-Landau 2010: 132-133).

²⁸¹ Karageorghis 2000: 263, Yasur-Landau 2010: 132-133.

saa võtta tugeva etnilise markerina.²⁸² Tähtsaim Mükeene stiilis relvastuse komplekt hauast Enkomis on aga pigem näide Küprose eliidi esindaja hangitud eksootikast.²⁸³

Uued hauatüüpid (šahthauad²⁸⁴) Küprosel seostuvad samuti Mükeene mõjudega.²⁸⁵ Hauatüübi ilmumist seletatakse Egeuse immigrantide, vaesemate küproslaste matusekommetega või kombinatsioonina Mükeene ja Küprose mõjudest, kuid šahthauad ei ole alati seostatavad LHIIC:1b keraamikaga ning esinevad vaid mõnes paigas Küprosel.²⁸⁶ Mitmel korral on hakatud neid haudu rajama pärast lähedalasuva linna hävimist, nt Hala Sultan Tekkes.²⁸⁷ Seega on hauatüüpide ilmumisele ka teine seletus: kuna uut tüüpi haudu oli lihtsam ehitada, võis see olla ajutine või madalama klassi matmispaik või katastroofijärgne kiire matmisviis.²⁸⁸

Mükeene kultuurist inspireeritud antropomorfised ning veisekujulised figuurid ja nende äkiline ilmumine viitavad väidetavalt sisserändajatele, kuna nii järsk religioosne muudatus ei saa olla kohalike arengute tulemus.²⁸⁹ Samas on kujud saanud mõjutusi nii Kreekast kui ka Levantist ning muutus eelkõige stiil, mitte kujutatav teema.²⁹⁰ Küprosel leitud elevantiluust objektid osutavad samuti eri piirkondade mõjude segunemisele.²⁹¹ Enkomist on lisaks leitud mererahvastega seostatud objekte. Medinet Habu reljeefidel kujutatud vilistitega sarnanevaid ja sulgedega kiivrit kandvaid figuure on kujutatud ühel lauamängukarbil küttidena ja kohaliku üliku saatjatena ning ühel pitsatil. Neid on seostatud eelnevalt mainitud eksootilist relvastust sisaldava hauaga.²⁹² Seega lubavad ikonograafia andmed seostada Küprost mererahvastega, aga seos jääb spekulatiivseks.

Kui seega analüüsida muutusi arhitektuuris, keraamikas ja muudes esemetes üksteisest eraldiseisvalt, leiab mitmeid vastuargumente võimalikele Mükeene mõjudele. Ometi on Küprosel toimunud arvestatavad muutused ja just kõiki eelnevaid

²⁸² Karageorghis 1992: 81, Knapp, Voskos 2008: 670. Fiibulaid seostatakse pigem naiste riietusega ja kui need uuendused pärinevad Kreeka aladelt, viitab see sellele, et immigrantide seas oli naisi (Coldstream 1994: 146).

²⁸³ Knapp, Voskos 2008: 670, cf Yasur-Landau 2010: 152.

²⁸⁴ *Shaft Grave, Pit Grave*.

²⁸⁵ Karageorghis 2000: 265.

²⁸⁶ Karageorghis 2000: 263-265, Knapp, Voskos 2008: 672-673. Iacovou (2013a: 614-615) nimetab ainult neli linna, kus need levinud on: Enkomi, Kition, Hala Sultan Tekke ja Palaepaphos.

²⁸⁷ Niklasson-Sönnerby 1987: 225.

²⁸⁸ Keswani 2004: 97-98.

²⁸⁹ Karageorghis 2000: 258-259.

²⁹⁰ Karageorghis 2000: 260, Knapp, Voskos 2008: 671, vt ka viide 308.

²⁹¹ Knapp, Voskos 2008: 672.

²⁹² Yasur-Landau 2010: 151-153.

elemente koos uurides tundub töö autorile, nagu mitmetele eelnevatele uurijatelegi²⁹³, et tegemist on Mückeene päritolu sisseändajate kaasa toodud kultuurimuutusega, mis ei hävitanud kohaliku omapära. Sisseändajad olid tõenäoliselt mitmete allpool toodud muutuste põhjustajad.

Kirjalike allikate puudumise ning arheoloogilise materjali mitmeti tõlgendatavuse tõttu ei saa kindlalt väita, milline nägi Küprose poliitiline süsteem välja pärast kriisi. Egiptuse allikate järgi oli Alašia hävitatud.²⁹⁴ Siiski mainitakse Alašia't kriisijärgselt, 11. sajandil kirja pandud "Wenamuni jutustuses". Kuigi tegu on ilukirjandusega, võib see peegeldada poliitilist situatsiooni Vahemere ääres.²⁹⁵ Loos saabub peategelane Alašiale, kus rahvas teda tappa üritab, aga õnneks aitab teda linna valitsev printsess Hatiba. Loo lõpp paraku puudub ja tekst ei ole eriti informatiivne. Kui lugu peegeldab tegelikkust, viitab tekst nime "Alašia" ja sellanimelise piirkonna püsimisele. Hatiba tundub valitsevat vähemalt linna, aga kui suur ala kuulub linna võimu alla, jutustusest ei selgu. Kuna linna nime ei mainita, võiks seda seostada mõne Alašia keskusega. Siinkirjutaja ei ole kuningriigile leidnud mingeid viiteid pärast "Wenamuni jutustust".

Arheoloogilised leiud näitavad, et saarel toimusid 12. sajandil sündmused, millega kaasnesid muutused poliitilises korras. Egeuse mere piirkonnast pärit migratsioon jätkus nii 12. kui 11. sajandil.²⁹⁶ Mitmed hilise pronksiaja linnad hüljati²⁹⁷ ja kuna linnade käes oli tõenäoliselt suhteliselt suur võim, kadus seega enamik endistest võimukeskustest, välja arvatud Palaepaphos ja Kition²⁹⁸. Samas on kirjakeele esialgne säilimine²⁹⁹ märk sellest, et poliitiline kriis saarel võis olla kergekujulisem kui mujal. Keerukas bürokraatia võis siiski kaduda.³⁰⁰ 7. sajandiks oli Küpros jagunenud kümneks erinevaks riigikeseks.³⁰¹ Võimalik, et näiteks "Wenamuni jutustuses" mainitud linn on ühe kuningriigi keskus. Seega näib, et vähemalt kaks linna iseseisvusid piisavalt, et elada üle võimaliku tsentraalvõimu kriisi ja hääbumine.

²⁹³ Nt Vassos Karageorghis ja Sigrid Deger-Jalkotzy vastupidiselt nt Susan Sherrattile, kes näeb põhjusena kohalike maitse-eelistuste muutuseid (Yasur-Landau 2010: 140).

²⁹⁴ Ramses III kaheksanda valitsusaasta sõjakäigu teksti tõlge Medinet Habust (Breasted 1906a: 37).

²⁹⁵ Lichtheim 2003: 89, "Wenamuni jutustuse" tõlge Lichtheim 2003: 90-93.

²⁹⁶ Kuigi protsessid näivad algavat juba 13. sajandi lõpust, kutsusid suurimaid muutusi esile 11. sajandil eelmistele immigrantidele lisandunud sisseändajad (Karageorghis 1994: 6). 11. sajandi sündmused jäävad aga antud töö ajalistest raamidest välja.

²⁹⁷ Vt eelnevalt.

²⁹⁸ Vt enne. Seejuures oli mõlemad hilisemate kuningriikide keskused (Bryce 2009: 177).

²⁹⁹ Iacovou 2006: 320.

³⁰⁰ Märgid Küprose kriisieelsest administratsioonist, nagu tahvlid ja pitsatid Kalavassosest (Knapp 2013: 354, 445), kadusid.

³⁰¹ Bryce 2009: 177.

Seda, kuidas iseseisvumine täpsemalt toimus, saab senise info põhjal vaid oletada. Kuigi need protsessid jäävad ajaliselt töö fookusest välja, tuleb märkida, et 11. sajandil tekkisid ka uued asulad, nagu Salamis ja Amathus.³⁰²

Küprost enne pronksiaja kriisi iseloomustanud kultuurijooned jätkusid pärast kriisi, näiteks kasutati jätkuvalt mõnda vanas keraamikastiilis tehtud nõutüüpe, millele lisandusid uued. Uued jooned kultuuris tõid kaasa tõenäoliselt sissereändajaid, aga tundub, et nad integreerusid olemasolevasse kultuuri, võttes üle ka kohaliku kultuuri jooni. Seda, et üks kultuur oleks teise lämmatanud, ei saa Küprosel tõenäoliselt vähemalt 12. sajandi kontekstis rääkida. Mõned uued kultuurijooned integreeriti edukalt kohalikku kultuuri, osa kadus, aga enamjaolt oli Küprose uus kultuur mõjutatud eri kultuuridest, meenutamata otseselt ei Kreeka ega Levanti kultuuri.³⁰³ Sellised kombinatsioonid esinesid nii Küprose kirjaviisis kui religioonis.

Küpro-minoiline kiri ei kadunud 12. sajandil ja rauaaja alguses asendus see küpro-minoilisest kirjast tuletatud küprose silpkirjaga. Vähemalt 11. sajandini kasutati küpro-minoilist kirjaviisi. Opheltas'e inskripsioon Palaepaphosest (10. – 9. sajandist) näitab, et kreeka keelt üritati kirjutada vanas küpro-minolises kirjaviisis.³⁰⁴ Seega ühendati vana kirjaviis ning tõenäoliselt sissereändega saabunud kreeka keel, et luua hilisemat, rauaaja kirjaviisi, mida kasutati veel 1. aastatuhande lõpuni eKr.³⁰⁵ On võimalik, et sissereändajad vajasisid kirja oma elu korraldamiseks ja kuna nende kodumaal kasutatud lineaarkiri B oli hääbunud, tekkis vajadus võtta üle kohalik kirjaviis. Kreeka keel sai Küprosel domineerivaks 1. aastatuhandel. Kreeka keele tõenäoline ülevõtmine Küprose elanike poolt ning oma identiteedi defineerimine selle kaudu on kõige olulisem muutus üleminekuperioodil, mis sai tõenäoliselt alguse 13. – 12. sajandil. Kreeka keele laiem levik on tõenäoliselt seotud alles 11. sajandil toimunud suurema immigratsioonilainega. Samas ei kadunud pronksiajal räägitud

³⁰² Amathus pärineb kõige varem 11. sajandi teisest poolest (Iacovou 1994: 156) ja Salamis samuti 11. sajandist (Bryce 2009: 609).

³⁰³ Knapp, Voskos 2008: 679.

³⁰⁴ Iacovou 2006: 320. Siinkirjutaja ei suuda kõiki filoloogilisi nüansse analüüsida. Magistritöös kasutatakse kaht kirjaviisi nimetust, aga erialastes raamatutes on neid rohkem (nt Steele 2013: 4-6 terminite kohta). Siin mõeldakse küpro-minoilise kirja all dešifreerimatut pronksiaja kirjaviisi (koos keelega) ja rauaaja silpkirja all hilisemat kirjaviisi, mis püsis 1. aastatuhandel ning mida kasutati kreeka keele kirjutamiseks. Opheltase puhul on tegu omastavas käändes isikunimega, mille vormi järgi on järeldatud, et tegemist on kreeka keelega, täpsemalt arkaadia-küprose dialektiga (Egetmeyer 2013: 121; Iacovou 2006: 320).

³⁰⁵ Iacovou 2006: 320.

vana küprose keel, mida räägiti põhiliselt Amathusi piirkonnas, ka esimesel aastatuhandel.³⁰⁶

Kultuselus toimusid samuti muutused. Mõned, pronksiaja lõpuga seotud muutused, nagu pühitsussarved, ilmusid siiski enne 12. sajandit.³⁰⁷ Uues stiilis terrakotakujukeste lisandumine hauapanustesse ja uute hauatüüpide ilmumine võib viidata muutustele religiooses kombestik, aga kuna esimesed olid sarnaselt varasemale ajale veise- ja naisekujud, võib oletada, et vanad kombed muutusid vähe.³⁰⁸ Kuigi mõned religiooniga seotud paigad Põhja-Küprosel hüljati, peegeldas hülgamine tõenäoliselt pigem üldisi muutusi asustuses kui religioonis.³⁰⁹ Palaepaphoses ja Kitionis, mida ei hüljatud, säilisid templid pikka aega, kuigi kultus võis muutuda. Palaepaphose tempel (hilisemal ajal pühitsetud Aphroditele) ehitati juba 12. sajandil.³¹⁰ Muutus religiooses sfääris ei olnud seega järsk ega eriti märkimisväärne, kuigi seda saab öelda ainult arheoloogiliste leidude põhjal.³¹¹

Kriisieelsel ajal oli Küpros vahendajaks Kreeka ja Levanti vahel. Ta osales metallikaubanduses, mitte ainult vase eksportijana, vaid ka tina importijana, kuna Küpros oli ka metallitöötlemise keskus.³¹² Kriisi tagajärjel kaotas Küpros osa kaubanduspartneritest, kellest tõenäoliselt tähtsaim oli Ugarit. Kreeka päritolu sissērānne Küprosele näitab, et kontaktid Kreeka ja Vahemere keskosaga ei olnud kadunud³¹³ ja võisid isegi paraneda³¹⁴. Pronksiaja lõpu kriisi ajal ei katkenud kontaktid ei Foiniikia ega Kiliikiaga.³¹⁵ Mõned küproslased võisid rännata Foiniikiasse ning vastupidi, millele viitab kohalikult valmistatud kaanani keraamika, mida on toodetud suurtes kogustes nii lühikese elueaga Maa-Palaiokastros kui ka Hala Sultan Tekke's.³¹⁶ "Wenamuni jutustuses" on kirjeldatud egiptlaste jõudmist Küprosele, mis võib viidata kaubanduskontaktide säilimisele. Kuna aga jutustuse toimumisaeg on vähemalt sajandi võrra kriisist hilisem, oli eelnevalt katkenud kontaktidel aega taastuda. Küprose kontakte Egiptusega võisid vahendada

³⁰⁶ Iacovou 2013b: 133-134, Knapp, Voskos 2008: 679. Vt eteo-küprose keele kohta ptk 2.1.

³⁰⁷ *Horns of concecration*.

³⁰⁸ Karageorghis 2000: 258, 265, Knapp, Voskos 2008: 667-668.

³⁰⁹ nt Myrtou-Pigadhes'e pühapaik ning Ayia Irini' nekropolis (Iacovou 1994: 151).

³¹⁰ Pirenne-Delforge 2007: 322-323.

³¹¹ Tegelikult ei ole teadmised ka kriisieelsest Küprose religioonist põhjalikud (Noegel 2007: 27-28).

³¹² Cline 2014: 60, 88; Karageorghis 1994: 4-5. Küprosel ei leidunud pronksi tootmiseks vajalikku tina, mistõttu tina tuli importida (Knapp 2013: 309).

³¹³ Teatud arengud Kreeka keraamikas (Nt *Wavy line* tehnika) peegeldusid paralleelselt ka Küprosel (Catling 1994: 134).

³¹⁴ Knapp, Voskos 2008: 673.

³¹⁵ Gilboa 2005: 62; Knapp, Voskos 2008: 673.

³¹⁶ Gilboa 2005: 54, 69.

foiniiklased, kes võtsid üle Ugariti positsiooni. Samas näib, et sidemed Lõuna-Levantiga katkesid, kuna kummalgi poolel ei ole leitud tõendeid laialdasest kaubavahetusest (nt imporditud keraamikast).³¹⁷

Pronksiaja lõpu Küprose majandust iseloomustanud majandusharud – vase kaevandamine, pronksi töötlemine ja sellega kauplemine – jätkusid kriisi ajal. Lisaks hakkas 12. sajandil üha olulisemaks muutuma rauatöötlemine. Sellele aitasid kaasa kontaktid Itaalia aladega, kus oli palju rauamaaki. Rauatöötlemise kasvu ei saa seostada ainult kreeka immigrantidega, nagu eelnevalt on oletatud.³¹⁸ Kuna metallitöötlemine jätkus suures mahus (ja arenes) ning enamik kaubanduskontakte säilis, ei ole põhjust kahtlustada, et Küprosel toimus suur majanduskriis. Hala Sultan Tekke' ja Enkomi hülgamine sealsete sadamate kasutuskõlbmatuks muutumise tagajärjel ning elanike asumine Kitioni ja Salamisesse oli suurim kaubandusest (ja loodusest) põhjustatud muutus 12. sajandi Küprosel.³¹⁹

Seega toimusid Küprosel 13. sajandi lõpus mitmed olulised muutused asustuspildis ning materiaalses kultuuris ja võib-olla poliitilises elus. Samas jäid muutused kultuuris ja majanduses tõenäoliselt tagasihoidlikumaks.

2.3 Kriisi põhjused Küprosel

Eelnevast peatükist nähtub, et Küprose kriis ei olnud kõigis valdkondades nii tõsine kui teistes riikides ning kriisi ilmingud ei olnud üheaegsed. Väiksem kriis võis tekkida 13. sajandi lõpus ja 12. sajandi alguses, mil hävitati (kõigi puhul ei ole see kindel) Enkomi, Hala Sultan Tekke, Maa-Palaikastro ja Sinda ning hüljati Kalavassos ja Maroni. Enamik linna taastati, kaasa arvatud Enkomis. Kriisiolukord näib iseloomustavat ka 12. sajandi teist poolt, mil mitmed linnad taas hüljati. Kultuuriline kontinuiteet on arvestatav, esimene kriis ei avaldanud suurt mõju, ja alles 12. sajandi lõpu kriis muutis oluliselt asustuspilti. Seega ei lange suur kriis Vahemere ümbruse maades täielikult kokku kriisiga Küprosel.

Muutused Vahemere kliimas mõjutasid Küprost oluliselt. Larnaca järve piirkonnast võetud õietolmuanalüüside põhjal on oletatud, et Küprost tabas pronksiaja

³¹⁷ Gilboa 2005: 62.

³¹⁸ Karageorghis 1994: 1-4.

³¹⁹ Bryce 2009: 609, Demand 2012: 170.

lõpus ja rauaaja alguses märkimisväärne kliimamuutus. Hala Sultan Tekke lähedased alad muutusid kuivemaks, raskendades põllumajandusega tegelemist,³²⁰ ja linnad võisid vaesuda. Kui lisada sadama kasutuskõlbmatuks muutumine setete kuhjumise tagajärjel, on piirkonna hülgamine arusaadav samm. Ka teiste linnade hülgamise põhjus võis olla kliima halvenemine. Osa hävitustööst (nt Enkomis) võib olla seletatav maavärinaga.³²¹ Nagu Vahemere puhul üldisemalt, ei seleta looduslikud põhjused siiski kõiki muutusi, näiteks Hala Sultan Tekke vägivaldset hävingut.

Kriisi võisid põhjustada konfliktid Küprose linnade vahel. Susan Sherratt toob linnadevahelise konkurentsi näitena kindlustuste ehitamise ning uute asulate loomise, mis asusid kaubateede ääres (nagu Maa-Palaikastro ja Pyla-Kokkinokremos).³²² Kuigi Pyla-Kokkinokremos võis olla ehitatud kaubanduse arendamiseks, mida näitavad sealt leitud ja erinevatest maadest pärit kaubad, võis algne eesmärk olla siiski turvalisus.³²³ Suur osa Maa-Palaikastro elanikest olid sisserändajad ja seega ei peegelda asula ehitamine niivõrd saare sisemisi pingeid, vaid pigem uustulnukate soovi olla eraldatud ja kaitstud kohas³²⁴ või leida endale baas laevade ründamiseks. Uute sadamakohtade tekkimise puhul ei saa välistada, et need olid mõeldud konkureerima teiste sadamatega.³²⁵ Kükloopiliste müüride ehitamine (Maa's, Kitionis, Sinda's, Enkomis)³²⁶ võis olla kaitseks teiste linnade vastu. Samas tuleb arvestada mitmete ohtudega (piraadid, lukkalased, hetiitid), mis lähtusid ümberkaudsetelt aladelt.³²⁷ Kuna Sinda asub sisemaal, võivad sealsed müürid viidata pigem saaresisese rünnaku ohule. Linnadevahelise sõjalise või majandusliku võitluse tõenäosus sõltub olulisel määral sellest, kui iseseisvad linnad olid. Kui Alašia kuningal oli saare üle suurem kontroll, oli tõenäosus vägivaldseks konfliktiks väiksem, ja vastupidi.³²⁸ Välistatud ei ole konflikt linnade vahel ning isegi ülestõus mõnes piirkonnas.

Küprose ümbruskonnas oli mitmeid potentsiaalseid vaenlasi, nagu Hetiidi impeerium. Tudhaliya IV ja Suppiluliuma II sõdisid Alašia'ga.³²⁹ Suppiluliuma II mainib lisaks merelahingule ka maalahingut, aga pole selge, kas samuti Alašia või

³²⁰ Cline 2014: 146; Kaniewski et al 2013: 4-6.

³²¹ Cline 2014: 134.

³²² Sherratt 1998: 300-301.

³²³ Iacovou 2013a: 604-605, Sherratt 1998: 300-301.

³²⁴ Yasur-Landau 2010: 150-151.

³²⁵ Sherratt 1998: 300-301.

³²⁶ Karageorghis 2000: 165.

³²⁷ Vt allpool.

³²⁸ Vt peatükki 2.1, mistõttu siinkirjutaja nõustub pigem sellega, et kuningal võis olla suurem võim veel 13. sajandi lõpus. Kriis aga võis kohalikku poliitilisse olukorda muutusi tuua.

³²⁹ Kbo 12.38.

kellegi teise vastu. Lahingu asukohana oli Anatoolia rannik tõenäolisem kui Küprose oma.³³⁰ Tudhaliya IV väidab, et allutas Alašia, kuigi ta poja Suppiluliuma II jätkuvad võitlused Küprose vastu seda ei kinnita. 13. sajandi lõpus võis hetiitidel olla ajutine kontroll mõne Küprose territooriumi üle³³¹, aga oletus põhineb ühel kuninga ülistustekstil, samas kui otsesed jäljed hetiitide tegevusest saarel puuduvad.

Potentsiaalsete ründajate seas võisid olla ka lukkalased.³³² Sellele võimalusele viitab 14. sajandi kiri, kus Küprose kuningas teatab lukkalaste rünnakutest.³³³ Lukka alad asusid ka 12. sajandil Edela-Anatoolias ning kuna lukkalased ründasid näiteks Merneptahi, oli tegemist tõsiseltvõetava ohuga.³³⁴ Nad võisid olla piraadid, kes olid huvitatud rüüsteretkedest, mitte territooriumide haaramisest. Isegi kui tegemist ei olnud lukkalastega, võisid piraadid Anatoolia lõunarannikult (nagu nt Rooma ajal) Põhja-Küprost rünnata, mis seletaks Põhja-Küprose asulate hülgamist.³³⁵ Piraadid võinuks ka asutada Maa-Palaikastro, kuigi sealne materjal viitab pigem Egeuse piirkonnast pärit immigrantidele.³³⁶ Seega võisid Küprost reididega ohustada nii hetiidid, lukkalased kui teised piraadid.

Kõige tõsisemalt mõjutas saart tõenäoliselt Egeuse mere piirkonnast lähtuv immigratsioon. Sel olid erinevad väljundid rahulikust saarele saabumisest vägivaldse vallutuseni. Mõlemal juhul pidid sisserännanud tegema koostööd kohalikega, kuna saare arheoloogilises materjalis ei väljendu kuskil kahe täiesti eraldatud – kohaliku ja Mükeene mõjuga kogukonna väljakujunemine.³³⁷ Märkatavad kohalikud mõjud ilmnesid isegi sellistes, tõenäoliselt uustulnukate algatusel loodud asulates nagu Maa-Palaikastro.³³⁸ Küprosele võisid saabuda pagulased, kes otsisid elukohta eemal Egeuse mere regioonist ja sealsest ebastabiilsusest.³³⁹ Selline grupp ei oleks tõenäoliselt võimeline ründama kohalikke ning oleks pidanud linnades või maakohtades elama kohalike nõusolekul. Kui saabunuks suurem grupp, kel jäi puudu

³³⁰ Singer 2000: 27.

³³¹ Bryce 2009: 25.

³³² Knapp 2013: 453.

³³³ EA 38 (Moran 1992: 111–112). Alašia kuningas väidab Egiptuse vaaraole, et tema sõdurid ei ole lukkalasi toetanud ja lukkalased rüüstavad (ka) tema maid. Kirja järgi näib, et lukkalased on rüüstanud kellegi territooriumi, kes allus Egiptusele (võib-olla Süürias). Need territooriumid aga asusid lukkalastest üsna kaugel. Kuigi lukkalasi võidi süüdistada, sest Küprose kuningas ei tahtnud tunnistada enda sõdurite osalust, võib see siiski olla märk mõnede Anatoolia gruppide võimekusest rünnata Küprost või isegi Egiptuse alasid. Vt ka viidet 219.

³³⁴ Lesko 1992:152, Singer 2000: 26.

³³⁵ Merrillees 1992: 90-91.

³³⁶ Yasur-Landau 2010: 150.

³³⁷ Knapp, Voskos 2008: 678.

³³⁸ Iacovou 2006: 324, Yasur-Landau 2010: 150-151.

³³⁹ Coldstream 1994: 143.

sõjalisest võimekusest, oleks sisserändajatel üheks võimaluseks valida endale elamiskohaks suhteliselt eraldatud, aga kergesti kaitstav koht (nt Maa-Palaikastro).

Samuti võisid Küprosele saabuda kaupmehed, keda meelitas võimalus kaubelda Vahemere kaubanduses tähtsate Küprose linnadega otse.³⁴⁰ Teatud uuenduste kaasatoojaks on peetud Kreeka seppasid.³⁴¹ Need grupid oleks tõenäoliselt asunud elama linnadesse. Võimalik, et Egeuse päritolu kaupmehed ja käsitöölised elasid juba enne kriisi suuremates linnades ning uued migrandid liitusid nendega. Hauapanuste põhjal oli Küpros kriisi ajalgi suhteliselt rikas paik (ja seega atraktiivne).³⁴² Arvatav näide välismaiste tekstiilitöölise koostööst kohalikega pärineb Kitionist, kus templi töökojast on leitud nii kohalikke kui ka välismaised kangasteljeraskusi. Lisaks võisid Küprosel elada Egeuse mere piirkonnast pärit palgasõdurid, millele viitavad eelpool mainitud Enkomi lauamängukarbil ja pitsatil olevad kujutised relvastatud, mererahvastega seostatavatest isikutest. Nende esemete leiukihist on leitud aga suhteliselt vähe immigratsioonile viitavat LHIIC:1b keraamikat.³⁴³ Kohalikud võisid uustulnukaid aktsepteerida mitmel põhjusel: kaubandussidemete tugevdajadena või vajalike käsitöölisena, kelle kauba järele oli saarel või välisturgudel nõudlus.³⁴⁴ Kultuuri segunemist võib tõlgendada suurte vastuolude puudumisena.

Maa-Palaikastros toimunu võib viidata nii rahumeelsetele kui vägivaldsetele suhetele kohalike ja sisserändajate vahel. Seal on nii Egeuse kui Küprose kultuuri jäljed ning Karageorghis ja Demas on välja toonud võimaluse, et kohalikud ja immigrandid tegid asula rajamisel koostööd või lubasid kohalikud immigrantidel sinna asula püstitada.³⁴⁵ Kui aga kohalik võim sanktsioneeris selle ehitamise, pidi usaldus sisserändajate vastu olema suur, kuna poolsaare eraldatus ning positsioon võimaldanuks seda kasutada rünnakuteks laevateedel liikuvate aluste (Egeuse mere ja Küprose vaheliste) või Küprose asulate (nagu Palaepaphos) vastu.³⁴⁶ Kuna paik – leitud nooleotste ja lingukivide põhjal³⁴⁷ – siiski tõenäoliselt hävitati, ei olnud suhted

³⁴⁰ Ibid: 144.

³⁴¹ Karageorghis 1994: 4-5.

³⁴² Coldstream 1994: 145, Karageorghis 1994: 6.

³⁴³ Yasur-Landau 2010: 151-154.

³⁴⁴ Sisserändajate kohta Kitioni templitektiilitööstuses vt Yasur-Landau 2010: 154.

³⁴⁵ Yasur-Landau 2010: 150-151.

³⁴⁶ Cline 2014: 133 mainib võimalust, et Maa-Palaikastrost rüüstati Enkomit ja Kitioni, aga Palaepaphos asub lähemal.

³⁴⁷ Iacovou 2013a: 606.

Maa-Palaikastro elanike ja teiste kohalike vahel kokkuvõttes rahumeelsed, kuigi välistada ei saa ka nt piraatide rünnakut asulale³⁴⁸.

Mõne asula hävitamine ja sellele järgnenud kihis leiduvad Egeuse kultuuri märgid viitavad pigem rünnakule ja uute elanike sissetungile. Tegemist võis olla piraatidega, kes piirkonda mingil põhjusel püsivamalt elama asusid, või mõne teise grupiga, kes soovis end uuel maal kehtestada, vajadusel sõjaliselt. Selleks et hävitada linnu, nagu Enkomi või Hala Sultan Tekke, oli vaja aga suhteliselt suurt sõjaväge. Juhul, kui sisserändajad hävitasid Enkomi (selle suhtes on tõsiseid kahtlusi), oli linna ülesehitamisel tõenäoliselt vaja teha koostööd kohalikega.³⁴⁹ Võimalik, et sisserändajate tegevust tuleks seostada kohalike omavahelise konkurentsiga: sõjalise võimekuse parandamiseks üritasid kohalikud sisserändajatega liite sõlmida ja konflikti möödudes teiste linnadega ehitati hävinud linnad sisserändajate abiga uuesti üles. Tundub, et konflikt ei viinud kohalike alistamiseni, kuna kultuuriline kontinuiteet oli märkimisväärne.

Tõenäoliselt saabus saarele mitu sisserändajate gruppi, kel olid erinevad eesmärgid ja võimekus ning seetõttu ei saa eeldada, et sisseränne igas piirkonnas sama suurt ja samasugust mõju avaldas. Seejuures olid osa sisserändajatest naised ja lapsed, kellele viitavad kaudselt naistega seostatavad Egeuse fiibulad³⁵⁰, ning muutused söögivalmistamises³⁵¹. Seega liikus osa migrante koos perega Küprosele, aga ka segaabelud kohalikega olid tähtsad. Sõjalised ekspeditsioonid koosnesid peamiselt noortest meestest, kes võisid endale sihtkohas abikaasa leida³⁵², mis lõi täiendavaid kultuuridevahelisi kontakte.

Mõned uurijad näevad kriisitekitajat majanduslikes muutustes. Küprose palee(de) kontrollitud luksusesemete ja metallide turule oli Sherratti arvates juba enne kriisi välja kujunenud alternatiivne turg, mida iseloomustas näiteks kauplemine keraamikaga.³⁵³ Linnad võistlesid majanduslikult ning see viis üksikute linnade esiletõusuni ning teiste linnade konkurentsist välja tõrjumiseni. Sherratti järgi võib Mükeene keraamikale iseloomulike joonte ülevõtmist seletada selle sobivusega

³⁴⁸ Karageorghis 1998: 128.

³⁴⁹ Vt teiste võimaluste kohta eelnevalt. Karageorghis 1998: 132 seostab lisaks hävingule ja uute asulate loomisele ka mõne asula ülesehitamist sisserändajate tegevusega.

³⁵⁰ Coldstream 1994: 146.

³⁵¹ Yasur-Landau 2010: 143. Naiste rolli kohta kokandustraditsioonide juurutamisel vt ibid: 20-21.

³⁵² Näiteid migratsioonist ja abiellumise rollist üldisemalt vt Yasur-Landau 2010: 26-28.

³⁵³ Sherratt 1994: 66-67, Sherratt 1998: 298.

masstootmiseks, mitte tingimata sisserändega.³⁵⁴ Samas on Sherratt'ile ette heidetud, et ta ei arvesta sisserändele viitava materiaalse kultuuriga, kuigi väiksemat sisserännet Sherratt ei välista.³⁵⁵ Ka Küprose linnade eliit oli kaasatud uude turgu, mis õõnestas paleesüsteemi teistes riikides, päästes Küprose linnad suuremast langusest.³⁵⁶ Knapp näeb Küprose suhteliselt kerge pääsemise põhjust selles, et kohalikud kaupmehed olid kohanenud uute majandusoludega.³⁵⁷ Küpros tundus hästi kohastuvat edaspidigi: kui tootmise kasvu tõttu vähenes Levantis importkeraamika nõudlus, keskendus Küpros näiteks raua töötlemisele.³⁵⁸ Seega saare majanduslik positsioon ja uuendustega kaasa minemine pigem päästis selle hullemast kriisist, mitte ei muutnud olukorda tõsisemaks.

2.4 Kriis Küprosel: kokkuvõte

Küprost tabanud kriis oli leebem, kui näiteks kriis Hetiidi impeeriumis. 13. sajandi lõpus ja 12. sajandi alguses hüljati mõned linnad (nt Alassa ja Marouni) ning teised (nt Enkomi ja Sinda) hävisid, kuid ehitati uuesti üles. Linnade püsimine ja taastamine ei toeta Egiptuse väiteid, et Alašia ei suutnud vastu seista mererahvaste rünnakutele. 12. sajandi lõpuks oli olukord siiski muutunud ja enamik pronksiaja lõpu linnadest hüljatud.³⁵⁹

Arheoloogilisse materjali ilmusid mitmed põhiliselt Egeuse mere piirkonnaga seostatud objektid, nagu Mükeene keraamika, kangasteljeraskused, kolded ning fiibulad. Arheoloogilisele materjalile lisandub ka nt Maa-Palaikastro asutamine, kus paistavad silma Mükeene kultuuri tunnused. Samas jätkus kohalik kultuur katkestuseta, integreerides ka sissetoodud kultuurijooned. Muutus materiaalses kultuuris viitab sisserändele Egeuse mere piirkonnast, kuid mitte sisserändajate domineerimisele järgneval perioodil. Kõige selgem muutus saarel oli kreeka keele ilmumine, mis sai aga valdavaks pigem 11. kui 12. sajandil. Koos sellega teises (aga ei kadunud) kohalik kirjaviis. Religioosses elus toimusid väiksemad muutused:

³⁵⁴ Sherratt 1998: 298, 300-301.

³⁵⁵ Karageorhis 1992: 3.

³⁵⁶ Sherratt 1998: 300-301.

³⁵⁷ Knapp 2013: 451.

³⁵⁸ Sherratt 1994: 68-69.

³⁵⁹ Iacovou 1994: 150.

põhjas hüljati pühapaigad ja kujukeste stiil muutus, aga olulisi uuendusi religioonis pole märgata. Üldiselt näib, et kultuur muutus rohkem pärast 12. sajandit.

Poliitiliselt võisid sündmused tuua kaasa linnade suurema iseseisvuse võrreldes kriisieelse ajaga, Alašia kuningainstitutsiooni kadumise ning märkimisväärsed muutused saare asustuspildis. Protsess võis alguse saada juba enne kriisi. Teisalt pole Alašia riigi kadumine kindel, kuna “Wenamuni jutustuses” viidatakse veel Alašia-maale, mis võib samas olla vaid geograafiline termin. Sisseränne tõenäoliselt intensiivistus 11. sajandil ja võis seejärel tuua mitmes piirkonnas võimule kreeka päritolu valitsejad. Kuigi asustuspilt hakkas juba 12. sajandil muutuma, on kahtlane, kas kreeklaste poliitiline võim oli toona saarel domineerimiseks veel piisav. Muutused asulate arvus ja materiaalses kultuuris hõlmasid kogu Küprose lõunaosa Enkomist idas Maa-Palaikastroni läänes.

Muutused 12. sajandi Vahemere-äärsete maade kaubanduses ei saanud Küprost tõenäoliselt eriti mõjutada, sest saar oli kriisi tekkimise ajaks juba mõnda aega osalenud majanduses, mida ei korraldanud enam ainult paleed ja nendega seotud eliit. Küprose majanduses võisid olla olulised pigem kaubaartiklid, mis olid suunatud eliidist madalamatele ühiskonnakihtidele ning laiemale turule.³⁶⁰ Vasekaevandamine ja pronksitööstus saarel oluliselt ei kannatanud ning jätkus ka rauatootmise areng.³⁶¹ Kriis mõjutas Küprose kaubanduspartnereid, kellest mõned kadusid, aga kontaktid säilisid suure osaga Vahemere piirkonnast. Kaubateede ohtlikumaks muutumine võis siiski tekitada probleeme.

Küprose kriisi suhtelisest leebusest hoolimata ei saa väita, et pronksiaja lõpu sündmused Küprost ei mõjutanud. Kogu regioonile omastele kriisi põhjustele lisandusid aga Küprosele spetsiifilised põhjused. Kliimamuutus mõjutas asustustrit Küprosel, aga paljudel juhtudel ei ole võimalik täpselt selgitada, mis põhjustas mitme linna hävingu või asulate tekke kergelt kaitstavatesse kohtadesse. Hävingu põhjustajatena võivad arvesse tulla saare enda elanikud (linnadevahelise võitluse tulemusel), piraadid, lukkalased või sissetungijad Egeuse mere piirkonnast. Kuigi sisekonfliktid olid võimalikud, põhjustasid kriisi tõenäolisemalt sissetungijad ja piraatide rünnakud. Samas võisid lukkalased ja Hetiidi impeerium Küprost pronksiaja lõpul ohustada vähem kui eelnevatel aegadel.

³⁶⁰ Sherratt 1994: 62-69. Artikkel kasutab sõna sub-eliit, kirjeldamaks sihtgruppi, kellele kaubad olid suunatud.

³⁶¹ Karageorghis 1994: 4.

Võimalik, et saarele ilmunud sisse­rändajate interaktsioon kohalikega erines sõltuvalt asupaigast. Mõnes kohas, nt Maa-Palaikastro's, võis vastasseis kohalike võimudega viia asula hävinguni, aga Kitionis integreeriti sisse­rändajad kohaliku majandusellu. Sisse­rändajate seas võis olla nii neid, kes tahtsid end sõjaliselt kehtestada, kui ka pagulasi ning inimesi, keda ahvatles Küprose soodsam majanduslik olukord. Immigreeruvate gruppide kaasamine olemasolevasse kultuurilisse, majanduslikku ja poliitilisse süsteemi leevendas kriisi. Kriisi pehmendas ja sellest ülesaamist hõlbustas ka Küprose majanduslik struktuur. Samas võisid probleemid kaubanduses tekitada pingeid linnade vahel, mis tingis muutused asustuses.

III peatükk: Kriis Lõuna-Levantis

3.1 Lõuna-Levant enne pronksiaja lõpu kriisi

Lõuna-Levanti ala (piiritlus sissejuhatuses) on autor jaganud neljaks osaks. Esimene on ala, kuhu asusid elama vilistid (Palestiina), teine on põhjapoolne, Akko ja Dor'i piirkond, mida seostatakse põhjapoolsete "mererahvastega". Kolmas käsitletav piirkond on kõrgustikud Surnumere ääres, kus tõusid esile iisraellased, ning neljas Egiptuse tugipunktide piirkond. Informatsioon Levanti piirkonna kohta pärineb põhiliselt Egiptuse allikatest. Varasemast ajast, 14. sajandist pärit El Amarna kirjad annavad aimu poliitilisest süsteemist, aga infot saab ka hilisematest kohalikest allikatest, nagu Piiblist.³⁶² Enamik informatsiooni pärineb siiski arheoloogilistelt kaevamistelt.

Hilisel pronksiajal Lõuna-Levantis asunud linnriikide täpne arv pole teada. Oletused põhinevad Amarna kirjadel ja arheoloogilistel kaevamistel. Linnriikide suurus varieerus olenevalt piirkonnast (näiteks kõrb või rannik) ning domineerivat linnriiki arvatavasti ei olnud.³⁶³ Lisaks asusid piirkonnas Egiptuse administratiivkeskused ning kindlused. Egiptus nõudis linnriikidelt makse ja kontrollis neid sõjaliselt, aga tõenäoliselt ei sekkunud rohkem siseasjadesse.³⁶⁴ Selline stabiilsus oli arvatavasti linnriikidele kasulik, võimaldades neil keskenduda kaubanduse arendamisele.³⁶⁵ Samas tekitas Egiptuse kontroll probleeme: näiteks puudusid linnadel kindlustused, põhjuseks tõenäoliselt Egiptuse keeld neid ehitada.³⁶⁶ Linnriikide vahel toimusid siiski sõjalised konfliktid, nagu selgub Amarna kirjadest.³⁶⁷ 13. sajandil korraldas mitu Egiptuse valitsejat (Seti I, Ramses II ja Merneptah) rahu tagamiseks piirkonda sõjakäike.³⁶⁸

Kuigi linnriikide täpne arv ei ole teada, kuulusid nende hulka tõenäoliselt Gezer, Tell-es Safi (Gath), Lachish, Aškelon, Yurza ja Jaffa (kuigi on pakutud, et

³⁶² Piibli tõlgendamine on probleemne, kuna tõlgendus põhineb suulisel traditsioonil ja Piibel on tunduvalt hilisem kui käsitletud sündmused (Vt sissejuhatus: allikad).

³⁶³ Jasmin 2006: 168-170, 172, 175-176.

³⁶⁴ Whisenant 2008: 124.

³⁶⁵ Bryce 2009: 145.

³⁶⁶ Suur osa Kaanani linnadest oli Egiptuse surve all kindlustamata, kuigi keskmisel pronksiajal olid linnadel kindlustused olnud (Bunimovitz 1998: 104, Naaman 2005: 152.)

³⁶⁷ Nt võideldi Qiltu linna pärast (Jasmin 2006: 176), kuigi tekstidest ei selgu, kes võitlesid.

³⁶⁸ Hasel 1998: 119-125, 152-154, 178-180.

viimane allus Gezerile).³⁶⁹ Gaza oli üks suurimaid linnu piirkonnas, aga allus otseselt Egiptusele, mistõttu seda linnriikide hulka ei loeta. Ašdod allus tõenäoliselt Aškelonile, aga välistatud pole, et see oli iseseisev keskus.³⁷⁰ Põhja pool kuulusid linnriikide sekka nt Hazor ja Akko: Hazori kuningas³⁷¹ ja Akko valitseja³⁷² esinevad Amarna tekstides, kuigi viimasele ei viidata kui kuningale. Surnumere-äärses piirkonnas võisid linnriikide sekka kuuluda Jeruusalemm ja Khirbet Rabud.³⁷³ Egiptlaste tugipunktid on identifitseeritavad nn “kuberneri residentside” järgi, mida on leitud järgnevates asulates: lõunapoolne Tell el-Far’ah, Beth Shean, Tell Sera’, Tell Masos, Tell el-Hesi, Yurza, Aphek, Tel es-Sa’idiyah ja Pella.³⁷⁴

Kaananimaal valitsesid kaanani kultuur ja religioon ning räägiti semiidi keeli. Erinevalt Küprosest kasutati Levantis keeli ja kirjasüsteeme, mida tänapäeval suudetakse lugeda. Levinud olid nii assüüria kui ka egiptuse kirjakeel (Egiptuse tugipunktide ja keskuse vahelises suhtluses).³⁷⁵ Kasutati ka kohalikku protokaanani kirjasüsteemi, aga leitud tekstid on lühikesed ja raskesti mõistetavad.³⁷⁶ Kaananimaa religioon oli polüteistlik ja kogu Levantis kummardati samu jumalaid, nt Eli ja Baali. 13. sajandil ehitati mitmeid Egiptuse stiilis templeid, arvatavasti eesmärgiga tugevdada Egiptuse kultuuri mõju Levantis.³⁷⁷ Kultuur ja majandus olid sarnased põhjapoolsemate aladega, kuigi Egiptusest rohkem mõjutatud.

Levanti läbisid mitmed tähtsad kaubateed, nagu *Via Maris* – rannikuäärne maismaatee ning lisaks kaubateed sisemaal koos neid ühendavate orgudega. Kaubateed olid enamasti Egiptuse kontrolli all ning kaupu vahetati nii Küprose kui Kreekaga.³⁷⁸ Seega oli Lõuna-Levant osaline rahvusvahelises kaubandussüsteemis, kuigi osa kasumist läks maksuna Egiptusesse.

³⁶⁹ Jasmin 2006: 168, 170, 172.

³⁷⁰ *ibid.*: 170, 172.

³⁷¹ Ta oli nt EA 227 saatja (Tõlge: Moran 1992: 288-289).

³⁷² Ta oli nt EA 232-234 saatja (Tõlge: Moran 1992: 291-293).

³⁷³ Jasmin 2006: 174.

³⁷⁴ *Ibid.*: 93-95, võimalik, et ka Akkos (*ibid.*: 130).

³⁷⁵ Golden 2004: 242.

³⁷⁶ Whisenant 2008: 150-151.

³⁷⁷ Nakhai 2003: 345, 347.

³⁷⁸ Bloch-Smith, Nakhai 1999: 83, Cline 2003: 364.

3.2 Lõuna-Levant pronksiaja lõpu kriisis

Kriis mõjutas Levanti piirkondi erineval määral: mõned linnad hävitati, mõnda ilmus uut tüüpi kultuur ja mõned piirkonnad jäid suhteliselt muutumatuks. Levantis toimunud tähtsamate sündmuste (vilistite ilmumine, Egiptuse ülemvõimu kadumine ja iisraellaste ilmumine) kronoloogia paikapanemisel saab tugineda põhiliselt Egiptuse kirjalikele allikatele, kuna Hetiidi ja Ugariti allikad on liiga varased ja Vana Testament jällegi sajandeid hilisem.³⁷⁹

Merneptahi ajast pärinev nn Iisraeli steel viitab vaarao sõjakäigule Kaananimaal. Tekst mainib, et “iisraellased on hävitatud” (lisaks linnadele) ja “nende seemet ei ole enam”.³⁸⁰ Kuigi teksti tõlgendamine on probleemne, viidatakse “iisraeli” näol tõenäoliselt siiski rahvakillule.³⁸¹ Selle järgi oleks iisraellaste kui eraldiseisva grupi ilmumine allikatesse dateeritav 13. sajandisse, kuigi puuduvad otsesed arheoloogilised tõendid, et seda kinnitada. Samas võib teine Egiptuse allikas³⁸² paigutada iisraellaste nime varasemasse aega. Ühe Berliinis asuva ja raskelt dateeritava kuju pjedestaalil olevat nime on loetud kui “Iisrael”, aga nimi on osaliselt hävinud ja nimekuju ei ühti täpselt Merneptahi steelil olevaga.³⁸³ Leiud näitavad siiski, et iisraellaste identiteet hakkas pikkamööda kaananlaste omast eristuma.

Medinet Habu kirjelduste järgi ründasid mererahvad Egiptust u 1175, Ramses III kaheksandal valitsusaastal. Siis on esmakordselt mainitud vilisteid. Teised mererahvad olid Egiptust aga varemgi rünnanud: Tanise steeli järgi võitis Ramses II Niiluse deltas šerdeneid, misjärel ta need Egiptusesse asustas³⁸⁴, ning Merneptahi ajal ründasid mõned mererahvad koos liibülastega Egiptust Liibüast³⁸⁵. Ramses III kaheksanda valitsusaasta lahing näitab, et Egiptust ründasid Palestiinaga seostatud mererahvad, mis viitab tõsiasjale, et mererahvad olid juba Kaananimaale saabunud.

³⁷⁹ Vana Testamendi narratiivi ajaloolisus on kahtlane (vt sissejuhatus), näiteks ei mainita Egiptuse ülemvõimu Kaananimaal varases Iisraeli ajaloos. Vilistite kohta on viidatud, et nad tulid väljastpoolt Kaananit, ja neid seostati nt Kaftor'iga (mille all mõeldi tõenäoliselt Kreetat) (Machinist 2000: 54,70).

³⁸⁰ Hasel 1998: 194, teksti tõlge lk 261.

³⁸¹ See järeldub näiteks determinatiivist nime järel. Kui teised steelil esitatud nimed viitavad linnadele, siis iisraeli determinatiiv (viskekepp, istuv naine ja mees, kolm kriipsu) viitab võõrale rahvagrupid. Determinatiiv, mida kasutati, ei tähendanud, et tegemist oli uustulnukaga Kaananimaal, kuna sama determinatiivi kasutati Kaanani linnade kohta (ibid: 198-199, 202, 205). Edaspidi kasutab siinkirjutaja seetõttu mitmuse vormi iisraellased. Termin käsitlus väärriks omaette tööd, aga käesoleva töö fookusesse ei kuulu ja seetõttu seda pikemalt ei puudutata.

³⁸² Berliini muuseumi kuju no. 21687 pjedestaal.

³⁸³ Van der Veen et al. 2010:15-20. Dateering võib ulatuda 18. dünastiast Ramses II aega.

³⁸⁴ Emanuel 2013: 15.

³⁸⁵ Allikaks Suur Karnaki inskripsioon (tõlge Breasted 1906b: 240-252).

Lisaks merelahingule leidis aset maalahing Djahis, mis on samastatav Kaananimaaga.³⁸⁶ Allikate põhjal oli tulemuseks mererahvaste alistamine ja nende asustamine Ramses III maadele, mis võis tähendada nii Lõuna-Levanti kui Egiptust.³⁸⁷ Samas kadus Egiptuse ülemvõim Levantis 12. sajandi jooksul. 11. sajandi allikad – “Wenamuni jutustus” ning Amenemope onomastikon – paigutavad mõned mererahvad Levanti: esimene räägib Dor’ist kui tjekkeri linnast ning Amenemope onomastikoni mõne tõlgenduse järgi asusid šerdenid Akko tasandikel ja tjekkerid Dor’is.³⁸⁸ Seega elasid tekstide järgi Levantis lisaks vilistitele ka teised mererahvad.

Toimunut aitab selgitada arheoloogiline materjal: keraamika ja Ramseste nimedega leiud, nt skarabeused.³⁸⁹ Lõuna-Levanti sündmuste dateerimine sõltub kohalikult valmistatud, aga kreeka stiilis LHIIC:1b keraamikast, mida nimetatakse ka vilistite monokroomseks keraamikaks. Selle ilmumist on seostatud vilistite asumisega Palestiinas.³⁹⁰ Traditsiooniliselt paigutatakse monokroomne keraamika 12. sajandi algusesse ja hilisem, samuti vilistitele omistatav bikroomne keraamika 12. sajandi teise poolde.³⁹¹

Vilistite monokroomse keraamika ilmumise ja Egiptuse allikate suhtestamine on keeruline. Egiptuse ülemvõimu lõpu ja vilistite Palestiinas asumise dateerimise kohta on välja kujunenud kolm kronoloogiat: kõrge, keskmine ja madal. Kõrge kronoloogia järgi ilmusid vilistid Levanti monokroomse keraamikaga Merneptahi ajal ja bikroomse keraamikaga Ramses III ajal. Paraku märgid kahest lainest puuduvad ja bikroomse keraamika väljaarenemiseks oleks aeg kahe oletatava sisserände vahel liiga lühike.³⁹² Israel Finkelstein on välja pakkunud madala kronoloogia³⁹³, mille kohaselt

³⁸⁶ Hasel 2009: 13.

³⁸⁷ Finkelstein 2000: 165.

³⁸⁸ Machinist 2000: 65, vt Wenamuni jutustuse allikad eespool. Siinjuures tuleb ära märkida ka tjekkerite nimega tekkinud segadus. Tjekkerite alternatiivne nimetus *sikelid* on sarnane teise mererahva – *šekelešide* nimetusega. Drews pakub, et šekelešid ja sikelid/tjekkerid on sama rahvas, kuna nad esinevad harva samades allikates koos. Samas mainib ta ise, et mõnikord need rahvad siiski esinevad koos (Drews 2000: 178-180), mistõttu teoorias on põhjust tõsiselt kahelda. Medinet Habu tekstides järgnevad mainitud mererahvaste nimed üksteisele: “peleset, tjekker, šekeleš, denjen ja wešeš on koos...” (Adams, Cohen 2013: 655). Drews põhjendab tjekkerite ja šekelešide kõrvuti mainimist sellega, et kirjutajad pidid välja mõtlema nii palju rahvanimesid kui võimalik ja kasutasid seetõttu sama nime vanemat vormi koos uuemaga (Drews 2000: 179). Siinkirjutaja arvates on see argument nõrk, kuna vanemat vormi kõrvuti uuemaga kasutati sel juhul ainult tjekkerite nimetamiseks ning vaid mõnel korral. Teised autorid ei samasta sikeleid Ugariiti tekstide šikalayu’ga ega šekelešidega, vaid ainult tjekkeritega (Adams, Cohen 2013: 660).

³⁸⁹ Vt vaaraode valitsemisaegade kohta sissejuhatust ning allpool.

³⁹⁰ Finkelstein 2000: 163, Yasur-Landau 2010: 242.

³⁹¹ Finkelstein 2000: 163, Yasur-Landau 2010: 284.

³⁹² Vt selle kohta Finkelstein 2000: 162-163

³⁹³ Vt lisa 2, kus analüüsitakse Israel Finkelsteini välja pakutud teooriat pikemalt.

ilmusid vilistid Palestiinasse alles pärast 1135. aastat ja bikroomne keraamika kujunes välja 10. sajandil, kuna puuduvad asulad, kus samas kihis esinevad Egiptuse XX dünastia (1185-1070) ja vilistite monokroomse keraamika leiud³⁹⁴. Tema kronoloogia nõrgad kohad on aga suur väidetav ajavahe Ramses III mererahvaste lahingu ja monokroomse keraamika ilmumise vahel, puudulikud väljakaevamised tema näiteks toodud asulates ning monokroomse keraamika leidmine Beth Sheani 1190-1130ndate aastate kihistusest³⁹⁵, seega perioodist, mil seda Finkelsteini kronoloogia järgi veel ei olnud.

Kuna kumbki nimetatud kronoloogiatest ei näi eeltoodud põhjustel piisavalt põhjendatud, lähtub siinkirjutaja keskmisest kronoloogiast, mille järgi asusid vilistid Levanti 12. sajandi alguses, tuues kaasa monokroomse keraamika, millest 12. sajandi keskpaigaks arenes bikroomne keraamika.³⁹⁶ Selline käsitus klapiks enam-vähem egiptuse allikatega, mis kirjeldavad mererahvaste invasiooni, ning seletaks keraamika arengut, jättes vastavate protsesside toimumiseks piisava aja. Lisaks sobib see kriisi ilmingutega teistes piirkondades, nt Hattuša langemise daatumiga.³⁹⁷

Vilistite esmane asuala võis kattuda Vanast Testamendis nimetatud vilistite pentapolise alaga, mis koosnes viiest linnast: Ekron (Tel Mique), Gath (Tell es-Safi), Gaza, Ašdod ja Aškelon.³⁹⁸ Aškelon, Gath ja võib-olla Ašdod olid linnriigid, Ekron osa Lachishi linnriigist ja Gaza oli Egiptuse administratiivkeskus.³⁹⁹ Hilispronksiaja Ekron oli suhteliselt väike kindlustamata asula. Kuigi varasemad uurimused on väitnud ka teisiti, näitavad uuemad, et kaanani linn (Ekron VIII) hävitati.⁴⁰⁰ Finkelstein väidab, et hävingukihi ja monokroomse keraamikaga kihi vahel on veel üks kiht (VIII A), aga Trude Dothan sellist vahekihti ei maini.⁴⁰¹ Ann Killebrew viitab samuti, et kaananlaste asustus võis jätkuda peale VIII (temal IX) kihi hävingut.⁴⁰² Hoolimata eriarvamustest näib, et kaananlaste linn hävitati ning sellele järgnes vilistite linn (Ekron VII), mis laienes tunduvalt ja kindlustati.⁴⁰³

³⁹⁴ Finkelstein 2000: 163-164. Kahekümnenda dünastia dateering Clayton 2001: 98.

³⁹⁵ Lehmann 2013: 311, Dothan ja Ben-Shlomo 2013: 34. Finkelstein (2000: 165) järeldab, et mererahvad asustati Ramses III lahingu järel Egiptuse tuumikaladele. Vt ka Lisa 2.

³⁹⁶ Finkelstein 2000: 163.

³⁹⁷ Vt sissejuhatust Ramses III lahingu dateerimise kohta ja ptk 1.2 Hattuša kohta

³⁹⁸ Gordon 1992: 192. Neid linnu seostatakse Vanas Testamendis (Jos 13:3 ja 1Sm 6:17) vilistitega.

³⁹⁹ Jasmin 2006: 171.

⁴⁰⁰ Dothan 2000: 145-147. Dever 1992: 103 paigutab Ekroni linnade hulka, mida ei hävitatud, aga Dothani uuemad kaevamised räägivad sellele vastu (Dothan 2000: 147).

⁴⁰¹ Dothan 2000: 147, Finkelstein 2000: 164.

⁴⁰² Yasur-Landau 2010: 223.

⁴⁰³ Dothan 2000: 147.

Kaanalaste Aškeloni täielik häving on kaheldav. Mereäärsest piirkonnast on avastatud linna hävingukiht, mille järel ilmus sinna vilistite keraamika, aga seda hävingukihti ei ole leitud kogu asula ulatuses. Väiksemahulist hävingut on võimalik seletada ka egiptlaste tegevusega.⁴⁰⁴ Kaanani Ašdod (XIV) hävitati samuti ning tulekahjukihile (mis ei paljastu kogu asula ulatuses) järgnev kihistus (XIIIb) sisaldab monokroomset keraamikat.⁴⁰⁵ Seejuures on vilistid tõenäoliselt egiptuse residentsi hävitamise asemel ümber ehitanud.⁴⁰⁶ Keraamika põhjal võib nii Ekroni, Aškeloni kui Gathi vilistite kihti dateerida 12. sajandi algusesse.⁴⁰⁷ Gathi analüüsimine on keerulisem, kuna kaevamised on puudulikud, aga viimased uurimused viitavad hävingukihile.⁴⁰⁸ Gazat on samastatud Tell Harube'ga (Tell Azza'ga) ja väljakaevamisi on tehtud vähe. Gazast on leitud vilistite bikroomset keraamikat ja Ramses IV nimega sõrmus,⁴⁰⁹ mis viitab sellele, et Egiptuse võim võis Gazast kaduda hiljem kui teistes vilistite linnades. Sadamalinn Tell Qasile asutasid 12. sajandi teisel poolel tõenäoliselt vilistid, kuna sealt on leitud hulgaliselt bikroomset keraamikat.⁴¹⁰

Järgnevalt käsitletakse vilistite piirialadel asunud linna, selgitamaks, kas neid asustasid vilistid. Yurza (Tell Jemmeh) oli tõenäoliselt kaanlaste linnriik. Dever paigutab selle hävitamata linnade, Drews aga hävinud linnade hulka.⁴¹¹ Näib, et sinna ilmusid vilistid 12. sajandi teisel poolel või hiljem, kuna sealt on leitud bikroomset keraamikat.⁴¹² Lachish oli arvestatavate egiptuse mõjudega linn.⁴¹³ Näib, et egiptlased kontrollisid Lachishi 12. sajandi keskpaigani, kuna sealt on leitud Ramses III nimega kartušš ja skarabeused⁴¹⁴, ning asula hävitati millalgi 12. sajandi keskpaigas⁴¹⁵. Deveri

⁴⁰⁴ Hasel 1998: 182-183; Yasur-Landau 2010: 225-226. Hasel (1998: 191) juhib tähelepanu sellele, et Egiptuse ikonograafilise ja kirjaliku materjali põhjal otsustades tavaliselt linna maha ei põletatud. Samas ei selgu kummastki eelpool toodud uurimusest seda, kas rannikualal oli tegemist just põletamisega.

⁴⁰⁵ Killebrew 2000: 234, Yasur-Landau 2010: 220-222.

⁴⁰⁶ Yasur-Landau 2010: 221-222.

⁴⁰⁷ *ibid*: 221.

⁴⁰⁸ Yasur-Landau 2010: 226. Dever (1992: 103) paigutab linna mittehävitatud linnade hulka. Gathist on leitud võimalikku vilistite keraamikat (Killebrew 2000: 234).

⁴⁰⁹ Hasel 1998: 137-138.

⁴¹⁰ Dever 1992: 103, Mazar 2000: 215-216

⁴¹¹ Dever 1992: 103, Drews 1995: 16. Nagu näha Gaza ja Ekroni puhul, on Dever tõenäoliselt eksinud. Käsitletav artikkel annab ülevaate umbes viiekümnest linnast ja on natuke vananenud, sealt ka võib-olla eksitused teiste linnade kohta. Siiski kasutab siinkirjutaja seda artiklit, kui uuem allikas puudub.

⁴¹² Bryce 2009: 351, Dever 1992: 103.

⁴¹³ Dever 1992: 102, linnriikide kohta vt enne. Egiptuse mõju näitavad näiteks leitud antropoidsed (*anthropoid*) sarkofaagid ja egiptuse amuletid (Hasel 1998: 110,112).

⁴¹⁴ Dever 1992: 102. Finkelstein 2000: 161, Yasur-Landau 2010: 216. Drews pakub, et asula hävitati ja asustati siis egiptlaste poolt (Drews 1995: 15).

⁴¹⁵ Yasur-Landau 2010: 162, Yasur-Landau paigutab hävingu Ramses IV aega või pärast tema aega, aga siinkirjutaja ei ole leidnud viidet ühelegi Ramses IV nime kandvale leiule ning ei näe põhjust

artikli põhjal järgnes asustuses paus.⁴¹⁶ Lachish võis olla ka üks Egiptuse kontrollpunkte (vt allpool).

Beth Shemesh asus hilisema vilistite ala piiri lähedal ning varem arvati, et asulas domineerisid vilistid, aga väide on kahtluse alla seatud. Sealt on leitud vähesel määral bikroomset keraamikat, aga muud vilistitele omased esemed puuduvad ning erinevalt vilistite asulatest ei tarbitud Beth Shemeshis sealihä. Seega tuleb arvata, et linnas jätkus kaanani asustus ning naabruses elavate vilistite kultuuri tõenäoliselt vällditi. Pronksiaja lõpu kultuur ja arhitektuur jätkusid katkestusteta.⁴¹⁷ Gezer oli linnriik ja samas üks Egiptuse tugipunkte.⁴¹⁸ Linna (XV) hävitas võib-olla Merneptah ning järgnevat kihist (XIV) on leitud nii Merneptahi, Ramses III kui Ramses IX nimega objekte.⁴¹⁹ XIII kihistus sisaldab vilistite bikroomset keraamikat ning saabunud vilistite kultuur iseloomustab kolme järgnevat kihti.⁴²⁰ Hazor (Tell el-Qedah) oli suur keskus, aga linn sai juba 13. sajandil tugevalt kannatada ning 12. sajandi (XII) asustus oli tagasihoidlik.⁴²¹ Rauaaja kihtidest on samuti vilistite keraamikat leitud, kuid asulas elasid sel ajal tõenäoliselt vaesed karjakasvatajad või külaelanikud.⁴²²

Jaffa oli üks tähtsamaid piirkonna sadamaid, Deveri järgi kestis Egiptuse mõju seal 1150. aastani.⁴²³ Jaffa 13. sajandi asula hävitati ja linnast on leitud nii vilistite mono- kui bikroomset keraamikat, aga vilistite seos linna hävitamisega jääb segaseks. Vilistite saabumine jäi tõenäoliselt 12. sajandi teise poolde.⁴²⁴ Samas võimaldavad monokroomse keraamika leiud oletada, et vilistite saabusid juba 12. sajandi esimesel poolel. On loogiline, et kontroll tähtsa sadamakoha üle oluks mererahvaste käes,

Ramses III valitsusajal toimunud hävingu välistamiseks. Nagu eelnevalt välja toodud, ei ole sealt leitud vilistite monokroomset keraamikat (Finkelstein 2000: 163).

⁴¹⁶ Dever 1992: 100, Killebrew, Lehmann 2013: 6 nõustub.

⁴¹⁷ Bunimovitz, Ledermann 2011: 37, 41-47, Dever 1992: 103, viimane väidab, et asula hävitati, aga tegemist on tõenäoliselt vananenud infoga. Esimene artikkel ei maini hävingut.

⁴¹⁸ Tugipunkti rolli näitab seal asunud kuberner residents, samas oli Gezer tõenäoliselt ka linnriigi keskus. Dever 1992: 102, Hasel 1998: 93, Jasmin 2006: 168.

⁴¹⁹ Kiht dateeritakse seega 12. sajandi algusesse, kuigi kohta võib iseloomustada asustuspäus (Dever 1992: 101-102, Hasel 1998: 186-188). Ramses IX valitses 12. sajandi lõpus ja seega oleks vilistite asustus üsnagi hiline, kui see järgneks XIV kihile. Artiklist (Dever 1992) ei selgu päris kindlalt, et Ramses IX nimega objekt oli XIV kihist, see võis olla vilistite kihist sinna sattunud. Kui see nii ei olnud ja vilistite kiht järgneb Egiptuse kihile, tulid nad Gezerisse alles 12. sajandi lõpus.

⁴²⁰ Dever 1992: 102, Hasel 1998: 186-187.

⁴²¹ Dever 1992: 100,103, Hasel 1998: 140, 144-145. Hazorit on seostatud ka iisraellastega (Dever 1992: 103). Häving võib paigutada 13. sajandi algusesse (Bloch-Smith, Nakhai 1999: 79), mis muudab selle antud töö teema seisukohalt tähtsusetuks.

⁴²² Bloch-Smith, Nakhai 1999: 79, Stern 2000: 207, viimasest artiklist ei selgu mis tüüpi keraamikat.

⁴²³ Dever 1992: 100, Jasmin 2006: 172.

⁴²⁴ Burke 2011: 70-71.

arvestades Jaffa asukohta vilistite pentapolise ja Tell Qasile'i vahel ning seda, et egiptlased seostasid neid rahvaid merega.

Egiptlased on seostanud šerdeneid Akko ja tjekkereid Dor'iga.⁴²⁵ Dor'is on jõutud kaevamistega vähesel määral esimeste rauaaja, aga mitte pronksiaja kihtideni.⁴²⁶ Väljakaevamiste juht Stern on seostanud rauaaja alguse kihid tjekkeritega. Dor'ist ja Akkost on leitud ka bikroomset keraamikat, aga ainult mõned killud, mis võivad olla imporditud.⁴²⁷ Kaks oletatavat tjekkerite kihti on dateeritud vastavalt 12. sajandi algusesse ja aastatesse 1150-1050.⁴²⁸ Suuremastaabilise tjekkerite või vilistite invasiooni vastu on arvestatavaid argumente (vt allpool), mistõttu ei oletata enamat väiksemahulisest sisserändest.⁴²⁹

Dor'ist põhja pool asuv Tell Abu Hawam võis olla Egiptuse mereväebaas (kihid VA ja VB), aga oli ka tähtis kaubavahetuspunkt, kus leidub palju Küprose mõjudega keraamikat.⁴³⁰ Näib, et 12. sajandil pronksiaegse linna hooned hüljati või hävitati. Dever paigutab Abu Hawam'i hävingu u aastasse 1175 ja seostab selle vilistitega.⁴³¹ Samas on leitud vaid mõned bikroomse keraamika tükid⁴³² ning LHIIC: 1b keraamikat ei ole avastatud ei Dor'ist ega Tell Abu Hawam'ist⁴³³. Akkos (Tell el - Fukhar'is) ei ole märke hävingust ning sealt on leitud vaid mõned mererahvastega seostatud LHIIC:1b keraamika killud.⁴³⁴ Leiukiht pärineb 13. saj ja 12. saj vahetusest, sest sisaldab Egiptuse tollase kuninganna Twosreti skarabeust.⁴³⁵ Leid seab kahtluse alla võimaluse, et mererahvad sel perioodil linna asustasid.⁴³⁶ Sealne Küprose stiilis keraamika ning vilistite bikroomne keraamika on tõenäoliselt

⁴²⁵ Vt eespool.

⁴²⁶ Yasur-Landau 2010: 171.

⁴²⁷ Gilboa 2005: 54, Hasel 1998: 174, Yasur-Landau 2010: 171.

⁴²⁸ Stern 2000: 199, 201.

⁴²⁹ Sisserändega on seostatud sellist keraamikatüüpi nagu põhja päritolu skyphos (*northern skyphos*). Suur osa vilistitega seostatavast materjalist puudub ning keraamikat ei ole suures koguses (Gilboa 2005: 63-64).

⁴³⁰ Hasel 1998: 101, Yasur-Landau 2010: 205-206. Võimalik, et seal elasid Kreeka või Küprose päritolu kaubitsejad ja käsitöölised.

⁴³¹ Dever 1992: 100,103. Gilboa 2005: 50. Deveri jaoks toimus häving kihi VB lõpus. Sterni (2000: 205) järgi hõlmas kiht VB aga kogu 12. sajandit. Seega on kihistuse VB lõpu ja võimaliku hävingu dateerimine problemaatiline (Stern 2000: 205 ei maini hävingut). Gilboa (2005: 50) mainib hävingut, aga dateerib selle teise autori järgi VC kihi varase faasi lõppu, mis võiks ehk tõesti viidata hävingule 12. sajandi alguses. Ka Bloch-Smithi ja Nakhai (1999: 88) arvates toimus häving umbes aastal 1200.

⁴³² Stern 2000: 205.

⁴³³ Gilboa 2005: 68.

⁴³⁴ Hasel 1998: 130-131, Yasur-Landau 2010: 170.

⁴³⁵ Stern 2000: 204.

⁴³⁶ Peab mainima, et Hasel ega Stern ei täpsusta, kas tegemist on kohaliku või imporditud LHIIC keraamikaga. Gilboa (2005: 56) väidab, et suur osa LHIIC keraamikat on analüüside põhjal pärit mujalt ega moodusta arvestatavat hulka leitud keraamikast.

importitud. Samas on Akko väljakaevamised puudulikud.⁴³⁷ Akkot, Abu Hawam'i ja Dor'i alasid käsitletakse allpool põhjalikumalt, aga näib, et kohalik kaanani kultuur domineeris seal kindlalt.

Käesolevas töös käsitletakse kuut Egiptuse tugipunkti (mille alla võib lisaks arvestada ka Lachishi ja Gezeri): kolm asuvad vilistite aladest põhjas ja kolm lõunas. Megiddo (VII kihistus) kestis 12. sajandi keskpaigani, mida näitavad Ramses III ja võib-olla Ramses VI nimega leiud.⁴³⁸ Järgnev asula VIB on rajatud hävitatud Egiptuse tugipunkti jäänustele ja on majanduslikult suhteliselt vaene.⁴³⁹ Bikroomset keraamikat on leitud VIIA (nähtavasti on killud sattunud sinna teisest) kihist, VIB ning vähesel määral 11. sajandi alguse VIA kihist.⁴⁴⁰ Beth Sheani Egiptuse kihistus (VIB või lihtsalt VI) ulatus 12. sajandi keskpaigani, mida näitavad Ramses III ja Ramses IV nimega esemed.⁴⁴¹ Egiptuse VI kihile järgnes peale hävingut 12. sajandi teisel poolel kaananlaste kihistus, mille keraamika ei viita kokkupuutele vilistitega.⁴⁴² Tell es-Sa'idiyeh'is püsis Egiptuse asustus tõenäoliselt vähemalt 12. sajandi keskpaigani. Kuigi dateering on vaieldav, hävitati Tell es-Sa'idiyeh arvatavasti sajandi keskel ja järgnenud asustus oli väikesemastaabiline.⁴⁴³ See on asula, kus mererahvad võisid palgasõduritena elada juba enne kriisi.⁴⁴⁴

Gazast lõunas asuv Egiptuse kindlus Deir al-Balah võidi hävitada pronksiaja lõpus, aga dateering pole kindel.⁴⁴⁵ Egiptuse kontrolli jätkumisele viitab Ramses IV skarabeus ja Ramses VI nimega sõrmus, kuigi selle päritolu ei ole selge.⁴⁴⁶ Lõunapoolne Tell el-Far'ah võis olla Egiptuse kontrolli all vähemalt 12. sajandi keskpaigani. Hilise pronksiaja surnuaed sisaldab 13. ja 12. sajandi keraamikat, aga

⁴³⁷ Killebrew 2000: 233, Yasur-Landau 2010: 200, Gilboa 2005: 51.

⁴³⁸ Leiud pole aga selges kontekstis (Dever 1992: 101). Megiddo VIIA kiht on teises artiklis dateeritud (Stern 2000: 205) hoopis varasesse 11. sajandisse. Siinkirjutaja kaldub arvama, et tegu on siiski liiga hilisesse aega paigutamisega (eriti kuna autor väidab, et 11. sajandi VI kiht oli ikka veel Egiptuse kindlustus ajal, mil Egiptus oli Levantist üldiselt välja tõmbunud), tegemist võib olla kirjaveaga. Teised autorid (nt Karageorghis 2000: 274) paigutavad VI kihi 12. sajandi lõppu. Kuna eelnev, VII kiht viitab kindlalt vaid 12. sajandi I poolele ja Ramses III valitsusajale, oleks 12. sajandi teine pool sobiv dateering VI kihile.

⁴³⁹ Bloch-Smith, Nakhai 1999: 83, 84.

⁴⁴⁰ Bloch-Smith, Nakhai 1999: 85, Dever 1992: 101, Finkelstein 2000: 163.

⁴⁴¹ Dever 1992: 100, Weinstein 1992: 143. 13. sajandi lõpus toimunud häving ei katkestanud nähtavasti Egiptuse asustust (Hasel 1998: 136).

⁴⁴² Bloch-Smith 1999: 87, Stern 2000: 207. Egiptuse kihis oli ka LHIIIC:1b keraamikat, aga see on tõenäoliselt Küprose päritolu (Yasur-Landau 2010: 322).

⁴⁴³ Bloch-Smith, Nakhai 1999: 107, Dever 1992: 102, Weinstein 1992: 145.

⁴⁴⁴ Tubb 2000: 189 (kogu artikkel on mainitud teemal).

⁴⁴⁵ Dever 1992: 104, Hasel 1998: 98.

⁴⁴⁶ Finkelstein 2000: 161-162. Sõrmuse ostis arheoloog turult, aga see peaks siiski pärinema Deir Al-Balah'ist.

bikroomne keraamika ilmub alles järgnevas kihis.⁴⁴⁷ Egiptuse kihistusest pärineb võimaliku mererahva kujutisega skarabeus, samas pole seal vilistite monokroomset keraamikat leitud.⁴⁴⁸ Tel Sera' hävingukihist leitud kauss viitab tõenäoliselt Ramses III-le⁴⁴⁹ ja seega kestis Egiptuse võim seal esialgu edasi. Hiljem linn hüljati ja uut asustust ei tekkinud.⁴⁵⁰ Monokroomset keraamikat ei ole leitud⁴⁵¹, aga on oletatud, et pärast linna hävingut asusid sinna vilistid, mida näitab vilistite bikroomne keraamika⁴⁵². Seega on võimalik, et Tel Sera'sse tulid siiski vilistid.

Egiptuse kindlused nii põhjas kui lõunas püsisid vähemalt 12. sajandi keskpaigani.⁴⁵³ Hoolimata võimalikest rünnakutest suutis Egiptus vilistite territooriumi lähedal ja nende aladest põhja pool endale hoida tugipunkte, nagu Lachish. Egiptus võis kindlusi enda käes hoida selleks, et kontrollida kaubateid, ohjeldada vilisteid või omada ligipääsu maavaradele ja viljale.⁴⁵⁴ Ramses III väide, et ta asustas mererahvad ise Palestiinasse, on strateegilisest vaatepunktist kummaline, kuna vilistid ohustasid Egiptuse impeeriumi alasid Levantis.⁴⁵⁵

Iisraeli steel viitab võimalusele, et grupp nimega "Iisrael" oli juba Merneptahi ajal Kaananimaal eristatav. Nende esmast asuala seostatakse Surnumere ja rannikumadalike vahele jääva kõrgustikuga.⁴⁵⁶ Võimalik, et iisraellased olid Kaanani linnadest maapiirkonda ja Surnumere-äärsetele kõrgustikele kolinud rahvaga, aga tõlgendusi on teisigi.⁴⁵⁷ Merneptahi steeli põhjal olid tegemist põllumajandusliku kogukonnaga.⁴⁵⁸ On oletatud, et iisraellased kerkisid esile juba 13. sajandi lõpus ja 12. sajandil. Siiani vaieldakse selle üle, mis eristab iisraellasi kaananlastest Levanti arheoloogilises materjalis.

⁴⁴⁷ Dever 1992: 102.

⁴⁴⁸ Yasur-Landau 2010: 186, 321.

⁴⁴⁹ Nimelt on seal mainitud kahekümne teine valitsusaasta ja teadaolevalt valitses ainult Ramses III nii pikalt (Dever 1992: 102, Finkelstein 2000: 163).

⁴⁵⁰ Weinstein 1992: 147-148.

⁴⁵¹ Finkelstein 2000: 163.

⁴⁵² Bloch-Smith, Nakhai 1999: 104.

⁴⁵³ Lachishi põhjal ka ehk ida pool vilisteid (vt enne Lachishi kohta, samuti Finkelstein 2000: 161).

⁴⁵⁴ Finkelstein 2000: 161-162, Bloch-Smith, Nakhai 1999: 115, 116.

⁴⁵⁵ Weinstein 1992: 148.

⁴⁵⁶ Hasel 1998: 236, aga Merneptahi steeli järgi on parimal juhul võimalik väita, et Iisrael asus Kaananimaal (ibid: 203-204). Siinkirjutaja kasutab iisraellastega seotud piirkonna tähistamiseks terminit Kesk-Mägismaa, mis hõlmab mäestikku rannikumadaliku ja Surnumere vahel. Inglise keeles on kasutatud termineid *Central Highlands* ja *(Central) Hill Country* (nt Bloch-Smith, Nakhai 1999: 74).

⁴⁵⁷ Bryce 2009: 341.

⁴⁵⁸ Oletus põhineb Merneptahi steelil kasutatud fraasil iisraellaste kohta "nende seemet ei ole enam", mis tõenäoliselt on mõeldud otseselt tähistama vilja. See vihjab, et neil olid tõenäoliselt põllumaad, ühegi linnaga neid ei seostata (Hasel 1998: 201-202).

Iisraellaste oletataval territooriumil asus kaks arvatavat linnriiki: Jeruusalemm ja Khirbet Rabud.⁴⁵⁹ Khirbet Rabud (Debir) oli pronksiaja lõpu kindlustatud asula, kus asustus kestis pronksiajast Iisraeli kuningriikide aega.⁴⁶⁰ Jeruusalemma hävimine pronksiaja lõpus on samuti kaheldav.⁴⁶¹ 12. ja 11. sajandil hakati Juuda piirkonnas eelistama väiksematele asulatele suuremaid, piirkonna elanikud (arvatavasti nomaadsed karjakasvatajad) muutusid paiksemaks ja koos sellega levis põllumajandus.⁴⁶²

Iisraellastega on seostatud järgmisi leide: kaelusservaga hoiupurgid (*collared-rim storejar*), krohvitud tsisternid, terrassid ja nelja ruumiga hooned.⁴⁶³ Kaelusservaga hoiupurke on leitud ka rannikuäärsetest piirkondadest ja Trans-Jordaaniast. Need pärinevad 13. sajandist, mistõttu ei saa neid üheselt iisraellaste eellastega seostada.⁴⁶⁴ Terrasside loomine Kesk-Mägismaal on samuti varasemast ajast pärinev nähtus.⁴⁶⁵ Krohvitud tsisternid (*plaster-lined cistern*) pärinevad vähemalt keskmisest pronksiajast ning laiemalt territooriumilt.⁴⁶⁶ Nelja ruumiga hooned⁴⁶⁷ võisid iseloomustada iisraellaste eellasi, aga samas oli hoonetüüp laiemalt levinud, sest sarnaseid hooned on leitud muuhulgas Tel Sera'st⁴⁶⁸, kus ehitist seostatakse pigem vilistitega, ja isegi Egiptusest Medinet Habu'st⁴⁶⁹. Ei saa siiski välistada, et uuenduste samaaegne ilmutamine Kesk-Mägismaale viitab nn "protoiisraellaste" esiletõusule.⁴⁷⁰ Iisraellaste kuningriikide väljakujunemine võttis vähemalt sajandi⁴⁷¹ ja kirjalikud allikad (Vana Testament) on veel hilisemad. Siinkirjutaja piirdub iisraellaste eellastega seostavate joonte väljatoomisega ega süvene mahupiirangute tõttu Iisraeli rauaaja ajalukku.

⁴⁵⁹ Vt eespool.

⁴⁶⁰ Bryce 2009: 588. Levantis, kus pronksiaja lõpu linnad olid tavaliselt kindlustamata, oli kindlustatud asula anomaalia.

⁴⁶¹ Bryce 2009: 354, Dever 1992: 104.

⁴⁶² Bloch-Smith, Nakhai 1999:73-74, Dever 1998: 223-225. Lisaks nomaadidele võisid piirkonda asuda ka vaesed külaelanikud ja linnadest lahkunud inimesed (Dever 1998: 222-223, 231-232).

⁴⁶³ *ibid*: 67.

⁴⁶⁴ Hasel 1998: 207-210.

⁴⁶⁵ *Ibid*: 212-213.

⁴⁶⁶ *Ibid*: 211, 213-214.

⁴⁶⁷ Tegemist on hoonetüübiga, kus esimese ruumi jagasid kolmeks kaks sambarida, sambaruumile lisandus kõrgem tagumine ruum, ingl k *four-room house*.

⁴⁶⁸ Bloch-Smith, Nakhai 1999:71, 104.

⁴⁶⁹ Mazani 2008: 101. On oletatud, et ka seal elasid iisraellased, aga sellisel juhul ei olnud neid palju, sest siinkirjutajale teadaolevalt leiti maju vaid üks.

⁴⁷⁰ Bloch-Smith, Nakhai 1999:67, Hasel 1998: 214-217.

⁴⁷¹ Dever 1992: 103-104.

Seevastu vilistite asustusega on seotud tunduvalt rohkem objekte, mis tihti esinevad ka Küprosel. Kohapeal valmistatud LHIIC:1b (vilistite monokroomse) keraamika ilmumine Palestiinasse suhteliselt lühikese aja jooksul on sealgi argument vilistite Kreeka päritolu kasuks. Ka Palestiinas ei imiteerinud kohalikud tõenäoliselt kreeka keraamikat, vaid oskused keraamika valmistamiseks ja vajadus selle järele tulid kaasa sisserändajatega.⁴⁷² Monokroomset keraamikat leidub arvukalt Ekronis, Ašdodis ja Aškelonis.⁴⁷³ Leidude hulka kuuluvad Egeuse stiilis keetmiskannud, aga kõrvuti kaanani omadega, puuduvad mõned tüüpilised Mückeene toiduvalmistamisnõud (nt kolmjalgsed küpsetamispotid).⁴⁷⁴ Palestiinasse ilmus siiski suur osa Egeuse keraamikast. Teised teooriad keraamika ilmumise seletamiseks on nt maitse-eelistuste muutumine või sisseränne Küprosel ja Anatooliast.⁴⁷⁵ Monokroomne keraamika arenes vilistite bikroomseks, mis oli tunduvalt levinum⁴⁷⁶, viidates kaubavahetusele ja vilistite alade laienemisele. Bikroomne keraamika puudub suuresti Akko ja Dor'i piirkonnas.⁴⁷⁷ Põhjapoolsete "mererahvastega" seostatakse aga Dor'ist ja Tell Keisan'ist leitud "põhja päritolu *skyphos*'eid". Need erinevad vilistite keraamikast, aga on samuti lääne keraamikast inspireeritud ja kohalike valmistatud. Võimalik, et keraamika viitab sisserändajatele, kes ei suutnud end poliitiliselt kehtestada, aga kellele olid need *skyphos*'ed olulised.⁴⁷⁸

Mückeene päritolu koldeid on leitud kõigist pentapolise linnadest (va Gazast), kuigi jätkus kohalike ahjude *tabunite* kasutamine.⁴⁷⁹ Sarnasusi leiab ka Mückeene ja Palestiina arhitektuuris.⁴⁸⁰ Ašdodis võis esineda Mückeenele omane hoone – *Korridorhaus*⁴⁸¹, kuigi kaheldakse kas tegemist oli hoone või tänava varematega⁴⁸². Nagu Küprosel on ka Ekronist, Aškelonist, Megiddost ja Ašdodist leitud vanne seostatud sisserändega.⁴⁸³ Samas on üks Akko vann pärit juba 14. sajandist.⁴⁸⁴ Kui see

⁴⁷² Yasur-Landau 2010: 4, 218, 280.

⁴⁷³ Barako 2000: 518.

⁴⁷⁴ Yasur-Landau 2010: 228,239.

⁴⁷⁵ Ibid: 241, 243.

⁴⁷⁶ Vt eespool.

⁴⁷⁷ Gilboa 2005: 56.

⁴⁷⁸ Ibid: 56-57, 63-64.

⁴⁷⁹ Yasur-Landau 2010: 234-238.

⁴⁸⁰ Selle kohta on kirjutatud dissertatsioon (Aja 2009). Aja jõuab samuti järeldusteni, et arhitektuurilised muutused on seletatavad Kreeka päritolu sisserändajatega (kes võisid enne peatuda Küprosel) (Aja 2009: iii-iv).

⁴⁸¹ Ibid: 272-274. Majatüüp on nime saanud maja keskel asunud koridori järgi.

⁴⁸² Tegemist võis olla lihtsalt tänava, mitte koridoriga (Aja 2009: 274).

⁴⁸³ Aja 2009: 356-359.

⁴⁸⁴ Karageorghis 2000 273-274. Kuigi Karageorghis väidab fotode põhjal, et vann võib siiski olla hilisem.

dateering on õige, ei saa vanne Põhja-Levantis kindlalt vilistitega seostada. Kuigi osa leide on mitmeti-tõlgendatavad, viitavad muutused arhitektuuris Kreeka päritolu sisserändele. Lisaks ilmusid Levanti Egeuse päritolu kangasteljeraskused ja võimalik et ka kangasteljed, kuna kohalikud kangasteljed ei vajanud raskusi.⁴⁸⁵ Lisaks on vilistitega seostatud uuendusi keraamikatootmises, väheseid 12. sajandi lõpust pärinevaid kujukesi ning 11. sajandist pärit sisselõigetega lehma abaluusid (*incised cow scapulae*), mida kasutati ennustamisel või muusikariistadena.⁴⁸⁶

Vilistid tõid kaasa muutused toitumises. Rauaaja alguses hakati Palestiinas (nt Aškelonis ja Ekronis) tarbima rohkem sealih, samas kui kohalikud tarbisid seda vähe.⁴⁸⁷ Sigade suur osakaal koduloomade hulgas oli omane Mükeenele, aga mitte Küprosele või Levantile⁴⁸⁸, kus sealih söömist üldiselt välditi (kaasa arvatud Palestiina maa-asulates)⁴⁸⁹. Võimalik, et sisserändajad tõid kaasa ka uue taime: põld-seaherne (*Lathyrus sativus*). Seda ei ole teada pronksiaja kaanani keskustest, aga taime kasvatati Kreeka aladel ja vilistite keskustes. Kuna taime töötlemiseks on vaja teadmisi ja töötlemata herned on mürgised, vihjab selle kasvatamine sisserändajatele, kes oskasid põld-seahernest söögiks valmistada.⁴⁹⁰

Vilistite tulek ei tähendanud kohaliku kultuuri lõppu. Kohaliku kultuuri püsimum näitab jätkuvus kaanani keraamikas, *tabunite* kasutamises ja arhitektuuris ning on võimalik, et vilistid ja kohalikud elasid linnades kõrvuti.⁴⁹¹ Uue materiaalse kultuuri nähtuste ilmumine Levanti lühikese aja jooksul viitab Egeuse kultuuriruumist pärit sisserändele. Ainuke tõsiseltvõetavam alternatiiv Egeuse mere piirkonnale võiks Kreeka-päraste leidude tõttu olla Lääne-Anatoolia. Küpros oli tõenäoline peatuskoht, aga ka maismaateed Lääne-Anatooliast oli võimalik kasutada Levanti jõudmiseks.⁴⁹²

Poliitiliste muutuste analüüsimisel saab toetuda kriisieelsetele allikatele ja Vanale Testamendile. Piiblis kirjeldatu peegeldab hilisema aja vilistite riike, mis võisid, aga mitte tingimata, saada alguse juba rauaaja alguses. Selleks ajaks kontrollis vilistite alasid viis linnriiki – vilistite pentapolis.⁴⁹³ Pronksiajal olid need linnad

⁴⁸⁵ Yasur-Landau 2010: 267-270.

⁴⁸⁶ *ibid*: 264-266, 303-304.

⁴⁸⁷ Bunimovitz, Ledermann 2011: 45. Järeldus põhineb suurel hulgal leitud sealuudel.

⁴⁸⁸ Yasur-Landau 2010: 295-299.

⁴⁸⁹ Sapir-Hen et al 2013: 1, 9-10.

⁴⁹⁰ Yasur-Landau 2010: 300.

⁴⁹¹ *ibid*: 278-279, 281.

⁴⁹² *Ibid*: 336-337.

⁴⁹³ Gordon 1992: 192. Vanas Testamendis on mainitud kahel korral vilistite viit linna: Ašdodi, Aškeloni, Gazat, Ekroni ja Gath'i (Jos 13:3 ja 1Sm 6:17).

erineva tähtsusega, Ekron oli näiteks osa Gathi linnriigist.⁴⁹⁴ Esialgne vilistite asustus oli suhteliselt tagasihoidlik: linnad olid väikesed ega sisaldanud suuri templeid ja kindlustusi (suuremad ehitised ilmusid alles 11. sajandil). Ekron oli erand, linna territoorium kasvas mitu korda ja seda hakkas ümbritsema müür.⁴⁹⁵ Rauaaja perioodil võis elanikkond siiski koonduda suurematesse keskustesse. Palestiina asustustihedus vähenes ja mitmed väikeasulad kadusid, eriti tugev oli muutus Gathi ja Lachishi territooriumil.⁴⁹⁶ Ekroni tõusis keskusena esile, samal ajal kui Lachish tõenäoliselt kadus.⁴⁹⁷ Iisraeli aladel muutus asustus paiksemaks⁴⁹⁸, kuna nomaadid võisid hakata tegelema põllumajandusega⁴⁹⁹. Seega olid poliitilised muutused suhteliselt tõsised ning eeldada võib eelneva valitsussüsteemi lõppu ning uue poliitilise eliidi ilmunist. Ei ole võimatu, et vilistid taasasustasid osa hüljatud linna, aga tõenäoliselt mõne linna nad siiski vallutasid⁵⁰⁰, millele viitavad hävingu jäljed mõnes vilistite asulas.

Piibli põhjal (mis kujutas tõenäoliselt hilisemat rauaagea) valitsesid vilistite linna pealikud – *seren*’id, kes moodustasid viieliikmelise nõukogu, mistõttu *seren*’eid on võrreldud Sparta viie efooriga.⁵⁰¹ Vilistite linnad olid nähtavasti poliitiliselt võrdsed, aga ainult Gathi valitsejale viidatakse kui kuningale (*melek*). Piibli lugudes olid vilistid võimas ja arvestatav vastane iisraellastele.⁵⁰² Kuna 12. sajandi asulad olid aga tagasihoidlikud, võib arvata, et nende poliitiline süsteem oli alles varajases arengujärgus. Samuti pole 12. sajandil veel erilisi märke kirjakultuurist.⁵⁰³

Põhjapoolsetel aladel toimus Egiptuse allikate põhjal samuti poliitiline muutus ja mererahvad võtsid üle Akko ning Dor’i. Mitmed uurijad oletavad Amenemope onomastikoni põhjal, et Akko oli šerdenite ja Dor tjeckerite elupaik, viimast toetab ka “Wenamuni jutustus”.⁵⁰⁴ Šerdenite seostamine Akko tasandikega Amenemope onomastikoni järgi on tekitanud eriarvamusi, “Wenamuni jutustuses” seostatakse

⁴⁹⁴ Jasmin 2006: 174.

⁴⁹⁵ Dothan 2000: 147, Yasur-Landau 2010: 289-290, 341-342.

⁴⁹⁶ Finkelstein 2000: 166-173. Finkelstein kasutab siin oma madalat kronoloogiat ja paigutab seega võrdluses rauaaja I perioodi ja bikroomse keraamika 11. sajandi lõppu (ibid:166). Nagu eespool öeldud, siinkirjutaja sellega ei nõustu ja kui dateeringu aluseks on bikroomne keraamika leidmine, peaks ülalpool toodud muutus peegeldama pigem 12. sajandi teist poolt ja 11. sajandit.

⁴⁹⁷ Ibid: kaardid lehekülgedel 167-168.

⁴⁹⁸ Bloch-Smith, Nakhai 1999:119.

⁴⁹⁹ Langgut et al. 2013: 168.

⁵⁰⁰ Yasur-Landau 2010: 340.

⁵⁰¹ Gordon 1992: 192. Seos on spekulatiivne. Esiteks pärineb see hilisemast ajast ja teiseks ei otsustanud vilistid tõenäoliselt, et asustavad sümbolise viisi linna.

⁵⁰² Machinist 2000: 57-58.

⁵⁰³ Yasur-Landau 2010: 343-344.

⁵⁰⁴ Selle kohta vt Machinist 2000: 75-76.

tjekkereid aga selgelt Doriga.⁵⁰⁵ Samas on ainus hävitusjälgedega asula Tell Abu Hawam⁵⁰⁶ ning arheoloogiliselt olid muutused Dor'i, Akko ja Tell Abu Hawami materiaalses kultuuris suhteliselt väikesed. Seetõttu ei pea mõned autorid sissetungijate mõju eriti suureks.⁵⁰⁷ Vilistite keraamika, mida on arvukalt Yarkoni jõest lõunas, peaaegu puudub põhjas, kus leiduvad ainult mõned Küprose päritolu esemed.⁵⁰⁸ Vähesed Küprose objektid võivad siiski viidata Akko ja Dor'i aladele elama asunud välismaisele rahvagrupile, kelle hulk oli suhteliselt väike ja sotsiaalne positsioon võrreldes kohaliku eliidiga madal.⁵⁰⁹ Samas ei saa ignoreerida egiptuse tekste, mis viitavad tjekkerite Dor'ile.⁵¹⁰ Allikatest jääb mulje, et valitsejad või suur osa elanikkonnast olid tjekkerid. Samas ei too sisserändajad alati kaasa muutusi materiaalses kultuuris.⁵¹¹ Sisserändajad võisid kohaliku kultuuri üle võtta, sest neil puudusid käsitöölised, nagu vilistite aladele saabunutel, või oli sisserändajaid vähe. Teisalt võis tegemist olla sõjameestega, nt palgasõduritega kohalike valitsejate teenistuses. Ei saa ka välistada, et fiktsionaalne Wenamuni lugu kasutas vanemaid mererahvaste narratiive, et luua väljamõeldud geograafilist olustikku. Näib, et tegemist oli väiksearvulise sisserännanute grupiga (kes võisid olla tjekkerid või lihtsalt Küprose päritolu sisserändajad)⁵¹² ja vastupidine arvamus põhineb mitte eriti usaldusväärsel Egiptuse allikatel.

Egiptus suutis oma võimu piirkonnas osaliselt säilitada, hoides enda käes strateegiliselt tähtsaid kindlusi ja mõnda tähtsat territooriumi. Siiski ei suutnud impeerium enam kontrollida suurt osa Kaananimaast, mis võis sealsetele linnriikidele tähendada ajutist vabadust, kuid seejärel sissetungijate kätte langemist. 12. sajandi jooksul jäadi ilma ka kindlustest põhjas. "Wenamuni jutustuse" järgi oli Egiptus 11. sajandiks kaotanud majandusliku ja poliitilise võimu Levantis⁵¹³, kohalikud valitsejad ei kuuletunud Egiptusele ega austanud enam isegi Egiptuse saadikuid⁵¹⁴.

Israeli aladel ei osuta arheoloogilised andmed märkimisväärsele hävingule. Piibli traditsiooni *exodusest* ning kohalike linnade vallutamisest arheoloogia ei

⁵⁰⁵ Gilboa 2005: 47 (tegelikult kogu artikkel).

⁵⁰⁶ Vt arheoloogia kohta eelpool.

⁵⁰⁷ Vt artikkel Gilboa 2005 (artiklis on ka Sherrati alternatiivne seletus sealsete muutuste kohta 67-69).

⁵⁰⁸ Gilboa 2005: 63-64.

⁵⁰⁹ *ibid*: 63-64.

⁵¹⁰ Vt enne Wenamuni jutustuse kohta.

⁵¹¹ Gilboa 2005: 63.

⁵¹² Erinevalt vilistite aladest, kus sissetulnud saavutasid tõenäoliselt kiirelt kõrge positsiooni (Gilboa 2005: 64).

⁵¹³ Demand 2012: 220.

⁵¹⁴ Wenamuni jutustus (Lichtheim 2003: 90-93)

kinnita. Pigem olid iisraellased kohalikud kaananlastest karjakasvatajad või linnaelanikud. Mitut, Piibli väitel hävitatud linna (nagu Jeeriko või Ai) ei hävitatud käsitletaval perioodil.⁵¹⁵ Kuigi kaananceli oli ka Egiptuses tööliste, ametnike ja orjade seas⁵¹⁶, on *exodust* võimatu tõestada ning narratiivi näol on tegu pigem iisraellaste identiteeti kinnistava mütoloogiaga⁵¹⁷. Seepärast tundub, et iisraellaste eellased ei mõjutanud veel märkimisväärselt Kesk-Mägismaa kohalikku poliitilist elu. Ülejäänud Lõuna-Levantis oli poliitiline murrang aga üsna tõsine. Egiptuse ülemvõim kadus, saabunud vilistid muutsid kohalikku võimude vahekorda ning vanad linnriigid hävisid või võeti vilistite poolt üle. Kui mõni linnriik kriisi esialgu üle elas, asus see tõenäoliselt väljaspool vilistite alasid.

Seega iseloomustasid pronksiaja lõpu Levanti muutused Palestiina materiaalses kultuuris ja Egiptuse kultuuri kadumine. Samas oli kaanani kultuur üsna püsiv. Vilistite Egeuse päritolule viitavad jooned kadusid aja jooksul ja üle võeti kaanani kultuur (matmiskombed, religioon ja keraamika).⁵¹⁸ Kuna iisraellasedki tõusid tõenäoliselt esile kohalike seast ja olid seega osa kaanani kultuurist, ei paistnud viimane kusagil hääbuvat. Kaanani kultuur kestis ka rauaajal edasi senise religiooni, materiaalse kultuuri ja kommetega, millele lisandusid Egeuse kultuurijooned, mis aga lõpuks sulandusid kaanani kultuuriruumi.⁵¹⁹ Iisraellased aga tõusid tõeliselt eristuva grupina esile alles hilisemal rauaajal.

Kaananimaal oli enne kriisi kujunenud oma tähestikkiri (protokaanani tähestik)⁵²⁰ ja kirjakultuur oli levinud kogu regioonis, kaasa arvatud Palestiinas⁵²¹. Linnriikidele lisandusid kirjakultuuri keskustena tõenäoliselt ka Egiptuse garnisonid. Kirjakultuuri kasutamine näib katkevat kaanani linnriikide ja Egiptuse võimu kadumisega. Kuna kaanani kirjasüsteem oli Foiniikia tähestiku eellane ja Ugariti tähestikkiri kadus koos kriisiga⁵²², tuleb järeldada, et kohalik kirjasüsteem elas kriisi siiski üle. Samas vähenes vajadus kirja järele, kuna seda kasutanud diplomaatiliselt

⁵¹⁵ Bloch-Smith, Nakhai 1999: 65-67, 119.

⁵¹⁶ Redmount 2001: 75.

⁵¹⁷ Meyers 2005: 7.

⁵¹⁸ Iacovou 1998: 337-338.

⁵¹⁹ Nt bikroomsel keraamikal olid juba kohalikud mõjutused. (Finkelstein 2000: 163).

⁵²⁰ Rendsburg 2003: 66-67. Protokaanani ja protosiinai kirjaviis näib tähendavat sama (Healey 1990: 16 kasutab neid sünonüümselt). Siinkirjutaja pole siiski kindel, kas autorid on mõelnud identset kirjaviisi või sarnaseid. Vanim teadaolev inskripsioon on pärit juba 18.-17. saj-st eKr (Golden 2004: 244).

⁵²¹ Mitmed Amarna kirjad on kirjutatud Palestiina valitsejate poolt või Palestiina valitsejatele. Nt EA 370 Aškeloni kuningale (tõlge: Moran 1992: 367) ja kiri Hazori kuningalt EA 227 (Moran 1992: 288-289).

⁵²² Rendsburg 2003: 67,69. Ugariti kiilkirjatähestik hääbus 12. sajandil tõenäoliselt koos Ugariti riigiga (ibid).

süsteemi ei olnud enam. Vilistid endaga kirjasüsteemi kaasa ei toonud: vähesed leitud tekstid on tõenäoliselt küpro-minoilises kirjas ning pärinevad 11. sajandist.⁵²³ Üldiselt tundub, et vilistite kultuuri ei iseloomustanud kirjakeel ega keerukas administratsioon, pigem võeti vajalik süsteem üle Küprosel või Kaananimalt (pitserite kasutamine)⁵²⁴ ning aja jooksul võtsid vilistid omaks kohaliku kirjakultuuri⁵²⁵. Rauaajal domineerisid kogu Levantis kohalikku päritolu tähestikkirjad.

Mitmed Palestiinasse saabunud esemed, nagu sisselõigetega lehma abaluud ning zoo- ja antropomorfseid figuurid märgivad võimalikke arenguid religioonis. Näiteks asendus kaanani alasti naisfiguuride traditsioon *polost* kandvate naisefiguuridega, mis hakkasid levima 12. sajandi lõpus.⁵²⁶ Kultuskohti on teada nt Ekronis ja Tell Qasiles. Kuigi vilistid tõid tõenäoliselt kaasa oma religioossed traditsioonid, olid nad Piibli järgi omaks võtnud kaanani religiooni ja jumalad, nagu Dagan, Astarte ja Baal.⁵²⁷ Vanas Testamendis kirjeldatud vilistite religioon (polüteism, ümberlõikamise puudumine, vere söömine) erines iisraeli omast⁵²⁸, aga peegeldab tõenäoliselt siiski kaanani religiooni. Teistes Lõuna-Levanti piirkondades olid muutused väiksed. Akko ja Dor'i aladel jäi püsima kaanani kultuur⁵²⁹ ning sama võib tõenäoliselt öelda hilisema Iisraeli alade kohta (mille kultuur oli niigi kaanani päritolu).

Eelnevaga seotud muutus on uute rahvaste ilmumine Levanti. Iisraellased olid kohalikud ning aramealased ilmusid piirkonda hiljem⁵³⁰, mistõttu tähtsamad uustulnukad on tõenäoliselt vilistid ja teised mererahvad. Nagu eespool näidatud, ei ole Akko ja Dori aladel märke olulisest immigratsioonist ja kui sinna toimus sisseränne, ei saavutanud sisserändajad olulist poliitilist mõju. Olukord erineb Palestiinas, kuhu vilisteid saabus suuremal hulgal või neil oli kõrgem positsioon.

⁵²³ Yasur-Landau 2010: 308-309. Võimalik protokaanani inskripsioon Qubur al-Walayida'ist mainib kaanani nimesid ja võib-olla kirjutasid selle kaananlased (Yunker 2003: 373). Siiski on ca 1175. aastast leitud üks Kreeka lineaarkirja A tekstifragment Iisraelist, Lachischist (Rendsburg 2003: 68).

⁵²⁴ Ibid: 312.

⁵²⁵ Machinist 2000: 64. Nad olid omaks võtnud heebrea keele ja tõenäoliselt heebrea tähestiku.

⁵²⁶ Yasur-Landau 2010: 303-304.

⁵²⁷ Machinist 2000: 59-61. Nt jumalate Baali ja Dagani, kes esinesid piiblis nii vilistitel (ibid) kui ka pronksiaja lõpus nt Ugaritis (Herrmann 1999: 132; Healey 1999: 216), kultus elas ilmselt kriisi üle.

⁵²⁸ Machinist 2000: 59, 63.

⁵²⁹ Gilboa 2005: 64.

⁵³⁰ Aramealased ilmuvad tekstiallikatesse alles 11. sajandil (Bryce 2009: 57). Vana Testamendi järgi oli Iisraeli riigi kõrgaeg 10. sajandil (ibid: 340). Nime Iisrael mainitakse vaid kord Merneptahi ajal (ibid) või äärmisel juhul kaks korda (Van der Veen et al. 2010:15-20) ja on ebatõenäoline, et välja oli kujunenud arvestatav ja eristuv ning eristatav identiteet (vt eespool).

Põhjuseks võis olla kas see, et nad olid paremini relvastatud⁵³¹ või suutsid täita võimuvaakumi, mille tekitajad nad ise olla võisid. Muutus etnilises koosseisus toimus kindlasti ning kuigi kohalikud kaananlased moodustasid arvatavasti rahvastiku enamuse⁵³², lisandus uus rahvagrupp. Siinkirjutaja nõustub järgneva levinud interpretatsiooniga: piirkonda (linnadesse, nagu Ekron, Ašdod ja Aškelon) ilmus uus kultuur, peegeldudes arheoloogias.⁵³³ Uue kultuuri tõid kaasa sisserändajad, kelle materiaalne kultuur viitab Egeuse kultuuriruumile, mistõttu (vähemalt suure osa) sisserändajate puhul on põhjust kahtlustada Mückeene päritolu.⁵³⁴ Need sisserändajad on samastatavad vilistitega Piiblist ja pelesetitega Medinet Habus⁵³⁵, kes ründasid Egiptust. Vilistid rahvagrupina olid juba pronksiaja lõpus olemas ja püsisid Vana Testamendi kirjapanekuni 1. aastatuhandel, kuigi selleks ajaks olid nad kananiseerunud.

Levanti majanduslikud sidemed mitmete piirkondadega katkesid. Kreeka päritolu keraamika impordi lõppemine võib viidata sellele, et Egeuse piirkonnaga enam kaubandussidemeid ei olnud.⁵³⁶ Akko ja Dor'i aladel (aga mitte vilistite aladel) jäid püsima sidemed Küprosega, mida on näha linnadest leitud Küprose keraamikast ning kaanani keraamikast Küprosel.⁵³⁷ Enamik kriisijärgsest kaubandusest piirdus lähipiirkondadega⁵³⁸ ja eelnev paleede kontrollitud majandussüsteem pidi lagunema koos linnriikide kadumisega. Kuigi see võis tuleneda ka vajadusest ohjeldada vilisteid⁵³⁹, viitab Egiptuse kontroll kaubateede üle 12. sajandil sellele, et nendel teedel toimus veel arvestatav kaubandus.

12. sajandil toimunud muutused Lõuna-Levantis olid märkimisväärsed. Palestiinasse ilmusid vilistid, kes suutsid end kehtestada endistes kaananlaste linnades. Kuigi egiptlased tegid piirkonda hiljemgi sõjakäike ja suutsid ajutiselt sealseid linna allutada⁵⁴⁰, kadus Egiptuse mõjuvõim 12. sajandi lõpuks täielikult. Samas säilis kaanani kultuur, Dor'i ja Akko alade poliitiline olukord ei muutunud eriti ning iisraellaste esiletõus oli alles algusjärgus.

⁵³¹ Vt Drewsi teooriat peatükis 1.

⁵³² Yasur-Landau 2010: 288-289, 295, 343. Vanas Testamendi järgi on vilistid juba omaks võtnud kaanani kultuuri, mida näitavad nimed, religioon, keel jne (vt Machinist 2000).

⁵³³ Vt eelnevalt linnade kohta.

⁵³⁴ Vt eelnevalt.

⁵³⁵ Bryce 2009: 552.

⁵³⁶ Barako 2000: 516.

⁵³⁷ Gilboa 2005: 60.

⁵³⁸ Barako 2000: 520.

⁵³⁹ Vt eelnevalt

⁵⁴⁰ Weinstein 198: 192-193.

3.3 Kriisi põhjused Lõuna-Levantis

Vahemere-äärse kliima halvenemine pingestas olukorda kõikjal, aga Lõuna-Levant pääses kliimamuutuste tagajärjel leebemalt.⁵⁴¹ Kliima muutumine oli kriisi tekkimisel oluline tegur, kuna Lõuna-Levanti soodsam keskkond võis kaasa tuua rände kõnealusesse piirkonda ning nõrgestada Egiptust ja kohalikke linnriike. Rändajate seas võis olla palgasõdureid ja rüüstajaid, kellega kaasnesid rünnakud. Halvem kliima tekitas probleeme nomaadidele, kelle eluviis sõltus kaubavahetusest linnadega, mistõttu nad võisid hakata tegelema põllumajandusega, asuda linnastunud aladele või koguni rüüstata linnu.⁵⁴² Lõuna-Levanti haaranud maaväriinatest pronksiaja lõpus see-eest kindlad tõendid puuduvad.⁵⁴³ Kuigi Levant asub maavärinaohtlikus piirkonnas⁵⁴⁴ ja mõnda linna (nt Ugaritti) oli pronksiajal tabanud maavärinad⁵⁴⁵, ehitati linnad tavaliselt uuesti üles ja neid ei hüljatud

Linnadevaheline konkurents põhjustas piirkonnas sõdu⁵⁴⁶, mis võisid viia linnade languseni. Erinevalt keskmisest pronksiajast ei olnud hilise pronksiaja Levanti linnadel arvestatavaid linnamüüre, mis oli osaliselt Egiptuse poliitika tagajärg⁵⁴⁷, kuid viitab ka rahulikumale perioodile. Egiptuse tugev kontroll võimaldas tõenäoliselt konflikte ära hoida, kuna impeerium oli huvitatud pigem stabiilsest Lõuna-Levantist. Egiptuse kontrolli kadumine võis konflikte intensiivistada, kuigi selle väite muudab kahtlaseks tõsiasi, et Egiptuse võim kestis kauem kui mitmed Levanti linnriigid. Ebastabiilsusele aitas kaasa ka linnriikidevaheline majanduslik konkurents. Näiteks võimaldas hea positsioon kaubateede suhtes väikestele Aškeloni-sarnastele linnadele linnriigi staatust.⁵⁴⁸ Konkurents väljendus ka kriisi-eelses diplomaatias, kus võisteldi selle nimel, et hoida häid suhteid Egiptusega.⁵⁴⁹ Samas on kahtlane, kas konkurents

⁵⁴¹ Vt ptk 1.3

⁵⁴² Langgut et al 2013: 169

⁵⁴³ Maavärinaid ei mainita tekstides ning enamike linnade puhul ei ole ka selgeid jälgi maaväriinate tekitatud kahjust (Langgut et al 2013: 164).

⁵⁴⁴ Cline, Nur 2000: 48.

⁵⁴⁵ Yon 2006: 36.

⁵⁴⁶ Amarna kirjade põhjal võitles nt Byblose valitseja Amurruga (kuigi Amurru jääb käsitletavast piirkonnast väljapoole) ning ka Lõuna-Levantis toimusid konfliktid (Moran 1992: xxxiii). EA 287 räägib konfliktist, kus üks osapool on Jeruusalemma valitseja ja teist poolt on nähtavasti varustanud Lachish, Aškelon ja Gezer, mis viitab vastuoludele nende linnriikide vahel (ibid: 327-328).

⁵⁴⁷ Bunimovitz 1998: 104.

⁵⁴⁸ Jasmin 2006: 172.

⁵⁴⁹ Mõne Amarna kirja tüüpiline osa, kui need pärinevad Egiptusele alluvatelt valitsejatelt, on kirjutaja esiletoomine positiivses valguses ning vaenlase halvustamine, eriti sõjaolukorras, nt eespool mainitud EA 287's (Moran 1992: 327-328).

oleks nii pingeliseks läinud, et linnriigid selle tagajärjel hääbusid, kuna Egiptuse kontroll (mis tõenäoliselt kestis kauem kui paljud Kaanani linnriigid) takistanuks suuremaid kohalikke sõdasid.

Kohalikud rahvagrupid, nagu šasud (tegutsesid enamasti Transjordaania) ning habirud (keda on seostatud heebrealastega), tekitasid tõenäoliselt probleeme ka pronksiaja lõpul.⁵⁵⁰ Nad võisid rünnata linnu või takistada kaubandust ja sundida kohalike riike palgasõdureid palkama. Samas olid need rahvad egiptlastele tuntud juba mõnda aega ja nende tegevuse intensiivistumisel pidi olema põhjus. Väljakaevamised ei kinnita ka Piiblis kirjeldatud iisraellaste rünnakuid kohalikele linnadele, pigem näitavad need rahulikku koosseksisteerimist.⁵⁵¹

Üks olulisi põhjuseid, miks Levantis kriis tekkis, oli Egiptuse riigi nõrkus. Egiptusel oli olukorda Levantis keeruline kontrollida, kuna riigil oli sisemisi probleeme (eakad valitsejad ja nende tihe vahetumine, rahalised probleemid).⁵⁵² Kui Egiptust Niiluse Deltas rünnati, keskendus Egiptus arvatavasti pigem oma tuumikala ja tähtsamate kaubateede, mitte Levanti kaitsele. Lisaks olid kaanani linnriigid Egiptuse sõjalise poliitika tõttu sõjaliselt väga haavatavad. Mererahvaste rünnakud Egiptuse tugipunktile või varustusteede häirimine võis anda Egiptuse impeeriumile Kaananimaal lõpliku löögi.⁵⁵³ Linnriigid võisid Egiptuse sõjalise nõrkuse tõttu impeeriumist lahku lüüa.

Levantile potentsiaalselt vaenulikke suurriike oli piirkonnas pronksiaja lõpus vähe: Hetiidi riik oli lagunemas⁵⁵⁴ ja Assüüria Levantist liiga kaugel. Egiptusel oli vähe põhjust rünnata enda kontrolli all olevaid piirkondi. Ei saa siiski välistada, et Levantis toimus ülestõus, mis tingis Egiptuse vastumeetmed: varasemal ajal, 13. sajandi alguses pidi Seti I seal ülestõusu maha suruma.⁵⁵⁵ Samas olid Kaananimaal mitmed linnad maha põletatud, mis ei olnud tavaliselt osa Egiptuse taktikast⁵⁵⁶ ning Egiptuse rünnak kaanani linnadele ei seletaks mererahvaste ilmutumist Palestiinas. Võimalik seletus vilistite ilmutamisele on see, et egiptlased palkasid ise mererahvaste seast sõdureid või asustasid mererahvad Levanti⁵⁵⁷ (allikate tõlgendamisel ei ole aga

⁵⁵⁰ Bryce 2009: 269, 636; Hasel 1998: 238.

⁵⁵¹ Bloch-Smith, Nakhai 1999: 118-119.

⁵⁵² Vt Ptk 1.1.

⁵⁵³ Weinstein 1992: 147-148.

⁵⁵⁴ Vt Ptk 1.3.

⁵⁵⁵ Hasel 1998: 136.

⁵⁵⁶ *ibid*: 191.

⁵⁵⁷ Finkelstein 2000: 165, Tubb 2000: 182.

üksmeelt⁵⁵⁸). Seejärel võisid egiptlased kaotada kontrolli oma palgasõdurite üle või anda vilistitele autonoomia (viimane variant on ebatõenäoline, kuna tekkinud autonoomia oli strateegiliselt kahjulik, lõigates ära osa ühendusi Egiptuse ja tema põhjapoolsete tugipunktide vahel).⁵⁵⁹ Seejuures said vilistid takistada liikumist kaubateedel.⁵⁶⁰

Vilistite ilmumine aitas kahtlemata kaasa kriisi süvenemisele. Teiste mererahvaste kohta (nt tjekkerid või šerdenid) on liiga vähe tõendeid, et neile kriisi tekitamisel suuremat tähtsust omistada. Kuigi šerdenid moodustasid arvestatava osa Egiptust ründavatest jõududest (mis nii kirjalikult kui ikonograafiliselt on näha Medinet Habus), tundub tekstide ja kujutiste põhjal, et juhtosa rünnakus Ramses III vastu oli pigem vilistitel.⁵⁶¹ Egiptuse ründamine eeldas tõenäoliselt arvestatavat sõjalist võimekust.⁵⁶² Vilistid võisid vallutada kohalikke linnu, võtta üle hüljatud asulaid või asuda elama kõrvuti kohalikega. Kindlustuste puudumine Kaananimaal tegi lihtsamaks sealsete linnade ründamise. Vilistite kõrge positsioon linnades (valitsejad)⁵⁶³ võis olla samuti sõjalise üleoleku tulemus. Kõige sõjakama stsenaariumi järgi ründasid vilistid kohalikke linnu ja asusid seal valitsema Egiptuse vastuseisust hoolimata. Samas ei viita arheoloogilised kaevamised kõigis linnades ühemõtteliselt hävingule.

Osa sisserändest võis olla rahumeelne ja hõlmata koostööd kohalikega.⁵⁶⁴ Sisserändajate teekonna pikkus, reisimise viis (enamasti laevasõit) ja sisserändajate tugipunktide kaugus lähtemaast pärssis rändajate sõjalist võimekust. Kohalikud valitsejad võisid sisserändajaid palgata kaitseks seoses Egiptuse võimu nõrgenemise ja ebastabiilse olukorraga. Võimalik, et vilistid moodustasid osa kohalikule valitsejale alluvast eliidist, tuues linnadesse uue kultuuri. Piibli järgi valitsesid piirkonda (semiidi

⁵⁵⁸ Allikas on Harrise papüürus (vt sissejuhatus). Finkelstein arvab, et ümberasustamine toimus Egiptuse põhiterritooriumile (Finkelstein 2000: 165). Tekst väidab, et Ramses III asustas mererahvad "enda nimega seotud kantsidesse" ega ütle, missugusesse piirkonda (ibid).

⁵⁵⁹ Weinstein 1992: 148.

⁵⁶⁰ Gilboa 2005: 62. Vilistite alasid läbis Via Marise kaubatee (Zwickel 2013a: 16).

⁵⁶¹ O'Connor 2000: 87. Nimelt on Medinet Habu reljeefidel korduvalt kujutatud figuuri, kes kannab vilistite sulekiivrit. Tegemist on tõenäoliselt juhiga (O'Connor 2000:99, Cline, O'Connor 2003: 126). Lisaks esinevad merelahingus ainult vilistid ja šerdenid (Wachsmann 2000: 105,108), kui teised just identseid kiivreid (sarvede ja sulgedega) ei kandnud. "Mererahvastest" ilmusid Palestiinasse kindlalt ainult vilistid.

⁵⁶² Rahvastest olid seda varem teinud nt liibüälased, aga väidetavalt suure armeega (O'Connor 2000: 87).

⁵⁶³ Gilboa 2005: 64.

⁵⁶⁴ Yasur-Landau 2010: 288.

nimedega)⁵⁶⁵ vilistid. Samas võisid Levantis tegutseda erinevad mererahvaste grupid: ühed ründasid kohalikke, teised allusid kohalikele. Vilistite mõju väljaspool Palestiinat oli tõenäoliselt tagasihoidlik. Teised Levanti piirkonnad ei allunud vilistitele ja säilitasid oma identiteedi.⁵⁶⁶

Kaubateede ümberpaiknemine ja kaubavahetuse vähenemine mõjutas Levanti riike. Sherratt seletab muutusi arheoloogias pigem impordi ja kaubavahetuse kui massiivse rändega, välistamata küll piraatlust ja väheseid rünnakuid. Tema teooria järgi asendus valitsejate kontrollitud luksuskaupade turg alternatiivse, iseseisvama turuga, mis hakkas ohustama paleede kontrolli majanduse üle.⁵⁶⁷ Mõned kaubanduskontaktid Küprose, Levanti ja Kiliikia vahel jäid püsima⁵⁶⁸ ning paleede majanduslik allakäik võis tekitada uusi kauplemisvõimalusi eraettevõtjaist kaupmeestele⁵⁶⁹. Samas on kahtlane, kas majanduslikud muutused olid toimunud sündmuste peamisi põhjuseid. Sherratti teooriale on esitatud arvestatavaid vastuväiteid. Esiteks oli vilistite keraamika Palestiinas kohapeal valmistatud ja importkeraamika seal praktiliselt puudub.⁵⁷⁰ Teiseks, kuigi Küprosel suutsid teatud linnad kaubanduslikke muutusi ära kasutades esile tõusta ning ka Akko ja Dor'i vähest materiaalse kultuuri muutust saab seletada kaubandusega⁵⁷¹, ei saa häving Levantis olla vaid piraatluse ja üksikute rünnakute tulemus⁵⁷². Nihked kaubanduses seletaksid osa tekkinud olukorrast, aga arvatavasti mitte kogu uute ilmingute komplekti. Mõne esemetüübi imiteerimiseks ei olnud Palestiinas põhjust, kui need ei andnud tehnoloogilist eelist või polnud sümboliseerivalt tähtsad. Tõenäoliselt oli tegemist suurema Palestiina-suunalise sissetungi ja selle tagajärgedega ning mitmete kriisiilmingutele on leitud veenvamad seletused kui muutused majanduses.

⁵⁶⁵ Machinist 2000:64.

⁵⁶⁶ Bunimovitz, Ledermann 2011, eriti lk 47.

⁵⁶⁷ Sherratt 1998: 294, 296-303, Sherratt 2003: 40; Yasur-Landau 2010: 5.

⁵⁶⁸ Sherratt 2003: 47-48.

⁵⁶⁹ Sherratt 2013: 636.

⁵⁷⁰ Barako 2000: 526.

⁵⁷¹ Gilboa 2005: 63, 68.

⁵⁷² Sherratt 1998: 305.

3.4 Kriis Lõuna-Levantis: kokkuvõte

12. sajandil toimunud muutused Lõuna-Levantis olid tuntavad, mõjutades eriti vilistite alasid ja Egiptuse tugipunkte. Paljud linnad jäid püsima, aga osa hävitati, sealhulgas mitmed endised poliitilised keskused. Hävinud linnade seas olid Ekron, Ašdod, Aškelon ja Gezer. Samas pole võimalik kindlalt väita, et nt Lachish, Hazor ja Yurza laastati. Rajati ka uusi linnu, nagu vilistite Tell Qasile. Tjekkerite ja šerdenitega seostatud piirkondades hävis Tell Abu Hawam, Dor ja Akko aga tõenäoliselt säilisid.⁵⁷³ 12. sajandil jäi Egiptuse kontroll Megiddo, Beth Sheani, Tell es Sa'idiyeh'i, Deir al-Balah'i, lõunapoolse Tell el-Farah'i ja Tel Sera' üle veel vähemalt Ramses III ajal püsima. Mõned paigad, näiteks Megiddo, Tell es Sa'idiyeh ja Beth Shean, hävisid hiljem. Kuigi Iisrael esines Merneptahi steelel rahvuse nimena⁵⁷⁴, ei mänginud iisraellased piirkonna arengus veel tõenäoliselt olulist rolli. Näib, et Kesk-Mägismaal ei toimunud suurt hävingut ja kui seal kerkis esile uus rahvagrupp, siis toimus see rahumeelselt.⁵⁷⁵

Poliitilised muutused olid arvestatavad. Egiptuse ülemvõim piirkonnas nõrgenes ja lõpuks kadus. Egiptusele allunud kohalikud linnriigid ei elanud samuti kriisi üle. Teatud linnades kehtestasid end vilistid (Ekron, Ašdod, Aškelon, Gath, Tell Qasile, võib-olla Gaza), luues seal oma rauaaja riigi(d). Asustuspilt teisesnes: mõnes kohas asustus vähenes, aga nt Kesk-Mägismaal asulate arv suurenes.⁵⁷⁶ Poliitiline muutus põhjapoolsematel aladel ei olnud tõenäoliselt suur, kuigi nt Dor'is on väljakaevamised olnud liiga puudulikud põhjalike järelduste tegemiseks.⁵⁷⁷ Varasem, paleede kontrollitud majandus asendus iseseisvamaga ning katkesid majandussidemed Kreekaga, kuigi näib, et kontaktid Küprose, Egiptuse ja foiniiklastega jätkusid.⁵⁷⁸ Lõunapoolne, vilistite piirkond tundus olevat uuest kaubandussüsteemist välja lülitatud.⁵⁷⁹ See-eest võisid vilistid osaleda Levanti maismaakaubandusvõrgustikes⁵⁸⁰, mille üle Egiptusel kontroll järk-järgult kadus.

⁵⁷³ Vt eespool.

⁵⁷⁴ Hasel 1998: 215-216.

⁵⁷⁵ Bloch-Smith, Nakhai 1999:119.

⁵⁷⁶ Finkelstein 2000: 167-168 kaardid illustreerivad, kuidas Lachishi ja Gathi piirkondades asulate arv järsult vähenes. Asulate arv suurenes nt hilisemal Manasse territooriumil (Hawkins 2008: 168).

⁵⁷⁷ Yasur-Landau 2010: 171.

⁵⁷⁸ Gilboa 2005: 62, Sherratt 2003: 47-48.

⁵⁷⁹ Gilboa 2005: 62.

⁵⁸⁰ Selle võimaluse kohta nt Barako 2000: 517-520.

Palestiinasse saabunud vilistid tõid endaga kaasa LHIIC:1b (monokroomse) keraamika (mis arenes bikroomseks), Mukeene päritolu kolded, hooned, vannid, kangasteljeraskused ja figuurid ning Palestiinas hakati tarbima rohkem sealihä. Materiaalses kultuuris jätkusid ka kaanani kultuurile iseloomulikud jooned. Pikas plaanis võtsid nii oletatavad põhjapoolsemad mererahvad kui ka vilistid omaks kohaliku kaanani kultuuri. Dor'i ja Akko aladel polnud materiaalse kultuuri muutus nii märgatav, sinna ilmusid vaid mõned uued objektid.⁵⁸¹ Hilisemal ajal, aga tõenäoliselt mitte veel pronksiaja lõpus, kerkis esile iisraeli kultuur.⁵⁸² Kaanani kirjakultuur näis katkevat, aga seosed foiniikia ja protokaanani tähestiku vahel näitavad, et kirjakultuuri traditsioon jäi kusagil (arvatavasti Foiniikias) püsima – vilistid uut kirjakultuuri kaasa ei toonud. Mõned materiaalse kultuuri leiud, nagu sisselõigetega lehma abaluud, viitavad muutustele kultuses, aga rauaajaks olid vilistid tõenäoliselt omaks võtnud kaanani jumalad ja religiooni.⁵⁸³

Etniline koosseis piirkonnas muutus. Võimalik, et mõned sissetõinjad saabusid Dor'i ja Akko aladele, aga nad polnud arvukad ega saavutanud ühiskonnas kõrget positsiooni, kuna arheoloogilistes kihtides ei ole märke suurematest muutustest. Uue materiaalse kultuuri lisandumine vilistite aladel viitab aga Egeuse mere piirkonnast pärit arvestatavale immigratsioonile. Märgatavaim muutus toimus seega Palestiinas, kuigi kriis iseloomustas ka teisi Lõuna-Levanti piirkondi.

Kriis Levantis oli mitme erineva põhjuse tulemus. Vahemerd tabanud kliimamuutus, mis tõi kaasa kuivema ja külmema ilma, tekitas pingeid riikide vahel ja sees, sundis nomaade eluviisi muutma⁵⁸⁴ ja ohustas põllumajandust. Samas võis Levanti kliima olla soodsam kui teistes piirkondades⁵⁸⁵, ahvatledes sissetõinnet nt Anatooliast ja Küprosel. Muud looduskatastroofid, nagu maavärinad, kriisi tõenäoliselt eriti ei mõjutanud.

Teine oluline faktor oli Levanti kontrollinud Egiptuse impeeriumi kadumine. Egiptus suutis esialgu enda käes hoida mitmeid strateegiliselt olulisi paiku, aga kaotas Palestiinas võimu vilistitele. Egiptuse kontroll Lõuna-Levanti üle kadus täielikult 12. sajandil. See võis kaasa tuua kindlustamata linnriikide turvalisuskriisi, kuna Egiptuse sõjalised jõud võinuks kohalike linnriike kaitsta väiksemate sissetungide eest.

⁵⁸¹ Vt ptk 3.2 põhja-päritolu *skyphos*.

⁵⁸² Bryce 2009: 340-342.

⁵⁸³ Vt ptk 3.2.

⁵⁸⁴ Langgut et al. 2013: 168.

⁵⁸⁵ Langgut et al 2013: 169.

Egiptuse kontroll võis hakata hääbuma näiteks varustusprobleemide või sõjaliste konfliktide tõttu, kuigi vähemalt osades piirkondades suutis impeerium kauem püsida kui kaananlaste linnriigid. Kuna Egiptuse ülemvõim oli kadumas, on võimalik, et sisserändajad, kohalikud nomaadid või ülestõusnud suutsid linna vallutada või hävitada.

Kolmas kriisi põhjus oli vilistite saabumine Palestiinasse. Nad kehtestasid end poliitiliselt ja võtsid üle vähemalt neli viiest hilisemast vilistite linnast, laienedes hiljem ka põhja (Tell Qasile) ja lõunasse (Gaza).⁵⁸⁶ Sissetungijad paiskasid segi poliitilise korralduse, vallutades linnriikide keskuseks olnud linna ja tõid kaasa uue materiaalse kultuuri. Nende rünnakud aitasid tõenäoliselt kaasa Egiptuse ülemvõimu kadumisele, kuna Egiptus võis keskenduda oma tugipunktide hoidmisele, hüljates ülejäänud Levanti.

Väiksemat rolli kriisi põhjustamisel mängisid majanduslikud muutused, õõnestades paleeriikide võimu, ja välistada ei saa linnadevahelist konkurentsi. Peamiselt tundub, et kriis tekkis siiski kolme faktori tulemusel: kliimamuutuse, Egiptuse impeeriumi nõrkuse ja lagunemise ning Egeuse mere piirkonnast pärit sisserändajate saabumise tõttu.

⁵⁸⁶ Gaza ei näita kindlaid märke varasest vilistite asutusest, samas on linna tolleaegsed kihid liiga vähesel määral välja kaevatud (Hasel 1998: 137-138; Yasur-Landau 2010: 216). Tell Qasile on asutatud peale esialgset mererahvaste saabumist Levanti (Yasur-Landau 2010: 331).

IV peatükk: Küprose ja Lõuna-Levanti kriis: võrdlus

4.1 Küprose ja Lõuna-Levanti erinev kontekst

Eelnevatest peatükkidest selgub, et 12. sajandi kriis mõjutas nii Küprost kui ka Lõuna-Levanti, aga erinevalt. Mõned Küprose linnad hävitati ja enamik linnu hüljati 12. sajandil: hülgamisprotsess sai alguse enne kriisi, aga lõppes tõenäoliselt hiljem kui Levantis.⁵⁸⁷ Lõuna-Levantist kadus Egiptuse võim ning Palestiina linnriigid hävisid või võeti vilistite poolt üle.⁵⁸⁸ Samas ei toimunud Akkos, Dor'is ega Kesk-Mägismaal suuri muutusi. Poliitiline kriis oli seega märgatavam Palestiinas.

Nii Küprosele kui Palestiinasse ilmusid Egeuse mere piirkonnast pärit sisserändajad koos iseloomuliku materiaalse kultuuriga, mis ei asendanud samas täielikult kohaliku materiaalist kultuuri.⁵⁸⁹ Kuna vilistite ränne Levanti võis toimuda läbi Küprose⁵⁹⁰, koges saar neid muutusi eeldatavasti varem. Nii Küprosel kui Levantis säilis vähemalt 12. sajandil nii kohalik keel kui ka kiri, kuigi kirjakeele kasutamine vähenes.⁵⁹¹ Kaananimaa religioon säilis⁵⁹², aga muutuste kohta Küprose religioonis on allikate puudusel keeruline midagi kindlamat väita. Pikaajaline kultuuriline muutus oli tõsisem just Küprosel, kus sisserändajate kultuur hakkas lõpuks domineerima, Levanti sisserändajad sulandusid kohalikku kultuuriruumi.

Muutused majanduses olid tõsisemad Levantis, kus Egiptuse ja Kaanani kuningate jäigem majanduslik kontroll⁵⁹³ kadus koos kriisiga. Küprose kuninga nõrgeneva kontrolli tõttu said kaupmehed ja linnad vabamalt tegutseda ja Küpros oli arvatavasti osa iseseisvama majandussüsteemist.⁵⁹⁴ Saar oli keskne vase- ja pronksitööstuskeskus ja saar säilitas enamiku kaubanduskontaktidest, samas kui Palestiina kontaktid kaugemate aladega enamasti katkesid.⁵⁹⁵ Seega oli kriis Küprosel, Akko ja Dor'i aladel ning Kesk-Mägismaal Levantis leebem kui Palestiinas või Egiptuse kindlustuste aladel.

⁵⁸⁷ Vt ptk 2.2.

⁵⁸⁸ Vt ptk 3.2.

⁵⁸⁹ Vt ptk 2.2 ja ptk 3.2.

⁵⁹⁰ Vt ptk 3.3, 2.3.

⁵⁹¹ Vt ptk 2.2 ja ptk 3.2.

⁵⁹² Ibid.

⁵⁹³ Vt kontrolli kohta Sherratt 1998, eriti lk 294-301, 307.

⁵⁹⁴ Vt ptk 2.1 ja ptk 2.3.

⁵⁹⁵ Vt ptk 2.2 ja ptk 3.4.

Mõistmaks kriisi erineva kulgemise põhjusi, peab vaatlema kriisieelse Küprose ja Lõuna-Levanti erinevusi ja sarnasusi. Esimene tähtis faktor on võrreldavate piirkondade asukoht. Küprose keskne asukoht Ida-Vahemerel tähendas, et saarel olid head kontaktid Kreeka, Levanti ja Egiptusega. Küprose asukoha võimalikud puudused olid aga lukkalaste aladelt⁵⁹⁶ ja Egeuse mere piirkonnast lähtuv oht, samuti Küprosest põhja pool asuva väina sobivus piraatluseks⁵⁹⁷. Levant oli Egeuse migratsiooni lähtepunktist kaugemal ning Egiptuse külje all. See tähendas, et erinevalt Küprosest (Hetiidi impeerium hävis kriisis) oli Levantil võimalik lähipiirkonnast potentsiaalseid abijõude paluda. Samas ei saa unustada, et Levantiski oli vaenulikke rahvagruppe (šašud ja habirud)⁵⁹⁸ ning Egiptuse lähedus ei suutnud linnriike kaitsta vilistite rünnakute eest. Maismaad või merd mööda saabunud “mererahvad” suutsid Palestiina alistada ja Egiptuse väed välja tõrjuda.⁵⁹⁹

Asjaolu, et Küpros oli saar, ei takistanud sisserännet Egeuse mere piirkonnast ja võimalikke sealt lähtuvaid sõjakäike, kuigi eraldatus võis Küprost kaitsta Hetiidi impeeriumi eest. Samas oli Levanti võimalik rünnata nii maismaalt kui ka merelt ning vaenlasi takistavad impeeriumid olid lagunemas. Kuna sisseränne toimus tõenäoliselt lisaks merele ka maismaad pidi⁶⁰⁰, tõi geograafiline avatus kaasa intensiivsema sisserände ja laialdasemad rünnakud kui Küprosel.

Vastupanuvõime looduslikele muutustele oli tähtis. Hala Sultan Tekke lähedased alad muutusid 12. sajandil kuivemaks ja sadam kasvas kinni.⁶⁰¹ Lõuna-Levantis oli kliima parem kui ümbritsevatel aladel, aga seal oli piirkondi, mis sõltusid kuivendusest (nt Yarkoni jõe ääres). Poliitiline kriis võis teoorias tähendada, et keegi ei tegelenud kuivendusega ning ala võis soostuda.⁶⁰² Suurtel impeeriumitel olid arvestatavad viljatagavarad, mida aga väiksematel Levanti riikidel ei olnud.⁶⁰³ Riikidel puudusid korralikud vahendid näljakriisiga tegelemiseks, seetõttu tabas põud ja ökoloogiline kriis neid riike teravalt. Kuna Küpros ei allunud ühelegi impeeriumile ega pidanud maksma tribuuti, võisid saarel olla paremad majanduslikud eeldused kliimamuutusega toimetulekuks.

⁵⁹⁶ Vt ptk 2.3.

⁵⁹⁷ Vt ptk 1.3.

⁵⁹⁸ Vt ptk 3.3.

⁵⁹⁹ Vt rännuteede kohta Nömmik 2012 ja Yasur-Landau (kokkuvõte 336-342).

⁶⁰⁰ Vt maismaamarsruutide kohta: Yasur-Landau 2010: 114-123, 175-179.

⁶⁰¹ Vt ptk 2.3

⁶⁰² Gadot 2006: 23-24.

⁶⁰³ Nagu näitab kirjavahetus Ugariti ja Hetiidi kuninga vahel (RS 18.038), tuli osa viljast saata impeeriumi keskusesse. (Pardee 2003a: 94-95).

Kaubavahetus Küprosega toimus mereteede kaudu, mis tähendas, et vajadusel oli saarel asuvatel linnadel lihtsam kaubanduspartnereid vahetada. Küpros suutis majandust arendada ka pärast sidemete katkemist tähtsa partneri Ugaritiga.⁶⁰⁴ Levantis mõjutasid kohalike kaubavahetust oluliselt rannikule asunud vilistid, kes haarasid enda kätte *Via Marise* (tähtsaima lõuna-põhjasuunalise kaubatee)⁶⁰⁵. Teised teed, nagu ida-läänesuunaline Jezreeli või Beth Sheani org, jäid esialgu Egiptuse kätte⁶⁰⁶, aga kuna Egiptus varsti Levantist taandus, võis olukord ka teistel kaubateedel halveneda. Kuna kaubandussidemed hääbusid, nt ühe suurima vasetootja Küprosega, võis tekkida puudus pronksist ja vasest, halvimal juhul ka toiduainetest (kuigi Palestiina oli veel suhteliselt viljakas). Seega oli Küpros majanduslikult vastupidavam kui Levant. Saarel leiduvad vasevarud ja pronksitöötlemisega tegelemine tähendas seda, et teised metalli vajavad Vahemere riigid olid sunnitud Küprosega kauplema.

Paleemajandus ning sellest sõltumatu majandus võisid sattuda vastuollu⁶⁰⁷, mistõttu oli Küpros Levantiga võrreldes eelisseisus, kuna majanduslike muudatustega oldi seal juba 12. sajandil kohanema hakatud. Linnad ja valitsev eliit võisid kontrollida metallitootmisprotsessi, aga keraamika ja vanametallikaubandust oli keerulisem kontrollida.⁶⁰⁸ Küprose keskvõim polnud nii tugev kui Levantis ning Sherratti väitel oli Küpros üks alternatiivmajanduse keskusi.⁶⁰⁹ Seega oli Küpros uue majandussüsteemiga harjunud ajal, mil mitmed piirkonnad nende muutustega esmakordselt kokku puutusid. Nii Egiptuse esindajate kui kohalike valitsejate kontroll majanduse üle Levantis oli märksa suurem. Lisaks sellele, et osa toodetud kaubast läks paleedele, nõudis Egiptus makse (nt vilja).⁶¹⁰ Tsentraliseeritud Egiptuse majandussüsteem⁶¹¹ laienes tõenäoliselt ka Levanti. Seega olid majanduslikud muutused ja pinged Levantis tõsised. Piraatlus (mis võis olla seotud mererahvaste tulekuga) sai mõjutada ainult osa Levanti linnadest (nt Jaffa või Dor) – enamik linnadest asus sisemaal. Lisaks oli piraatidel vaja baase ning egiptlased takistanuks tõenäoliselt nende tegevust. Seevastu võis piraatlus olla faktor Küprose põhjaosa

⁶⁰⁴ Vt ptk 2.2.

⁶⁰⁵ Vt ptk 3.1.

⁶⁰⁶ Bloch-Smith, Nakhai 1999: 83). Beth Sheani org kui kaubatee (Zwickel 2013b: 48).

⁶⁰⁷ Vt ptk 1.3, ptk 2.3 ja ptk 3.2.

⁶⁰⁸ Vt ptk 2.1, ptk 2.3 ja Sherratt 1998: 295-300. Kuigi linnad hakkasid ise nende uute kaupadega kauplemise abil võimu omandama (Sherratt 1998 :300).

⁶⁰⁹ Vt ptk 2.1 ja ptk 2.3.

⁶¹⁰ Hasel 1998: 115-116.

⁶¹¹ Kelder 2009: 345.

asulate hääbumises⁶¹², mõjutades ka teisi Küprose alasid ja takistades kauplemist, aga mitte piisavalt, et tõsiselt majanduse arengut pärssida.

Kuigi on oletatud, et Küpros allus Hetiidi impeeriumile, tundub see siinkirjutajale ebatõenäoline.⁶¹³ Kaananimaa allus aga kindlalt egiptlastele, kes kontrollisid sealseid linnriike.⁶¹⁴ Egiptus kontrollis riikide sõjalist ja majanduslikku võimekust ja Egiptuse impeeriumi nõrgenedes tabasid Levanti rängad muutused, kuna linnriikidel puudusid tõenäoliselt suuremad sõjaväed või viljatagavarad. Kaanani linnadele pakkunuks olukord võimalust iseseisvumiseks, aga samas olid kindlustamata linnad ebakindlas olukorras eriti haavatavad. Seega võis asjaolu, et Küpros ei allunud ühelegi impeeriumile, tulla saare elanikele kasuks.

Rünnakute tõrjumiseks vajasisid linnad liitlasi, kindlustusi ja tugevaid armeid. Ainus tugevam jõud Levanti regioonis – Egiptus – ei suutnud Lõuna-Levanti abistada. Foiniikia piirkond, mida kriis tõsiselt ei mõjutanud⁶¹⁵, võinuks olla potentsiaalne liitlane, aga tõendeid Levanti ja Foiniikia linnriikide sõjalisest koostööst ei ole. 14. sajandil olid linnriikidel oma väed, nimelt viitavad Amarna kirjad konfliktidele Kaananimaa riikide vahel.⁶¹⁶ Kuna hilispronksiajal oli Kaanani linnade kindlustamata jätmise arvatavasti Egiptuse tahtlik poliitika⁶¹⁷, seisis Egiptus tõenäoliselt vastu tugevamate sõjavägede tekkele Levantis, aga seal asusid Egiptuse garnisonid⁶¹⁸. Kaanani linnade kaitse sõltus tugevasti Egiptuse garnisonidest ning kui viimased kadusid, olid linnad kergesti haavatavad. Kindlustuste puudumine iseloomustab ka kriisi aega: Ekron oli esialgu vilistite ainus kindlustatud asula⁶¹⁹,

Küprose linnad olid tavaliselt kindlustatud⁶²⁰ ning hilisel pronksiajal kerkinud kükloopilised müürid⁶²¹ viitavad sellele, et sõjaliseks konfliktiks oldi valmis. Ka kriisi ajal rajatud asulad olid kindlustatud⁶²². Saare linnad olid iseseisvamad: nad võisid mõnes aspektis alluda ühisele kuningale, aga olid võimelised autonoomselt tegutsema ja enda kaitsevõimet arendama, mis võimaldas neil muutustele reageerida

⁶¹² Vt ptk 4.2.

⁶¹³ Vt ptk 2.3.

⁶¹⁴ Vt ptk 3.1.

⁶¹⁵ Vt ptk 1.2 .

⁶¹⁶ nt EA 287 (Moran 1992: 327-328), vt ptk 3.1.

⁶¹⁷ Vt ptk 3.1.

⁶¹⁸ Vt ptk 3.1 ja Weinstein 1992: 142.

⁶¹⁹ Yasur-Landau 2010: 290.

⁶²⁰ Bunimovitz 1998: 104, 108.

⁶²¹ Vt ptk 2.3.

⁶²² Vt Maa-Palaikastro ja Pyla-Kokkinokremose kohta ptk 2.2.

individuaalsetest vajadustest, arengutest ja võimekusest lähtuvalt.⁶²³ Seega ei mõjutanud tsentraalse võimu nõrkus või kadumine neid niivõrd tugevalt. Küprose linnade autonoomia ja rikkus võimaldas neil kaitse eesmärgil ülal pidada palgasõduritest või kohalikest koosnevat sõjaväge⁶²⁴. Allikate põhjal otsustades oli Küprosel vähemalt arvestatav laevastik⁶²⁵. Seetõttu võis näiteks Maa-Palaikastro hävitada mõni Küprose kohalik armee.⁶²⁶ Hetiidid väitsid, et võitlesid Alašiaga ka maismaal⁶²⁷, aga tegu võis olla Anatoolias maabunud Küprose meremeestega. Impeeriumide armeedega võrreldavaid sõjavägesid Küprosel ega Lõuna-Levanti väikeriikidel ei olnud.

Kriisiga toimetulekut mõjutas varasem suhtlus teiste piirkondade elanikega ja valmisolek muutusteks. Küprost iseloomustas kriisieelsel ajal Levanti ja Kreeka teatud kultuurijoonte ülevõtmine. Kohalik kultuur oli välismõjudele vastuvõtlik ja hästi kohanev, kaotamata oma eripära.⁶²⁸ Levanti kultuur oli samuti mingil määral kohanemisvõimeline, kuna ka Levant oli teiste kultuuride mõjuväljas: sisserändajaid elas kriisieelsel ajal nii Levantis kui Küprosel.⁶²⁹ Levanti Egiptuse garnisonides elasid erinevad rahvagrupid, nende seas võib-olla mõned “mererahvaste” esindajad.⁶³⁰ Siiski ei võetud kultuuriiooni kergesti üle, mida näitab vilistite materiaalse kultuuri vältimine 12. sajandil mõnedes Kaanani asulates.⁶³¹

Küprosel olid kriisi üleelamiseks paremad eeldused kui paindumatu majanduse ja poliitilise korraga Lõuna-Levantil, kuna saarel olid kohanemisvõimelised, iseseisvamad linnad, nõrgem majanduslik kontroll, tugevam sõjaline kindlustatus ja parem geograafilise positsioon.

⁶²³ Vt ptk 2.1

⁶²⁴ Vt võimalike palgasõdurite kujutiste kohta ptk 2.2.

⁶²⁵ Vt ptk 2.1.

⁶²⁶ Vt ptk 2.3.

⁶²⁷ Vt ptk 1.1 ja ptk 2.3.

⁶²⁸ Vt ptk 2.2.

⁶²⁹ Vt ptk 2.3.

⁶³⁰ Nimelt mainib Anastasi papüürus I Djahi'sse saadetud vägede toitmist. Papüüruse tekst mainib nende seas širdana'sid (võimalikke šerdeneid) (Vt ptk 1.3).

⁶³¹ Vt pt 3.2.

4.2 Kriisi põhjused Küprosel ja Lõuna-Levantis

Teistes Vahemere-äärsetes maades kriisi põhjustanud tegurid mõjutasid ka Küprost ja Lõuna-Levanti. Kliimamuutus mõjutas Küprost ja Levanti kindlasti, aga arvestatavamaid tagajärgi (peale migratsiooni) ei pruukinud see tekitada. Küprosel võisid kliima muutumise tagajärjel muutuda Sinda ja Enkomi lähedased põllud vähem viljakaks⁶³² ja põhjustada asustuse ümberpaiknemist. Teise kriisi faktori – teatud sadamakohtade kinni seadmise⁶³³ seos kliimamuutusega pole aga kindel. Soodsama kliimaga Levantis võis kliima põhjustada sisserände ja nomaadide asumise paikseks⁶³⁴, aga kohalike linnade hülgamine on tõenäoliselt seotud sõjaliste põhjustega. Näljahäda⁶³⁵ ei saa välistada, aga ka mitte kinnitada.

Egiptuse impeeriumi nõrgenemine Levantis mõjutas tunduvalt kohalike linnriikide sõjalist ja majanduslikku kindlustatust. Protsess võis kaasa tuua habirude ja šasude rünnakud ning invasiooni Egeuse piirkonnast.⁶³⁶ Impeeriumide kadumine Küprost otseselt ei mõjutanud. Samas võis Hetiidi impeeriumi nõrgenemisel tekkinud segadus tuua kaasa Anatoolia piraatide, lukkalaste või hetiitide rünnakud Küprosele.⁶³⁷ Peamiselt mõjutasid Küprost siiski Egeuse mere piirkonnast pärit sisserändajad. Linnade sõjaline ja majanduslik konkurents võis nõrgestada nii Küprost kui ka Levanti, aga nt linnade omavahelisest sõjapidamisest Küprosel kindlaid märke ei ole. Seepärast tuleks Küprose linnade hävitamises pigem kahtlustada väljastpoolt tulnud ründajaid.

Kuigi sisseränne Levanti ja Küprosele lähtus samast regioonist, oli selle kestvus ja intensiivsus erinev.⁶³⁸ Sisseränne Küprosele oli järk-järguline ning pikaajaline⁶³⁹ ja muutused olid aeglased. Protsess sai alguse kriisieelsel ajal ja jätkus veel mõne sajandi jooksul pärast kriisi (mille käigus kreeka keel ja kultuurimõjud saarel juurdusid).⁶⁴⁰ Lõuna-Levanti 12. sajandi alguses toimunud sisseränne oli intensiivne ja kiire, muutes tõsiselt kohalikke olusid⁶⁴¹ ja tuues kaasa sisserändajate

⁶³² Cline 2014: 146.

⁶³³ Vt ptk 2.2.

⁶³⁴ Vt ptk 3.2.

⁶³⁵ Vt ptk 1.2.

⁶³⁶ Vt ptk 3.3.

⁶³⁷ Vt ptk 2.3.

⁶³⁸ Bunimovitz 1998: 109.

⁶³⁹ Ibid ja vt ptk 2.2.

⁶⁴⁰ Vt ptk 2.2.

⁶⁴¹ Bunimovitz 1998: 109.

rünnakuid. Kuigi Finkelstein arvab, et migratsioon oli pikaajalisem ja toimus mitme lainena⁶⁴², näib tõenäolisem lühemaajaline ja arvukam sisseränne, kuna muutus Palestiina materiaalses kultuuris oli suhteliselt kiire. Seal, kus sisserändajaid ei olnud nii arvukalt, nagu Dor'is, oli ka kriis tagasihoidlikum.⁶⁴³ Tekkinud probleemid võisid inimesi sundida liikuma Kesk-Mägismaale, aidates seal kaasa asustustiheduse tõusule ja lõpuks ka iisraellaste esiletõusule.⁶⁴⁴ Seega oli Küprosel aega kohaneda pikaajalise sisserändega, samas kui Levantil kohanemisaega ei olnud.

Sisserändajate positsioon erines riigiti. Kaananlaste enamusele vaatamata⁶⁴⁵, suutsid vilistid saavutada Palestiinas kiiresti kõrge positsiooni. Senine eliit pidi tegema nendega koostööd või kaotama oma võimu. Kuigi Egiptuse allikad viitavad vastupidisele, ei suutnud sisserändajad Dor'is või Akkos kõrget sotsiaalset positsiooni saavutada ning arheoloogilised kaevamised ei osuta sellele, et kohalikud oleks alistatud.⁶⁴⁶ 12. sajandi Küprosel aga ei olnud paiku, kus sisserändajad selgelt valitseval positsioonil olid (kuigi lõpuks, võib-olla 11. sajandil, saavutasid nad selle). Isegi Maa-Palaikastro's oli segaasustus ja asula võis valmida kohaliku valitseja loal. Sisserändajatel oli võimalik tegutseda suhteliselt vabalt, ehitada Egeuse stiilis maju ning koostöös kohalikega ka asulaid rajada (peale Maa-Palaikastro võisid sisserändajad aidata Enkomi't taastada).⁶⁴⁷ Linnade töökodades töötasid kõrvuti Egeuse ja kohaliku päritolu käsitöölised ning võimalik mererahvastest saatkonna kujutis Enkomi lauamängukarbil võib viidata, et sisserändajad töötasid kohalike teenistuses.⁶⁴⁸ Kõrgema sotsiaalse positsiooni saavutasid sisserändajad vähemalt esialgu ainult vilistite aladel.

⁶⁴² Finkelstein 2000: 165.

⁶⁴³ Vt ptk 3.2.

⁶⁴⁴ Vt ptk 3.2 ja 3.3.

⁶⁴⁵ Vt ptk 3.2.

⁶⁴⁶ Vt ptk 3.2.

⁶⁴⁷ Vt ptk 2.2 ja 2.3, Karageorghis 1992: 80. Egeuse mere piirkonnast pärit inimeste osalemisele Enkomi taastamisel viitab taastamisele järgnenud kiht, kus leidub LHIIC:1b keraamikat (Iacovou 2013a: 597), viidates samas võimalusele, et linna hävimine oli sisserändajate süü.

⁶⁴⁸ Vt ptk 2.3

4.3 Kriisiga toimetulek

Kriisi nähtustele ja põhjustajatele reageeriti Levantis ja Küprosel mõnevõrra erinevalt. Üks tõenäolisi kriisi tulemeid oli piirkondlik ränne Küprosel, kus inimesed pärast Hala Sultan Tekke hääbumist rändasid Kitioni.⁶⁴⁹ Kriisiga seoses koondus elanikkond võimsamatesse linnadesse, mis võib olla põhjus, miks 12. sajandil osa linna hüljati.⁶⁵⁰ Ka Levantis võib täheldada asustuse ümberkujunemist: näiteks kadusid Lachishi linnriigi hävimisega selle ümberkaudsed külad, samas kui Palestiinas võisid kaananlased koonduda mõnda vilistite linna⁶⁵¹. Selline elanikkonna koondumine pani aga sihtkoha põllumajandusliku surve alla, mis võis põua ajal süvendada näljakriisi.

Koostöö sisserändajatega oli tõenäoline, eriti kui Küprose piirkondadel olid eelnevalt Egeuse mere piirkonnaga kaubanduskontaktid, kuigi ka Levanti linnadel võisid Egeuse mere kaupmeestega kontaktid tekkida (kas otse või Küprose vahendusel). Küprosel on arvukalt märke koostööst sisserändajatega ja Levantis ei ole ühtegi vilistite linna, kus puudusid kaanani kultuuri märgid⁶⁵², mis viitavad jällegi kohalike ja sisserändajate kõrvuti elamisele. Samas võisid Kaanani linnad vilistite naabruses ja Egiptuse tugipunktid valida kultuurilise vastupanu – neis ei leidu eriti nt vilistite keraamikat.⁶⁵³ Kaananimaa eristus Küpros, mille kultuur oli juba kriisieelsel ajal suhteliselt vastuvõtlik uutele nähtustele. See võimaldas paremini integreerida sisserändajaid, hoides ära võimalikke konflikte. Kultuuriline segunemine jätkus 12. sajandil⁶⁵⁴, kui saarele jõudis suurem hulk Egeuse päritolu inimesi.

Ilmselt toimusid käsitletavates piirkondades ka sõjalised konfliktid. Need olid tõsisemad Levantis, kuhu sisserändajad saabusid lühikese aja jooksul ja kus nad võitlesid Egiptuse armeeaga. Levantis on mitmeid märke võimalikust vilistite tekitatud hävingust.⁶⁵⁵ Samas võisid Kaananimaa riigid ja rahvagrupid võidelda omavahel ja

⁶⁴⁹ Demand 2012: 170.

⁶⁵⁰ Bunimovitz 1998: 105, 107.

⁶⁵¹ Seda võib jäeldada Ekroni linna mitmekordsest kasvust (ptk 3.2), aga linna kasv võis olla tingitud ka suurest hulgast sisserändajatest. Samas ei moodustanud vilistid tõenäoliselt elanikkonnas enamust (vt ptk 3.2), mistõttu jäeldub ikkagi, et Ekronisse asus elama arvestatav hulk kaananlasi.

⁶⁵² Kaanani kultuuri märgid on esindatud Ašdodis ja Aškelonis (Yasur-Landau 2010: 281) ning Ekronis (ibid: 278). Vilistid olid tõenäoliselt vähemus (ibid: 295).

⁶⁵³ Bunimovitz, Ledermann 2011: 37, Finkelstein 2000: 163-164. Vt Beth Shemeshi kohta ptk 3.2.

⁶⁵⁴ Vt ptk 2.2.

⁶⁵⁵ Vt ptk 3.2.

osa kohalikke teha sõjalist koostööd sisserändajatega.⁶⁵⁶ Küproselgi on hävingu märke, aga nt Hala Sultan Tekke ja Enkomi hävingut ei saa kindlalt seostada Egeuse päritolu sissetungijatega. Maa-Palaikastro hävitamine viitab immigrantide vastuoludele kohalike valitsejatega, kuigi kohalikud moodustasid osa loodud asula elanikest.⁶⁵⁷ Sisserändajate rünnakud või konfliktid nendega ei aidanud kaasa kriisiga hakkamasaamisele piirkondades, mis juba vaevlesid kriisi käes.

Kriisi ajal võidi parandada asulate kaitsevõimet, kuigi nii Küprose kindlustused kui ka palgasõdurid Levantis olid juba varasem nähtus. 12. sajandi esimesel poolel kindlustatud paikadest saab käsitletud piirkonnas mainida ehk ainult Ekronit⁶⁵⁸ Palestiinas ja sisserändajatega seostatud Maa-Palaikastrot ja Pyla-Kokkinokremost Küprosel⁶⁵⁹. Teatud sõjalisi uuendusi on käsitletud nii kriisi tekitajate kui ka kriisi leevendajatena. Kuna, aga Robert Drewsi teooria sõjalistest uuendustest kui kriisi tekitajast on ebatõenäoline⁶⁶⁰, tundub, et sõjalised arengud ei mõjutanud eriti kriisiga toimetulekut ka Küprosel ja Levantis.

Kuigi näljahäda on mainitud ainult Hetiidi riigis⁶⁶¹, ei saa välistada ka näljahäda Levantis ja Küprosel. Levanti riikidel võis esialgu olla võimalus küsida abi Egiptuselt, Küpros oleks vilja saanud tõenäoliselt kauplemise teel. Iisraeli alale ilmunud põllumajanduslikud uuendused (nt krohvitud tsisternid ja terrasspõllundus) võimaldasid seal efektiivsemat põlluharimist⁶⁶², aga võisid olla ka vahendid näljakriisiga toimetulemiseks. Koos vilistitega tõusis Levantis ja ka Küprose uutes asulates esile sealihha söömine. Sealihakasvatus võimaldas sisserändajatel saada suhteliselt kiiresti kõrge toiteväärtusega toitu⁶⁶³, olles seega vahend toidukriisiga toimetulemiseks.

Riigid võisid reageerida majandusmuutustele erinevalt. Hetiidi impeerium kehtestas pronksiajal näiteks embargo Ahhiyawa (Kreeka) kaupadele⁶⁶⁴, aga embargo vajas efektiivset kontrolli ja tugevat riiki. Egiptus koos Kaananimaa riikidega võinuks takistada Küprosel lähtuvat kauplemist ja alternatiivse toodangu levimist, aga

⁶⁵⁶ Vt ptk 3.2.

⁶⁵⁷ Vt ptk 2.2.

⁶⁵⁸ Vt ptk 3.2.

⁶⁵⁹ Vt ptk 2.2.

⁶⁶⁰ Vt kriitikat selle kohta ptk 1.3

⁶⁶¹ Vt ptk 1.4.

⁶⁶² Vt ptk 3.2, need põllumajanduslikud uuendused olid teada varasemast ajast ja teistest piirkondadest, need võisid seega olla uuendused ainult iisraeli alade kontekstis.

⁶⁶³ Vt ptk 3.2 ja Yasur-Landau 2010: 295-298.

⁶⁶⁴ Cline 2014: 71.

viimase tähtsuse tõttu metallikaubanduses⁶⁶⁵ olnuks embargo kehtestamine ebaloogiline. Mittepaleelise majanduse keskusena säilitas Küpros oma kaubanduskontaktid ning saar oli võimeline kohanema muutustega majanduses.⁶⁶⁶ Kaanani linnad ja egiptlased võisid vältida kauplemist vilistitega ning takistada nende kaubandust⁶⁶⁷, kuigi tõenäolisem on vastupidine olukord: vilistid takistasid Kaanani riikide ja Egiptuse kaubandust.

Seega võib markeerida olulisemad aspektid, mis tingisid kriisi erineva kulgemise Lõuna-Levantis ja Küprosel. Sisseränne Lõuna-Levanti (Palestiinasse) oli intensiivsem ja kiirem, sisserändajad omandasid kõrgema sotsiaalse ja poliitilise positsiooni ning Egiptuse võim oli pärssinud Kaananimaa linnriikide kaitsevõimet. Küpros oli aga geograafiliselt isoleeritum, paremini kaitstud, selle kontaktid eri piirkondadega olid tugevad ning kultuur ja majandus avatud muutustele, mistõttu saar oli majanduslikult tugevam ja koostöö sisserännanutelega võis olla sujuvam. Samas oli piirkondade arengus sarnasusi: nii Lõuna-Levanti kui ka Küprost tabasid kliimamuutusest põhjustatud nähud ning mõlemat mõjutas Egeuse mere rahvaste sisseränne (v.a Akko ja Dor'i ala ning Kesk-Mägismaad).

⁶⁶⁵ Vt ptk 2.1 ja ptk 2.2

⁶⁶⁶ Vt ptk 4.2.

⁶⁶⁷ Egiptus kontrollis isegi vilistite ajal Megiddo't, mis oli tähtis punkt põhjapoolsel Via Marisel (Ussishkin 1998: 215).

Kokkuvõte

Käesoleva töö eesmärgiks oli analüüsida Ida-Vahemerel 12. sajandil puhkenud kriisi põhjuseid, vaadeldes konkreetsemalt arenguid Küprosel ja Lõuna-Levantis, ning leida vastus küsimusele, kuidas kriis neid piirkondi mõjutas, püüdes esile tuua erinevusi kriisi põhjustes ning kriisiga toimetulemises.

12. sajandil Vahemerel tabanud kriisi tagajärjel kadus Hetiidi impeerium ning Mükeene paleeriigid ja Egiptuse impeerium nõrgenesid märgatavalt. Töö alguses püstitatud hüpotees, et regionaalse kriisi põhjused peitusid kliima muutumises kuivemaks ja külmemaks ning impeeriumide nõrkuses, said töö jooksul kinnitust, kuid ilmnesis ka muud põhjused, nagu muutused majanduses ja rahvagruppide ränne.

Küpros pääses, vastupidiselt Egiptuse kirjeldustes väidetule, olulise hävinguta, kuigi enamik linnu 12. sajandil hüljati. Kriisijärgselt jäid vanadest linnadest püsima vaid Palaepaphos ja Kition. Linnade hülgamine, keskvõimu nõrgenemine ja kaubanduse iseseisvumine sai alguse tõenäoliselt juba enne 12. sajandi kriisi ja muutustega suudeti kohaneda. Kuigi Küprose kultuuri kreekastumine sai alguse 12. sajandil, oli see pikaajaline protsess, mis kestis paarsada aastat. Kuna endine kultuur esialgu püsis, linnad ei hävinud vägivaldselt ja majandusmuudatused ei olnud eriti suured, näib, et Küpros pääses kriisist Lõuna-Levantiga võrreldes suhteliselt kergelt.

Kriisi kulg Lõuna-Levantis erines piirkonniti. Palestiinat tabas poliitiline ja kultuuriline muutus, mille põhjuseks olid sinna saabunud Egeuse päritolu vilistid, kes võtsid üle või hävitasid endised Kaanani linnad. Kuigi vilistid eristusid teistest kaanani rahvastest ka sajandeid hiljem, tegid nad tõenäoliselt kaananlastega koostööd ja võtsid lõpuks omaks kaanani kultuuri. Seevastu põhja pool paiknevad Akko ja Dor'i alad, mida Egiptuse allikad seostavad teiste mererahvastega, ei kogenud nähtavasti ei olulist sissetungi ega muutusi. Egiptuse jaoks oli muutus siiski arvestatav: tugipunktid ja ülemvõim Levantis kadusid 12. sajandi jooksul jäädavalt. Iisraellastega seostatav Kesk-Mägismaa jäi aga suuremast kriisist puutumata; Iisraeli kui poliitilise üksuse esiletõus sel ajal on kahtlane. Seega piirdus tõsisem poliitiline ja majanduslik kriis Palestiina ala ja Egiptuse tugipunktidega.

Erinevad faktorid põhjustasid erinevusi kriisi raskusastmes. Kliimamuutus ja selle tagajärjed ning inimgruppide liikumine mõjutasid kogu Vahemerel. Sissetõu Küprosele toimus aga piirkonnast, millega saarel olid varem tihedad kontaktid ning

järgjärgulist sisserännet suudeti integreerida saare kultuuriga. Seevastu Levanti saabus sisserändajate voog lühikese aja jooksul ning enamasti vägivaldselt. Teine oluline aspekt, mis eristas Levanti Küprosest, oli valitseva Egiptuse impeeriumi ja linnriikide jäikus ja nõrkus. Valitsev võim ei suutnud toime tulla Palestiinat tabanud probleemidega ja siseprobleemide käes vaevlev Egiptus ei suutnud leevendada võimalikku näljakriisi ega takistada kohalikke või sisserännanud vallutajaid. Samaaegselt vähendas Egiptuse poliitika Levanti linnriikide võimalusi end edukalt kaitsta, kuna viimastel puudusid arvestatavad kindlustused ja arvestatav, iseseisev sõjavägi.

Seega sai Küpros kriisiga paremini hakkama, kuna saarel oli suhteliselt tugev kaitsevõime, adapteeruv kultuuriruum ja majandus ning ta oli edukalt integreerunud ülejäänud Vahemere kultuuri- ja majandusruumi. Levanti probleemid olid aga kliimamuutus, Egiptuse nõrgenemine, paindumatu kohalik süsteem ning intensiivne sisseränne Egeuse regioonist. Eraldi on neid seisukohti esitatud ka eelnevate uurijate töös, aga käesolev magistr töö analüüsis neid koos, et paremini välja tuua erinevused ja nende põhjustajad.

Töö piiratud mahu tõttu jääb lahendamata rida küsimusi, mida peaks artiklite või doktoritöö vormis edasi uurima. Levanti arheoloogia käsitlemist täiendades tuleks põhjalikult vaatluse alla võtta kogu Lõuna-Levanti poliitiline geograafia nii enne kui ka pärast kriisi. Kuigi siinkirjutaja on jaganud Lõuna-Levanti neljaks piirkonnaks, oli olukord nüansirikkam: piirkondadel ja etnilistel gruppidel polnud kindlaid piire. Üks uurimissuundi oleks seega piirkonna analüüsimine võimalikult täpse kriisieelse Levanti poliitilise (nt linnriikide arvu) ja kriisijärgse etnilise (Piiblis mainitud rahvaste) ülesehituse võrdluses. Teise võimaliku suunana saaks analüüsida Vahemere piirkonda laiemalt. Põhja-Levanti (Süüria) ja Foiniikia uurimine täiendaks üldist võrdlust ja võimaldaks sügavamalt uurida muutuste tähendust ka Küprosel ja Lõuna-Levantis. Oluline, kuid väheuuritud piirkond on ka Lõuna- ja Lääne-Anatoolia, kus asusid Mileetos, lukkalaste alad ja Tarsos, millest viimaseid on seostatud mererahvastega. Piirkond asus Egeuselt pärit sisserändajate võimalikul rännakuteel ja oli ühe mererahva – lukkalaste – tõenäoline elukoht. Seega võiks edasised uurimisküsimused hõlmata Levanti täpsemat poliitilist ja etnilist ülesehitust ning teiste lähipiirkondade (Süüria, Anatoolia) kaasamist.

Kasutatud kirjandus

- Adams, Matthew J.; Cohen, Margaret E. (2013). The “Sea Peoples” in Primary Sources. – *The Philistines and Other “Sea Peoples” in Text and Archaeology* (eds. Ann E. Killebrew, Gunnar Lehmann). Atlanta: Society of Biblical Literature, pp. 645-664.
- Aja, Adam Jonathan (2009). Philistine domestic architecture in the Iron Age I. Ph.D. diss., Harvard University. Kättesaadav internetis Academia.edu [online] kodulehel https://www.academia.edu/1383895/Philistine_domestic_architecture_in_the_Iron_Age_I (viimane ligipääs 07.05.2016)
- Allen, James P. (2003). The Craft of the Scribe (Papyrus Anastasi I). – *The Context of Scripture. Volume III, Archival Documents from the Biblical World* (ed. William H. Hallo). Leiden, Boston: Brill, pp. 9-14.
- Archer, Robin (2010). Chariotry to Cavalry: Developments in the Early First Millenium. – *New Perspectives of Ancient Warfare* (eds. Garrett G. Fagan, Matthew Trundle). Leiden, Boston: Brill, pp. 57-80.
- Åström, Paul (1998). Continuity or Discontinuity: Indigenous and Foreign Elements in Cyprus around 1200 BCE. – *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Century BCE* (eds. Seymour Gitin, Amihai Mazar, Ephraim Stern). Jerusalem: Israel Exploration Society, pp. 80-86.
- Barako, Tristan J. (2000). The Philistine Settlement as Mercantile Phenomenon? – *American Journal of Archaeology*, Vol 104 (3), pp. 513-530.
- Beckman, Gary (2007). From Hattuša to Carchemish: The Latest on Hittite History. – *Current Issues in the History of the Ancient Near East* (ed. Mark W. Chavalas). Claremont, CA: Regina Books, pp. 97-112.
- Bikai, Patricia Maynor (1992). The Phoenicians. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 132-141.
- Bloch-Smith, Elizabeth; Nakhai, Beth Alpert (1999). A Landscape Comes to Life: The Iron Age I. – *Near Eastern Archaeology*, Vol 62 (2), pp. 62-92, 101- 127.
- Breasted, James Henry (1906)(a). *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest – Volume IV*. Chicago : The University of Chicago Press.
- Breasted, James Henry (1906)(b). *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest – Volume III*. Chicago : The University of Chicago Press.

- Bryce, Trevor (2004). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*. London, New York: Routledge.
- Bryce, Trevor (2006). *The Kingdom of the Hittites*. Oxford: Oxford University Press.
- Bryce, Trevor (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. London, New York: Routledge.
- Bryce, Trevor (2012). *The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*. Oxford: Oxford University Press.
- Bunimovitz, Shlomo (1998). Sea Peoples in Cyprus and Israel: A Comparative Study of Immigration Processes. – *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Century BCE* (eds. Seymour Gitin, Amihai Mazar, Ephraim Stern). Jerusalem: Israel Exploration Society, pp. 103-113.
- Bunimovitz, Shlomo; Ledermann, Zvi (2011). Canaanite Resistance: The Philistines and Beth-Shemesh – A Case Study from Iron Age I. – *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. No. 364, pp. 37-51.
- Burke, Aaron A. (2011). Early Jaffa: From the Bronze Age to the Persian Period. – *The History and Archaeology of Jaffa I* (eds. M. Peilstöcker, A. A. Burke). Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, pp. 63-78.
- Calvet, Yves (2007). Ugarit: The Kingdom and the City – Urban Features. – *Ugarit at Seventy-Five: Proceedings of the Symposium Ugarit at Seventy-Five Held at Trinity International University* (ed. K. Lawson Younger). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, pp. 101-112.
- Catling, H.W. (1994). Cyprus in the 11th Century B.C. – An End or a Beginning? – *Cyprus in the 11th Century B.C.* (ed. Vassos Karageorghis). Nicosia: A.G. Leventis, pp. 133-142.
- Caubet, Annie (1992). Reoccupation of the Syrian Coast after the Destruction of the "Crisis Years". – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 123-131.
- Clayton, Peter A. (2001). *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-by-reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson.
- Cline, E.H. O'Connor, David (2003). The Mystery of the Sea Peoples. – *Mysterious Lands* (eds. O'Connor, David, Quirke, Stephen.). London: UCL Press, pp. 107-138.
- Cline, Eric H. (2003). Trade and Exchange in the Levant. – *Near Eastern Archaeology: A Reader* (ed. Suzanne Richard). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, pp. 360-366.
- Cline, Eric H. (2014). *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

- Cline, Eric H.; Nur, Amos (2000). Poseidon's Horses: Plate Tectonics and Earthquake Storms in the Late Bronze Age Aegean and Eastern Mediterranean. – *Journal of Archaeological Science*. Vol 27, pp. 43-63.
- Coldstream, J. N. (1994). What Sort of Aegean Migration? – *Cyprus in the 11th Century B.C.* (ed. Vassos Karageorghis). Nicosia: A.G. Leventis, pp. 143-148.
- Collins, Billie Jean (2007). *Hittites and Their World*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Demand, Nancy H. (2012). *The Mediterranean Context of Early Greek History*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Dever, William G. (1992). The Late Bronze - Early Iron I Horizon in Syria-Palestine: Egyptians, Canaanites, "Sea Peoples", and Proto-Israelites. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowski). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 99-110.
- Dever, William G. (1998). Israelite Origins and the "Nomadic Ideal": Can Archaeology Separate Fact from Fiction? – *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Century BCE* (eds. Seymour Gitin, Amihai Mazar, Ephraim Stern). Jerusalem: Israel Exploration Society, pp. 220-237.
- Dickinson, Oliver (2006). *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and Change Between the Twelfth and Eighth BC*. London, New York: Routledge.
- Dothan, Trude (1982). *The Philistines and Their Material Culture*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Dothan, Trude (2000). Reflections on the Initial Phase of Philistine Settlement. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 145-158.
- Dothan, Trude; Ben-Shlomo, David (2013). Mycenaean IIIC:1 Pottery in Philistia: Four Decades of Research. – *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology* (eds. Ann E. Killebrew, Gunnar Lehmann). Atlanta: Society of Biblical Literature, pp. 29-36.
- Drake, Brandon L. (2012). The Influence of Climatic Change on the late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages. – *Journal of Archaeological Science*. Vol 39 (6), pp. 1-9.
- Drews, Robert (1995). *The end of the Bronze Age: changes in warfare and the catastrophe ca. 1200 B.C.* Princeton (N.J.): Princeton University Press.
- Drews, Robert (2000). Medinet Habu: Oxcarts, Ships, and Migration Theories. – *Journal on Near Eastern Studies*, Vol 59 (3), pp. 161-190.

- Egetmeyer, Markus (2013). From the Cypro-Minoan to the Cypro-Greek syllabaries: linguistic remarks on the script reform. – *Syllabic Writing on Cyprus and Its Context* (ed. Philippa M. Steele). Cambridge, Cambridge University Press, pp. 107-132.
- Emanuel, Jeffery P. (2013). "ŠRDN From the Sea": The Arrival, Integration, and Acculturation of a "Sea People". – *Journal of Ancient Egyptian Interconnection*, Vol 5 (1), pp. 14-27.
- Finkelstein, Israel (2000). The Philistine Settlements: When, Where and How Many? – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 159-180.
- Gadot, Yuval (2006). Aphek in the Sharon and the Philistine Northern Frontier. – *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. No. 341, pp. 21-36.
- Gilboa, Ayelet (2005). Sea Peoples and Phoenicians along the Southern Phoenician Coast: A Reconciliation: An Interpretation of Šikila (SKL) Material Culture. – *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No 337, pp. 47-78.
- Gitin, Seymour; Mazar, Amihai; Stern, Ephraim (eds.) (1998). *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Century BCE*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Golden, Jonathan M. (2004). *Ancient Canaan and Israel: New Perspectives*. Santa Barbara: ABC CLIO.
- Gordon, Cyrus H. (1992). The Mediterranean Synthesis. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 188-196.
- Goren, Yuval et al. (2003). The Location of Alashiya: New Evidence from Petrographic Investigation of Alashiyan Tablets from El-Amarna and Ugarit. – *American Journal of Archaeology*. Vol. 107 (2), pp. 233-255.
- Güterbock, Hans G. (1992). Survival of the Hittite Dynasty – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 53-55.
- Hasel, Michael G. (1998). *Domination and Resistance: Egyptian Military Activity in the Southern Levant, ca. 1300-1185 B.C.* Leiden: Brill Academic Publishers.
- Hasel, Michael G. (2003). Merneptah's Inscription and Reliefs and the Origin of Israel. – *Near East in the Southwest: Essays in Honor of William G. Dever* (ed. Beth Alpert Nakhai). Boston, MA.: American Schools of Oriental Research, pp. 19-44.
- Hasel, Michael G. (2009). Pa-Canaan in the Egyptian New Kingdom: Canaan or Gaza? – *Journal of Ancient Egyptian Interconnection*, Vol 1 (1), pp. 8-17.

- Hawkins, Ralph K. (2008). The Survey of Manasseh and the Origins of the Central Hill County Settlers. – *Critical Issues in Early Israelite History* (ed. Richard S. Hess). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, pp. 165-180.
- Healey, John F. (1990). *The Early Alphabet*. London : British Museum Publications for the Trustees of the British Museum.
- Healey, John F. (1999). Dagon. – *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* (Revised 2nd Edition, eds. Karel van der Toorn [et al.]). Cambridge; Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, pp. 216-219.
- Henrickson, Robert C.; Voigt, Mary M. (2000). The Early Iron Age at Gordion: The Evidence from the Yassihöyük Stratigraphic Sequence. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 327- 360.
- Herrmann, Wolfgang (1999). Baal. – *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* (Revised 2nd Edition, eds. Karel van der Toorn [et al.]). Cambridge; Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, pp. 132-139.
- Hoffner, H.A. Jr. (1992). The Last Days of Khattusha. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 46-52.
- Hoffner, Harry H. (2003). The Hittite Conquest of Cyprus: Two Inscriptions of Suppiluliuma II. – *The Context of Scripture. Volume I, Canonical Compositions from the Biblical World* (ed. William H. Hallo). Leiden, Boston: Brill, pp. 192-193.
- Hölbl, Günther (1983). Die historischen Aussagen der ägyptischen Seevölkerinschriften. – *Griechenland und die Levante während der „Dark Ages“ vom 12. bis zum 9. Jh.v.Chr. Akten des Symposions von Stift Zwettl (NÖ), 11.-14. Okt. 1980* (hg. Sigrid Deger-Jalkotzky). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, S. 121-143.
- Holloway, R. Ross (1992). Italy and the Central Mediterranean in the Crisis Years. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 40-45.
- Hough, Susan Elizabeth; Bilham, Roger G. (2006). *After the Earth Quakes: Elastic Rebound on an Urban Planet*. Oxford, Oxford University Press.
- Iacovou, Maria (1994). The Topography of 11th Century B.C. Cyprus. – *Cyprus in the 11th Century B.C.* (ed. Vassos Karageorghis). Nicosia: A.G. Leventis, pp. 149-166.
- Iacovou, Maria (1998). Philistia and Cyprus in the Eleventh Century: From a Similar Prehistory to a Diverse Protohistory – *Mediterranean Peoples in Transition:*

- Thirteenth to Early Tenth Century BCE* (eds. Seymour Gitin, Amihai Mazar, Ephraim Stern). Jerusalem: Israel Exploration Society, pp. 332-344.
- Iacovou, Maria (2006). From the Mycenaean *qa-si-re-u* to the Cypriote *pa-si-le-wo-se*: the *basileus* in the Kingdom of Cyprus. – *Ancient Greece: from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer* (eds. Sigrid Deger-Jalkotzy, Irene S. Lemos). Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 315-336.
- Iacovou, Maria (2008). From Migration to Hellenisation. – *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas (Volume II)* (ed. Gocha R. Tsetskhladze). Leiden, Boston: Brill, pp. 219-288.
- Iacovou, Maria (2013)(a). Aegean-Style Material Culture in Late Cypriot III: Minimal Evidence, Maximal Interpretation. – *The Philistines and Other “Sea Peoples” in Text and Archaeology* (eds. Ann E. Killebrew, Gunnar Lehmann). Atlanta: Society of Biblical Literature, pp. 585-618.
- Iacovou, Maria (2013)(b). The Cypriot Syllabary as a royal signature: the political context of the syllabic script in iron age. – *Syllabic Writing on Cyprus and Its Context* (ed. Philippa M. Steele). Cambridge, Cambridge University Press, pp. 133-152.
- Jasmin, Michaël (2006). The Political Organization of the City-States in Southwestern Palestine in the Late Bronze Age IIB (13th Century BC). – *I Will Speak the Riddles of Ancient Times: Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of His Sixtieth Birthday* (ed. Aren M. Maeir). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, pp. 161-192.
- Joukowsky, Martha S.; Ward William A. (eds.) (1992). *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*. Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub.
- Kaniewski, David; Van Campo, Elise etc. (2013). Environmental Roots of the Late Bronze Age Crisis. - *PLoS ONE* [online] 8(8): e71004. (doi:10.1371/journal.pone.0071004). <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0071004> (Viimane ligipääs 31.03.2016).
- Karageorghis, Vassos (1982). *Cyprus: from the Stone Age to the Romans*. London: Thames and Hudson.
- Karageorghis, Vassos (1992). The Crisis Years: Cyprus. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 79-86.
- Karageorghis, Vassos (1994). The Prehistory of an Ethnogenesis. – *Cyprus in the 11th Century B.C.* (ed. Vassos Karageorghis). Nicosia: A.G. Leventis, pp. 1-10.

- Karageorghis, Vassos (1998). Mycenaean "Acropoleis" in the Aegean and Cyprus: Some Comparisons. – *Aegaeum 18 "The Aegean and the Orient in the Second Millennium"*. *Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, University of Cincinnati, 18-20 April 1997* (eds. E. H. Cline, D. Harris-Cline). Cincinnati, pp. 128-137.
- Karageorghis, Vassos. (2000). Cultural Innovations in Cyprus Relating to the Sea Peoples. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 255-280.
- Kelder, Jorrit M. (2009). Royal Gift Exchange between Mycenae and Egypt: Olives as "Greeting Gifts" in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean. – *American Journal of Archaeology*. Vol 113 (3), pp. 339-352.
- Keswani, Priscilla (2004). Mortuary Ritual and Society in Bronze Age Cyprus (Monographs in Mediterranean Archaeology). London: Equinox Publishing.
- Killebrew, Ann E. (2000). Aegean-Style Early Philistine Pottery in Canaan During the Iron I Age: A Stylistic Analysis of Mycenaean IIIC:1b Pottery and Its Associated Wares. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 233-254.
- Killebrew, Ann E; Lehmann, Gunnar (2013). The World of the Philistines and Other "Sea Peoples". – *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology* (eds. Ann E. Killebrew, Gunnar Lehmann). Atlanta: Society of Biblical Literature, pp. 1-17.
- Killebrew, Ann E; Lehmann, Gunnar (eds.) (2013). *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Klengel, Horst (2002). Problems in Hittite History, Solved and Unsolved. – *Recent Developments in Hittite Archaeology and History: Papers in Memory of Hans G. Güterbock* (eds. K. Aslihan Yener, Harry A. Hoffner Jr.). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, pp. 101-109.
- Kling, Barbara (2000). Mycenaean IIIC:1b and Related Pottery in Cyprus: Comments on the Current State of Research. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 281-298.
- Knapp A. Bernard (2001). Cyprus, Copper, and Alashiya. – *Prehistory Monographs, Volume 29: Metallurgy: Understanding How, Learning Why: Studies in Honor of James D. Muhly* (eds. Susan C. Ferrence, Philip P. Betancourt). Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press, pp.249-250.
- Knapp, A. Bernard (2013). *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory Through the Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Knapp, Bernard A.; Voskos, Ioannis (2008). Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis and Colonization or Continuity and Hybridization? – *American Journal of Archaeology*, Vol 112 (4), pp. 659-684.
- Kuhrt, Amélie (1995). *The Ancient Near East, c. 3000-330 BC*. Volume II. London, New York: Routledge.
- Langgut, Dafna; Finkelstein, Israel; Litt, Thomas (2013). Climate and the Late Bronze Collapse: New Evidence from the Southern Levant. – *Tel Aviv*. Vol 40, pp. 149-175.
- Lehmann, Gunnar (2013). Aegean-Style Pottery in Syria and Lebanon during Iron Age I. – *The Philistines and Other “Sea Peoples” in Text and Archaeology* (eds. Ann E. Killebrew, Gunnar Lehmann). Atlanta: Society of Biblical Literature, pp. 265-328.
- Lesko, Leonhard L. (1992). Egypt in the 12th Century B.C. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 151-156.
- Lichtheim, Miriam (2003). The Report of Wenamun – *The Context of Scripture. Volume I, Canonical Compositions from the Biblical World* (ed. William H. Hallo). Leiden, Boston: Brill, pp. 89-93.
- MacGillivray, Alexander J.; Sackett, L. Hugh (2010). Specific Sites and Regions: Crete: Palaikastro. – *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)* (ed. Eric H. Cline). Oxford: Oxford University Press, pp. 571-581.
- Machinist, Peter (2000). Biblical Traditions: The Philistines and Israelite History. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 53-84.
- Mazani, Patrick (2008). The Appearance of Israel in Canaan in Recent Scholarship. – *Critical Issues in Early Israelite History* (ed. Richard S. Hess). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, pp. 95-110.
- Mazar, Amihai. (2000). The Temples and Cult of the Philistines. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 213-232.
- Merrillees, R. S. (1992). The Crisis Years: Cyprus, a Rejoinder. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 87-92.

- Merrillees, Robert S. (2001). Alashiya: A Scientific Quest for its Location. – *Prehistory Monographs, Volume 29: Metallurgy: Understanding How, Learning Why: Studies in Honor of James D. Muhly* (eds. Susan C. Ferrence, Philip P. Betancourt). Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press, pp. 255-266.
- Meyers, Carol (2005). *Exodus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moosauer, Manfred (2014). Bernstorf – Kultplatz, Wirtschafts- und Handelszentrum der europäischen Bronzezeit in Bayern [online]. – *Gemeinde Kranzeberg*. <http://www.kranzberg.de/index.php?page=71> (viimane ligipääs 26.02.2016).
- Moran, William L. (1992). *The Amarna Letters*. Baltimore, London: John Hopkins University Press.
- Morenz, Ludwig D.; Popko, Lutz (2010). The Second Intermediate Period and the New Kingdom. – *A Companion to Ancient Egypt* (ed. Alan B. Lloyd). Chichester: Wiley-Blackwell, pp. 101-119.
- Morris, Ellen Fowles (2004). *Architecture of Imperialism: Military Bases and the Evolution of Foreign Policy in Egypt's New Kingdom*. Leiden, Boston: Brill.
- Muhly, J. D (1992). The Crisis Years in the Mediterranean World: Transition or Cultural Disintegration? – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 10-26.
- Na'aman, Nadav (2005). *Canaan in the Second Millenium B.C.E.: Collected Essays (Volume 2)*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Nakhai, Beth Alpert (2003). Canaanite Religion. – *Near Eastern Archaeology: A Reader* (ed. Suzanne Richard). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, pp. 343-348.
- Naunton, Christopher (2010). Libyans and Nubians. – *A Companion to Ancient Egypt* (ed. Alan B. Lloyd). Chichester: Wiley-Blackwell, pp. 120-139.
- Niklasson-Sönnnerby, Karin (1987). Late Cypriote III Shaft Graves: Burial Customs of the Last Phase of the Bronze Age. – *Aegaeum 1: "Thanatos. Les coutumes funéraires en Egée à l'âge du Bronze". Actes du colloque de Liège, 21-23 avril 1986*, (ed. Robert Laffineur). Liege, pp. 219-225.
- Noegel, Scott B. (2007). Greek Religion and the Ancient Near East. – *A Companion to Greek Religion* (ed. Daniel Ogden). Malden, MA; Oxford: Blackwell, pp. 21-38.
- Nõmmik, Andres (2012). *Mererahvaste ränne ja asustus Lõuna-Levantis*. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Nõmmik, Urmas (2009). Vana Testamendi mõistmise eeldusi. – *Minu Issand ja minu Jumal* (koostanud Jaan Lahe, Tiit Pädam). Tallinn: Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituut, lk 13-24.

- Nõmmik, Urmas (2013). Mõningaid probleeme Vana Testamendi tõlkimisel. – *Akadeemia*, 25 (8), lk 1389-1401.
- O'Connor, David (2000). The Sea Peoples and the Egyptian Sources. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 85-102.
- Oren, Elezer D. (2000). Introduction. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. xvii-xx.
- Oren, Eliezer D. (ed.) (2000). *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.
- Ortiz, Steven M. (2006). Does the "Low Chronology" Work? A Case Study of Tell Qasile X, Tel Gezer X, and Lachish V. – *I Will Speak the Riddles of Ancient Times : Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of His Sixtieth Birthday* (ed. Aren M. Maeir). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, pp. 587-612.
- Pardee, Dennis (2003)(a). The King of Hatti to the King of Ugarit (RS 18.038). – *The Context of Scripture. Volume III, Archival Documents from the Biblical World* (ed. William H. Hallo). Leiden, Boston: Brill, pp. 94-95.
- Pardee, Dennis (2003)(b). PGN to the King of Ugarit (RS 18.147). – *The Context of Scripture. Volume III, Archival Documents from the Biblical World* (ed. William H. Hallo). Leiden, Boston: Brill, p. 97.
- Piibel* (1997). Tallinn: Eesti Piibliselts.
- Pirenne-Delforge, Vinciane (2007). "Something to do with Aphrodite": *Ta Aphrodisia* and the Sacred. – *A Companion to Greek Religion* (ed. Daniel Ogden). Malden, MA; Oxford: Blackwell, pp. 311-324.
- Redford, Donald B. (2000). Egypt and Western Asia in the Late New Kingdom. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 1-20.
- Redmount, Carol A. (2001). Bitter Lives: Israel in and out of Egypt. – *The Oxford History of the Biblical World* (ed. Michael D. Coogan). Oxford: Oxford University Press, pp. 58-81.
- Rendsburg, Gary A. (2003). Writing and Scripts: (with Special Reference to the Levant). – *Near Eastern Archaeology: A Reader* (ed. Suzanne Richard). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, pp. 63-70.
- Sams, G. Kenneth (1992). Western Anatolia. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowski). Dubuque (Iowa), pp. 56-60.
- Sanders, Nancy K. (1985). *The Sea Peoples: Warriors of the ancient Mediterranean*. London: Thames and Hudson.

- Sapir-Hen, Lidar et al. (2013). Pig Husbandry in Iron Age Israel and Judah. – *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, Vol 129 (1), pp. 1-20.
- Sherratt, Susan (1991). Cypriot Pottery of Aegean Type in LC II-III: Problems of Classification, Chronology and Interpretation. – *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record* (eds. Jane A. Barlow, Diane L. Bolger, Barbara Kling). Philadelphia: University Museum of Archaeology and Anthropology, University of Pennsylvania, pp 185-198.
- Sherratt, Susan (1994). Commerce, Iron and Ideology: Metallurgical Innovation in 12th-11th Century Cyprus. – *Cyprus in the 11th Century B.C.* (ed. Vassos Karageorghis). Nicosia: A.G. Leventis, pp. 59-108.
- Sherratt, Susan (1998). “Sea Peoples” and the Economic Structure of the Late Second Millenium in the Eastern Mediterranean. – *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Century BCE* (eds. Seymour Gitin, Amihai Mazar, Ephraim Stern). Jerusalem: Israel Exploration Society, pp. 292-313.
- Sherratt, Susan (2003). The Mediterranean Economy: “Globalization” at the End of the Second Millennium B.C.E. – *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbors from the Late Bronze Age Through Roman Palaestina* (eds. William G. Dever, Seymour Gitin). Winona Lake, IN: Eisenbrauns, pp. 37-62.
- Sherratt, Susan (2006). The Chronology of the Philistine Monochrome Pottery: An Outsider’s View – *I Will Speak the Riddles of Ancient Times : Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of His Sixtieth Birthday* (ed. Aren M. Maeir). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, pp. 361-374.
- Sherratt, Susan (2013). The Ceramic Phenomenon of the “Sea Peoples”: An Overview. – *The Philistines and Other “Sea Peoples” in Text and Archaeology* (eds. Ann E. Killebrew, Gunnar Lehmann). Atlanta: Society of Biblical Literature, pp. 619-644.
- Singer, Itamar (2000). New Evidence on the End of the Hittite Empire. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 21-34.
- Singer, Itamar (2003). Treaty between Tudhaliya and Šaušgamuwa – *The Context of Scripture. Volume II, Monumental Inscriptions from the Biblical World* (ed. William H. Hallo). Leiden, Boston: Brill, pp. 98-100.
- Singer, Itamar; Hoffner, Harry (eds.) (2002). *Hittite Prayers*. Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Steel, Louise (2013). *Materiality and Consumption in the Bronze Age Mediterranean*. New York, London: Routledge.

- Steele, Philippa M. (2013). Introduction: Syllabic writing on Cyprus and its Context. – *Syllabic Writing on Cyprus and Its Context* (ed. Philippa M. Steele). Cambridge, Cambridge University Press, pp. 1-6.
- Stern, Ephraim (2000). The Settlement of Sea Peoples in Northern Israel. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 197-212.
- Thukydides (1942). *Historiae in two volumes. Volume I* (eds. Henry Jones Stuart, John Enoch Powell). Oxford: Oxford University Press. Ligipäas: Perseus.edu.
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Thuc.+1&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0199> [online] (Viimane ligipäas 28.02.2016).
- Tubb, Jonathan N. (2000). Sea Peoples in the Jordan Valley. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 181-196.
- Ussishkin, David (1998). The Destruction of the Megiddo at the End of the Late Bronze Age and its Historical Significance. – *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Century BCE* (eds. Seymour Gitin, Amihai Mazar, Ephraim Stern). Jerusalem: Israel Exploration Society, pp. 197-219.
- Vagnetti, Lucia (2000). Western Mediterranean Overview: Peninsular Italy, Sicily and Sardinia at Time of the Sea Peoples. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 305-326.
- Van De Mieroop, Marc (2009). *The Eastern Mediterranean in the Age of Ramesses II*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Van der Steen, Eveline J. (1996). The Central East Jordan Valley in the Late Bronze and Early Iron Ages. – *Bulletin of the American School of Oriental Research*. No 302, pp. 51-74.
- Van der Veen, Peter; Görg, Manfred; Theis, Christopher (2010). Israel in Canaan (Long) Before Pharaoh Merneptah? A Fresh Look at Berlin Statue Pedestal Relief 21687. – *Journal of Ancient Egyptian Interconnection*, Vol 2 (4), pp. 15-25.
- Van Dijk, Jacobus (2003). The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352-1069 BC). – *The Oxford History of Ancient Egypt* (ed. Ian Shaw). Oxford: Oxford University Press, pp. 265-307.
- Wachsmann, Shelley (1998). *Seagoing Ships & Seamanship in the Bronze Age Levant*. College Station: Texas A&M University Press.

- Wachsmann, Shelley (2000). To the Sea of the Philistines. – *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (ed. Eliezer D. Oren). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, pp. 103-144.
- Wachsmann, Shelley (2009). *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*. College Station: Texas A&M University Press.
- Weinstein, James (1992). The Collapse of the Egyptian Empire in the Southern Levant. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 142-150.
- Wells, Peter S. (2012). *How the Ancients Saw the world: Vision, Patterns, and the Shaping of the Mind in Prehistoric Times*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Whisenant, Jessica N. (2008). *Writing, Literacy, and Textual Transmission: The Production of Literary Documents in Iron Age Judah and the Composition of the Hebrew Bible*. Ph.D. diss., University of Michigan.
- Woodard, Roger D. (1997). *Greek Writing from Knossos to Homer: A Linguistic Interpretation of the Origin of the Greek Alphabet and the Continuity of Ancient Greek Literacy*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Woudhuizen, Frederik Christiaan (2006). *The Ethnicity of the Sea Peoples*. Ph.D. diss., Erasmus Universiteit Rotterdam. Kättesaadav internetis [online] lingilt: repub.eur.nl/pub/7686/Woudhuizen%20bw.pdf (viimane ligipäas 08.05.2016)
- Yasur-Landau, Assaf (2010). *The Philistines and Aegean migration at the end of the Late Bronze Age*. New York: Cambridge University Press.
- Yon, Marguerite (1992). The End of the Kingdom of Ugarit. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 111-122.
- Yon, Marguerite (2006). *City of Ugarit at Tell Ras Shamra*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Younker, Randall W. (2003). The Iron Age in the Southern Levant. – *Near Eastern Archaeology: A Reader* (ed. Suzanne Richard). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, pp. 367-382.
- Zettler, Richard L. (1992). 12th Century B.C. Babylonia: Continuity and Change. – *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris* (eds. William A. Ward, Martha S. Joukowsky). Dubuque (Iowa): Kendall/Hunt pub., pp. 174-181.

- Zwickel, Wolfgang (2013)(a). Geografische Rahmenbedingungen der Vorderen Orients. - *Herders neuer Bibelatlas* (hgg. Wolfgang Zwickel, Renate Egger-Wenzel, Michael Ernst). Freiburg im Breisgau: Herder, S. 10-17.
- Zwickel, Wolfgang (2013)(b). Ägyptische Außenpolitik zur Zeit der Ramessiden. - *Herders neuer Bibelatlas* (hgg. Wolfgang Zwickel, Renate Egger-Wenzel, Michael Ernst). Freiburg im Breisgau: Herder, S. 48-53.

SUMMARY

Cyprus and the southern Levant during the crisis at the end of the Late Bronze

Age: course and the causes for the crisis

The purpose of the thesis is to study how the crisis at the end of the Bronze Age affected two important Mediterranean areas: Cyprus and the Southern Levant. Two related research questions are examined:

1) What caused the crisis at the end of the Late Bronze Age? Though the focus of the research is on the Southern Levant and Cyprus, the causes for the Mediterranean crisis in general are also considered, because local and regional causes are interrelated.

2) What were the results of the crisis in Cyprus and the Southern Levant? Notable political, economic, cultural, ethnic and diplomatic changes or lack of them are analyzed.

In addition to these questions, other related problems are examined. The focus on Cyprus and the Southern Levant is chosen because of the different effects of the crisis in these regions, allowing a comparative analysis.

The crisis at the end of the Late Bronze Age had a serious effect on the Mediterranean states. Many states collapsed or were destroyed, e.g. the Hittite empire, Mycenaean small states, Ugarit and other Levantine city-states. The Egyptian empire also suffered a serious breakdown. In addition, the crisis resulted in substantial cultural (e.g. the disappearance of several writing systems) and economic changes. In general the influence of the crisis was severe, bringing the Mediterranean Late Bronze Age world to the end.

The region of Southern Levant needs a more precise definition. The Southern Levant as understood in this thesis, is delineated by city of Akko, city of Hazor and the Lake Kinneret in north, the Jordan river and the Dead Sea in east, and Egyptian strongholds of Tell-el-Farah (south) and Deir al-Balah in south. This selection, although artificial, involves many important regions of the Canaan, like the Palestine (connected to the Philistines), Central Highlands (connected to the Israelites) and the areas supposedly connected to other "Sea Peoples" (Akko and Dor).

The time period analyzed in the thesis extends from the late 13th century to the late 12th century BC. The beginning of the 13th century BC does not show clear

signs of the crisis. In the 11th century, on the other hand, many changes had already taken place. Although some related events (like the final replacement of the Cypriot language with the Greek language) happened in 11th century, they are not analyzed in depth, because of the limited space.

A wide selection of written and archaeological sources is used. Most important are the texts from Egypt where the written culture survived the crisis. Earliest of these are the El-Amarna letters, a correspondence between Egyptian and other Near Eastern rulers from the 14th century. Although they predate the analyzed time period, they help to establish the political context before the crisis. Significant texts are the Egyptian temple reliefs and the papyrus documents of the late 19th and early 20th dynasty rulers. Two most important sources are connected to Ramses III: his funerary temple Medinet Habu's reliefs and Papyrus Harris, written in his honor. Both texts chronicle pharaoh's battle against foreign marauders - the so called Sea Peoples - associated with the Late Bronze Age crisis. Other relevant sources originate from Ugarit, where a substantial local and foreign correspondence has been found. Hittite sources and the Old Testament is also used, although the latter originates from a considerably later period and must be used critically when reconstructing the events of the Late Bronze Age.

Archaeological literature is used extensively, often being the only source for understanding the events of the crisis. Two aspects are examined, when studying sources from different sites: When was the site destroyed and are there signs of invasive material culture (mostly from Aegean region)? In addition to the archaeological analysis, explanatory maps are added as appendixes at the end of the thesis and online.

The thesis is divided into four chapters, which discuss (1) the manifestations of crisis in the whole Eastern Mediterranean context, (2) the crisis on Cyprus, (3) the crisis in the Southern Levant and (4) finally presents a comparative view on latter two regions. The thesis contains three appendixes: the first presents five explanatory maps of Mediterranean area, Cypriot settlements and archaeological findings and Southern Levantine settlements and archaeological findings. The second discusses the Levantine low chronology and the third is a general chronology.

The first chapter presents a general overview of the Late Bronze Age crisis in the Eastern Mediterranean region. It reviews important changes which took place: the downfall of the Mycenaean states, the collapse of the Hittite empire and the loss of

Egyptian control over Levantine territories. Cultural setbacks were also quite extensive. The written culture disappeared in the Greek mainland (linear B), Hittite heartland (hittite) and Ugarit (ugaritic). Some cultural systems, like the Mycenaean palatial and the Hittite cultures, vanished or were largely transformed. Finally the economical system of palace-controlled trade (especially of luxuries and metal) was undermined by new, more independent commercial trade system (for example in ceramics), which eventually seemed to replace the first.

Possible explanations for the crisis are analyzed: e.g. the climate change, earthquakes, famines, epidemics, civil wars, local conflicts, movement of different groups of people and uprisings, piracy, economic changes, innovations in warfare and weakness of the empires. The author accepts that the causes of the wider crisis lay in the climate change which took place at the end of the Bronze Age, in the general weakness of the empires, especially the Hittite empire, and in the movement of different groups of people, like the so called Sea Peoples. Some conclusions about specific regions are also presented. For example the destruction of Hattusha was probably the result of political weakness and civil strifes which might have hindered the grain shipments at the time when changes in the climate might have caused a long-lasting famine. Activities of the hostile Kaska, north of Hattusha, might have contributed to its demise.

The second chapter focuses on Cyprus. Problems of researching Cyprus are discussed at the beginning. The author agrees with identifying the state of Alashiya (present in the Bronze Age correspondence) with Cyprus and thinks that king of Alashiya had only a limited power, but yet some control over the economy and naval forces. Overview of the Cypriot cities indicates that the destruction was not overwhelming. There were a few settlements which were destroyed (like Hala Sultan Tekke), and at least two which survived the crisis (Palaepaphos and Kition), but a bulk of the settlements were abandoned. The abandonment may have not be always been connected with the crisis in the 12th century, as the process started already in the 13th century and seemed to be mostly peaceful.

There is a considerable Aegean influence in the 12th century Cypriot culture. This is indicated by numerous findings of locally produced Aegean ceramics (LHIIIC:1b), Aegean-style hearths, spool-shaped loomweights, bathtubs and fibulae. These objects are found in many settlements. They indicate that number of people from the Mycenaean cultural area arrived to Cyprus where their interaction with the

locals may have ranged from attacks to cooperation. The founding of Maa-Palaikastro, a settlement in Western Cyprus, is thought to have been connected to immigrants. Though eventually (especially in the 11th century), the Aegean influence caused the replacement of local language with the Greek, the cultural change overall was not that sudden. Settlements with Aegean-influenced material culture seem to simultaneously contain local and Aegean material culture.

When analyzing the political break, considerable change in the settlement pattern cannot be overlooked. It is likely that the rulership of the king of Alashya was further weakened or disappeared altogether. On the other hand, many settlements were abandoned peacefully, the change was gradual and often started earlier, which means that political structures might have survived the crisis, especially in the cities of Palaepaphos and Kition. The economic changes affecting the region (replacement of the palace economy with a more privately controlled one) might have already taken place on Cyprus, and the continuation of many commercial contacts, and the metal industry, indicate that the Cypriot economy must have largely endured the crisis.

Cyprus must have been influenced by the climate change affecting the whole Mediterranean region, but there were other natural factors which aggravated the crisis. Most notably, it was the silting of the harbors of Hala Sultan Tekke and Enkomi, which might have caused the abandonment of these settlements. There are also signs of economic (and possibly military) competition between Cypriot cities. In addition, Cyprus was in danger of attacks by different foreign entities (the Hittites, the Lukka and pirates are indicated) who can be connected with some destruction and the scarcity of settlements in the Northern Cyprus. Immigration from Aegean region must have affected the Cyprus already in 12th century, but not always negatively, as Cyprus had previous contacts with the Aegean culture and Cypriot culture conformed and mingled with the foreign influence. Previously indicated economical developments must have also softened the crisis. Because of these cultural and economic factors, the crisis was probably not as severe on Cyprus as in other regions; nevertheless, it affected the island, especially the settlement pattern.

Analysis of the Southern Levant starts with distinguishing four territories: Egyptian strongholds in the northern and southern parts of the Southern Levant, areas associated with Philistines (Palestine), northern areas associated with other "Sea Peoples" (Akko and Dor region) and finally areas associated with early Israelites (the Central Highlands). The third chapter discusses the problems relating to the dating of

crisis and events in the Southern Levant. The effects of the crisis differed from region to region. Although the cities of the Palestine, including these in the Philistine heartland (Ekron, Gaza, Gath, Ashdod and Ashkelon), do not always seem to have been destroyed, they were apparently taken over by new people from the Aegean region. Egypt lost its strongholds in Canaan during the 12th century, but the abandoning and destruction seem to have taken place towards the middle of the century, and at first they seem to have weathered the crisis. Although the Egyptian sources indicate that two of the Sea Peoples (the Tjekker and the Sherden) ruled Akko and Dor, the region does not indicate considerable foreign influence on the material culture, and destruction might have been limited to Tell Abu Hawam. Finally, two important settlements and possible city states of Central Highlands – Khirbet Rabud and Jerusalem – seem to have survived the crisis.

Different nations are thought to have arrived to the Canaan: the Philistines, the Tjekker, the Sherden and the Israelites. It would seem that the latter were actually indigenous and their rise to power was just beginning: archaeologically it's doubtful that they can yet be distinguished and they are mentioned only once (or perhaps twice) in contemporary sources. The reliability of the Egyptian sources which associate Dor and Akko with the Sea Peoples are equally doubtful. The lack of extensive changes in material culture seems to indicate that no more than small and relatively uninfluential groups arrived to Dor or Akko. Philistines, though, seem to have arrived from the Aegean region to the Palestine, as indicated by the material culture which is largely similar to the one appearing to Cyprus. In addition to the material culture, the Philistines seem to have brought along the increasing pork consumption and the cultivation of a certain plant usual in the Aegean area. Thus, it seems that Philistines did immigrate to the Palestine, taking over many former Canaanite city-states in the process.

Political change was thus considerable: the former Canaanite city-states disappeared and Egypt lost its influence and strongholds in Canaan, while a new nation appeared to Palestine. Only in the region of Akko and Dor, and the Central Highlands, no large-scale changes can be noticed. Although signs of the Philistine culture appeared, it coexisted with the local culture, and eventually the Philistines adopted the Canaanite culture. There was even a continuity of the writing system as demonstrated by similarities between Bronze Age proto-Canaanite and Iron Age writings. The disappearance of the former entities in Canaan is the most probable

cause of the substantial economic change – the replacement of centrally controlled Levantine city-state and Egyptian economic system with the new economic models.

Like Cyprus, the Southern Levant suffered from the climate change, although possibly to a smaller degree than the other regions. Although there are indications of warfare between city-states, the Egyptian hegemony must have suppressed the conflicts. Egypt seems to have forbidden the building of fortifications, which might have facilitated the subsequent destruction of the city-states. The invasion of the Philistines and the possible attacks by local nomadic groups (like shasu) were a considerable factor in the breakdown of the previous political system. At the same time, Egypt's inability to control Canaan must have contributed to the downfall. As the economical and political system of the Bronze Age Canaan was relatively rigid, it was unable to manage the changing situation.

When comparing the crisis in the Southern Levant and Cyprus in general, we can conclude that Cyprus fared better in the crisis. However, Dor and Akko region and Central Highlands in the Levant also seem to have survived the crisis, while the abandonment of many settlements in Cyprus signals of considerable crisis on the island. Political change in Palestine and in the areas of former Egyptian strongholds was considerable. Culturally (when also taking into the account later centuries), it was the Canaanite culture which survived in the Palestine, while Cypriot culture became closer to Greek culture. Economically Cyprus fared better, while in Palestine long distance sea trade seems to cease.

The thesis concludes with presenting the reasons for the crisis in Cyprus and the Southern Levant. There are factors which affected both regions, like the climate change. At the same time, there are local causes and differences in dealing with the crisis. The reasons why Cyprus seems to have fared easier are probably the adaptability of the Cypriot culture, and the better possibilities for the cities to protect themselves, because they were more independent and had a flexible economical and political system as opposed to the rigid system of the Canaanite city-states. The migration to Levant seems to have been more intense, and the immigrants must have quickly achieved a high position in local society, as opposed to the situation in Cyprus.

The thesis indicates at least two fields of future research. First, to focus on the Southern Levant, analyzing the archaeological data more thoroughly, including all ethnical groups connected to the Southern Levant (also the ones mentioned in the Old

Testament) and comparing the political situation in the city states before and in the politics after the crisis. Second, it would be useful to include other regions into the comparison, especially the Southern Anatolia (which contains Tarsos and Lukka lands, both connected to the Sea Peoples phenomena) and the Syrian coast (including Phoenician cities, which seem to have survived the crisis, and Ugarit, which didn't).

LISA 1: Kaardid

Kaartide järel tabelites on välja toodud nende koostamisel kasutatud allikad. Osa kasutatud allikatest esinevad ka põhitöös ning nende täisviited on esitatud bibliograafias. Allikate puhul, mida on kasutatud ainult asulate asukohtade määramisel (nii internetiallikad kui artiklid), on täisviited esitatud joonealustes viidetes ja need ei esine magistritöö bibliograafias. Kaart on olemas ka veebiversioonina⁶⁶⁸. Kaartidel on musta kirja (ja punktiga) märgitud asulad, tavalises hallis kirjas poliitilised territooriumid (rahvaste elualad, riigid jne) ning halli kaldkirjaga loodusgeograafilised objektid ja piirkonnad.

⁶⁶⁸ Leitav aadressilt:

https://www.google.com/maps/d/viewer?hl=en_US&mid=1rFuJwRZGH7vGNWaHkXpYMG1UrM0

Lisa 1.1: Ida-Vahemere kaart

Töös mainitud Vahemere piirkonnad ja asulad.⁶⁶⁹

The settlements and areas of the Mediterranean mentioned in the thesis.

⁶⁶⁹ Musta raami sees on vähendatult toodud välja lõunapoolne Niiluse osa, mis jääb antud kaardi piiridest välja.

Ida-Vahemere kaardi valmistamisel kasutatud allikad (asulate asukoha määramiseks):

Adana	Umbkaudne asukoht (tänapäeva asula): Google maps: Adana ⁶⁷⁰
“Ammani lennujaama hoone”	DAAHL: Amman - Marka Airport ⁶⁷¹
Amurru	Yasur-Landau 2010: 117
Byblos	Google maps: Ancient Byblos
El-Amarna	Google maps: Tell el-amarna, templikompleks on umbes 1 km lõunas.
Emar	Asukoht põhineb kahel andmebaasil: DAAHL: Eski Meskeneh ja Ancient Locations: database of archaeological sites:Emar ⁶⁷²
Gordion	Google maps: Gordion
Hattuša	Google maps: Hattusha
Kadeš	Google maps: Qadesh - Tell Nebi Mend
Karkemiš	Hittite monuments: Karkamiš ⁶⁷³
Kaškalased	Yasur-Landau 2010: 117
Koukonaries	Google maps: Mycenaean Acropolis (Koukounaries)
Kynos	Umbkaudne asukohta: Van De Moortel 2009: 367 ⁶⁷⁴
Lukka alad	Yasur-Landau 2010: 117
Medinet Habu	Google maps: Medinet Habu
Menelaion	Google maps: Menelaion
Midea	Municipality of Nafplio: Mycenaean Acropolis of Midea ⁶⁷⁵
Mileetos	Google maps: Miletus
Mükeene	Google maps: Mycenae
Mukiš	Yasur-Landau 2010: 117
Pylos	Google maps: Palace of Nestor, Pylos
Tarhuntašša	Yasur-Landau 2010: 117
Tarsos	Asukoht põhineb kahel kodulehel: Tarsus - Gözlükule excavations ja Ancient Locations: database of archaeological sites: Tarsus - Gözlükule ⁶⁷⁶
Teeba	Google maps: Kastro, Thiva, Boeotia, Greece
Tiryns	Google maps: Tiryns
Trooja	Google maps: Troia
Tüüros	Google maps: Tyre, varemend on poolsaare peal
Ugarit ja Ras Ibn Hani	Google maps: Ugarit (Ras Ibn Hani on u 4km läänes poolsaarel).
Kaardi allikas: D-Maps: Eastern Mediterranean Sea: coasts, hydrography (white). http://d-maps.com/carte.php?num_car=3161&lang=en [online] (viimane ligipääs 04.05.2016)	

⁶⁷⁰ Kasutatud on veebilehte Google Maps. <https://www.google.ee/maps> [online] (viimane ligipääs 05.05.2016). Edaspidi on allikas tabelis viidatud kui Google Maps ning juurde kirjutatud otsingusõna.

⁶⁷¹ Kasutatud on kordinaate, mis leitud andmebaasist DAAHL (Digital Archaeological Atlas of Holy Land) [online]: Amman - Marka Airport. <https://daahl.ucsd.edu/DAAHL/SitesDataView.php?SiteNo=353100139> (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁶⁷² DAAHL (Digital Archaeological Atlas of Holy Land) lehelt [online]: Eski Meskeneh. <https://daahl.ucsd.edu/DAAHL/SitesDataView.php?SiteNo=383500045> (viimane ligipääs 05.05.2016). Ancient locations: database of archaeological sites: Emar [online] <http://www.ancientlocations.net/Default.aspx?p=m> (viimane ligipääs 05.05.2016).

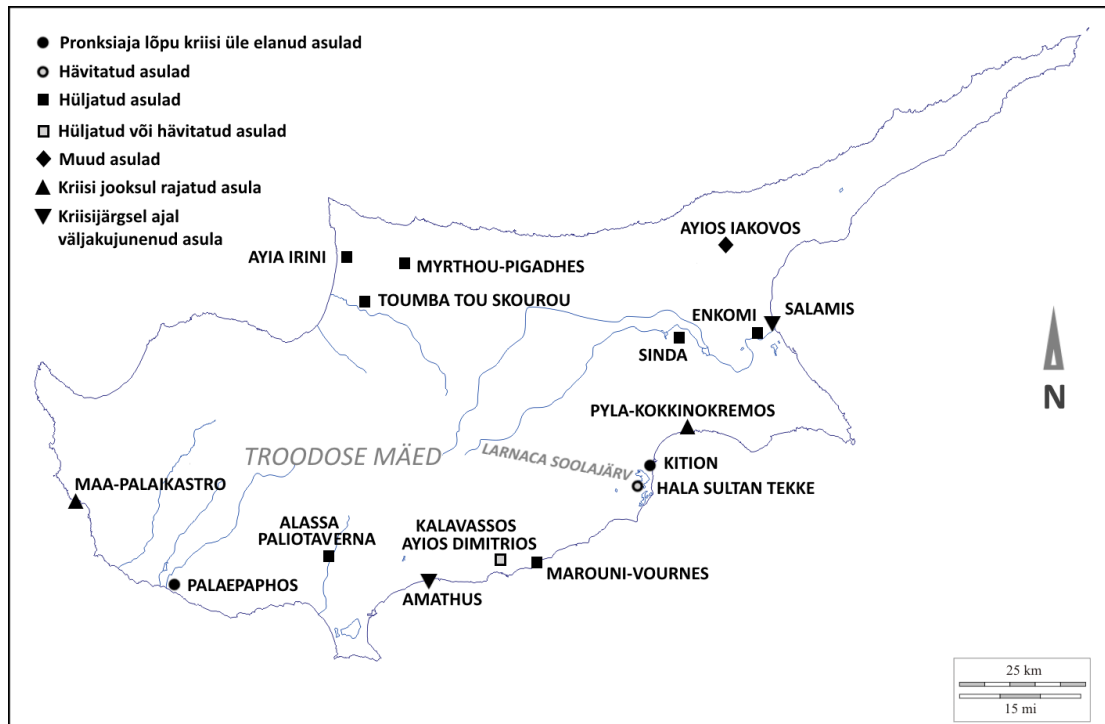
⁶⁷³ Bilgin, Tayfun. Hittite monuments: Karkamiš/Karkamiš. <http://www.hittitemonuments.com/karkamis/> [online] (viimane ligipääs 05.05.2016). Asukohta ei ole sellel kodulehel täpselt määratud, aga sealsete kaartide ja vihjete järgi oli võimalik Karkemiš üles leida.

⁶⁷⁴ Van de Moortel, Aleydis (2009). The Late Helladic III C – Protoegeometric transition at Mitrou, East Lokris. - *LH III C Chronology and Synchronisms III. LH III C Late and the Transition to the Early Iron Age* (Eds. Sigrd Deger-Jalkotzy, Anna Elisabeth Bächle).

⁶⁷⁵ Municipality of Nafplio: Mycenaean Acropolis of Midea. [online]. <http://nafplio.gr/en/sightsmenu/arxaiologikoixoroiseimiamenu2/143-2011-06-04-07-23-13.html> (viimane ligipääs 05.05.2016).

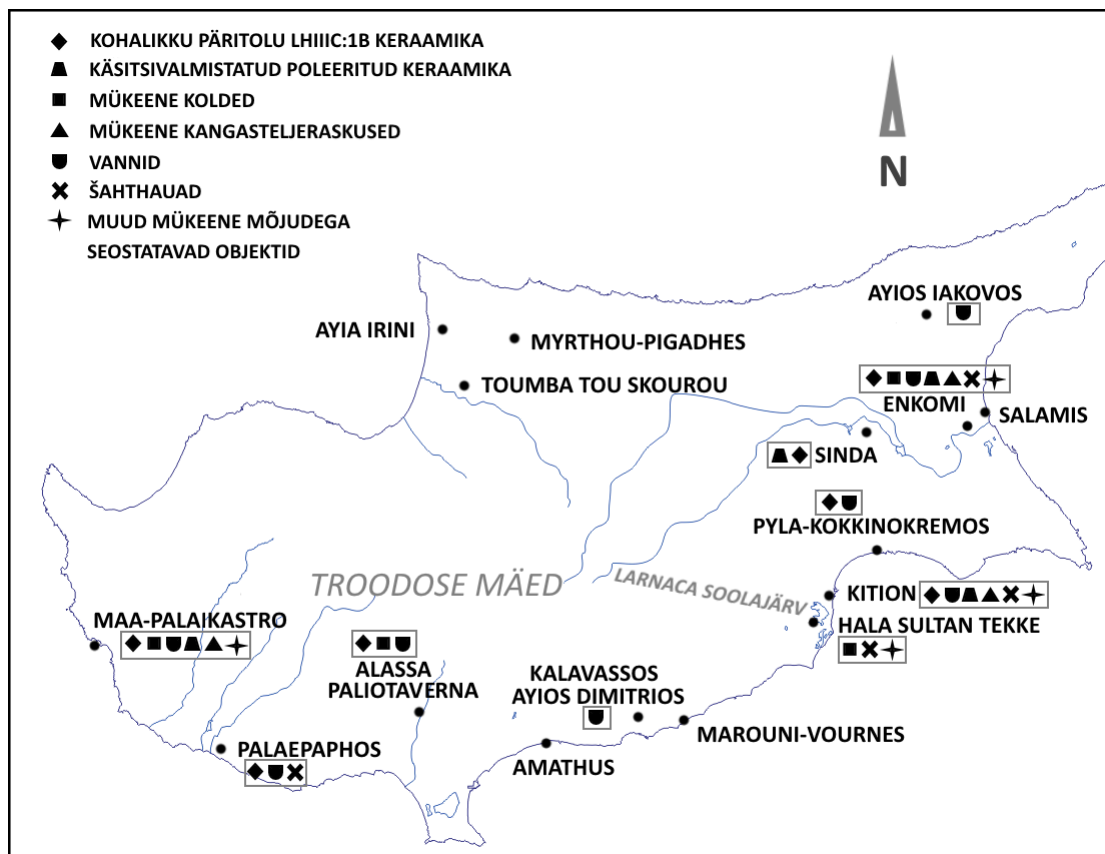
⁶⁷⁶ Tarsus - Gözlükule excavations: mound: location. [online]. <http://www.tarsus.boun.edu.tr/?sayfa=15> (viimane ligipääs 05.05.2016). Ancient locations: database of archaeological sites: Tarsus - Gözlükule [online] <http://www.ancientlocations.net/Default.aspx?p=m> (viimane ligipääs 05.05.2016).

Lisa 1.2: Küprose kaardid

Töös mainitud Küprose asulad 13. sajandi lõpus ja 12. sajandil.

The settlements of Cyprus at the end of 13th and during the 12th century (mentioned in the thesis).

Mükeene päritolule viitavad leiud Küprose asulates.

Archaeological findings with possible Mycenaean origin in Cyprus.

Küprose kaartide koostamisel kasutatud allikad⁶⁷⁷:

Nimi	Asukohta allikas	Hävinud/säilinud/uus	Egeuse päritolu materjal
Alassa-Paliothaverna	2.gis.com.cy ⁶⁷⁸ ja Ancient Cyprus in the British Museum ⁶⁷⁹	Hüljatud: vt ptk 2.2	LHIIC:1b keraamika (ptk 2.2); Mükeene stiilis kolle, vann (Karageorghis 2000: 266, 270)
Amathus	Google maps ⁶⁸⁰ : Amathus	Loodud pärast kriisi: Iacovou 1994: 156	-
Ayia Irini	Umbmäärane asukoht: Knapp 2013: 350	Hüljatud: vt ptk 2.2	-
Ayios Iakovos (Dhima)	Umbmäärane asukoht: Knapp 2013: 350 ⁶⁸¹	-	Võimalik vann (ptk 2.2)
Enkomi	Google Maps: Enkomi	Hüljatud: vt ptk 2.2	LHIIC:1b keraamika, käsitsi valmistatud poleeritud keraamika, Mükeene stiilis kolded, vannid, silindrilised kangasteljeraskused, šahthauad, pitsat ja lauamängukarp väidetavalt mererahvaste kujutistega, Mükeene stiilis relvastus hauas (ptk 2.2); sisselõigetega lehma abaluu (Mazar 2000: 227); Egeuse mõjudega kujukesed (Karageorghis 2000: 259); Mükeene päritolu fiibulad (Knapp, Voskos 2008: 670)
Hala Sultan Tekke	Ancient Cyprus in the British Museum ⁶⁸²	Hävitatud: vt ptk 2.2	Mükeene stiilis kolded, šahthauad (ptk 2.2); Egeuse mõjudega kujuke (Karageorghis 2000: 258)
Kalavassos Ayios Dimitrios	Kalavassos and Maroni Built Environments Project ⁶⁸³	Hüljatud või hävitatud: vt ptk 2.2	Vann (aga varasemast, LCIIC perioodist) (Karageorghis 2000: 270)
Kition	Google maps: Ancient Kition	Elas kriisi üle: vt ptk 2.2	LHIIC:1b keraamika, käsitsi valmistatud poleeritud keraamika, silindrilised kangasteljeraskused, šahthauad (ptk 2.2);

⁶⁷⁷ Kuna osa asukohtasid on pärit allikatest, mille usaldusväärsus ei ole alati garanteeritud, on ülaltoodud kaarti võrreldud ka Knapp 2013: 350 kaardiga, kuhu on märgitud kõik asulad peale Amathuse ja Salamise. Knappi kaardil asub Myrthou-Pigadhes veidi põhja pool kui ülaltoodud kaardil.

⁶⁷⁸ Kasutatud veebilehte 2.gis.com.cy, kust seejärel on otsitud Alassa Paliothaverna't <http://2gis.com.cy/limassol/geo/13089209187303438%2C32.924888%2C34.760019?queryState=center%2F32.921262%2C34.759199%2Fzoom%2F17> [online] (viimane ligipääs 23.04.2016).

⁶⁷⁹ Kiely, Thomas. Ancient Cyprus in the British Museum: The Kourion area: history, culture and burial customs [online] – *The British Museum*. https://www.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/ancient_cyprus_british_museum/kourion/history_culture_burial.aspx (viimane ligipääs 23.04.2016). Kasutatud on infot leheküljelt 5 (alapealkiri: Bronze age).

⁶⁸⁰ Kasutatud on veebilehte Google Maps. <https://www.google.ee/maps> [online] (viimane ligipääs 23.04.2016). Edaspidi viidatud kui Google Maps ning juurde kirjutatud otsingusõna.

⁶⁸¹ Kuna eksisteerib mitu Ayios Iakovos't, siis kinnitamiseks, et tegemist on Dhima'ga kasutas siinkirjutaja allikat Karageorghis 2000: 266, mis mainib vanni, aga ei maini kohta. Kuna Collard 2011: 288, viitab samale sealt leitud vannile ning kasutab sama allikat, mis Karageorghis, võib eeldada, et tegemist on Dhimaga. Collard, David (2011). *Altered states of consciousness and ritual in the Late Bronze Age Cyprus*. Ph.D. diss., University of Nottingham.

⁶⁸² Kiely, Thomas. Ancient Cyprus in the British Museum: Hala Sultan Tekke in the Late Bronze Age [online] – *The British Museum*. https://www.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/ancient_cyprus_british_museum/hala_sultan_tekke/in_the_late_bronze_age.aspx (viimane ligipääs 23.04.2016).

⁶⁸³ Kalavassos and Maroni Built Environments Project: Project Background: Kalavassos-Ayios Dhimitrios. <http://kambe.cornell.edu/kalavassos-ayios-dhimitrios/> [online] (viimane ligipääs 04.05.2016).

			sisselõigetega lehma abaluu (Mazar 2000: 227); vanni fragment (Karageorghis 2000: 272); Mükeene päritolu fiibulad (Knapp, Voskos 2008: 670)
Maa-Palaikastro	Republic of Cyprus Department of Antiquities ⁶⁸⁴	Kriisi ajal loodud tugipunkt (hüljatud): Vt ptk 2.2	LHIIC:1b keraamika, käsitsi valmistatud poleeritud keraamika, Mükeene stiilis kolded, vannid, silindrilised kangasteljeraskused (ptk 2.2); Mükeene päritolu fiibulad (Knapp, Voskos 2008: 670)
Marouni-Vournes	Allikas: Wikimapia ⁶⁸⁵	Hüljatud: vt ptk 2.2	-
Myrthou-Pigadhes	Davey 1993: 14-15 ⁶⁸⁶ , täpsustatud programmis Google Earth leitud fotode järgi	Hüljatud: vt ptk 2.2	-
Palaepaphos	Artemis 2015 ⁶⁸⁷ järgi	Elas kriisi üle: vt ptk 2.2	LHIIC:1b keraamika, šahthauad (ptk 2.2); vannid (Karageorghis 2000: 272)
Pyla-Kokkinokremos	Cyprus-Pyla Excavation Project Louvain (C-PEPL) ⁶⁸⁸	Kriisi ajal loodud tugipunkt (hüljatud): Vt ptk 2.2	LHIIC:1b keraamika (Karageorghis 2000: 256); vannid (ptk 2.2)
Salamis	Google Maps: Salamis ancient city	Loodud pärast kriisi: VT ptk 2.2	-
Sinda	DAAHL: Sinda City-Site ⁶⁸⁹	Hüljatud: vt ptk 2.2	LHIIC:1b keraamika (ptk 2.2), käsitsi valmistatud poleeritud keraamika (Karageorghis 2000: 257)
Toumba Tou Skourou	Google maps: Toumba Tou Skourou	Hüljatud: vt ptk 2.2	-
Kaardi allikas: D-Maps: Cyprus: coasts, hydrography (white). http://www.d-maps.com/carte.php?&num_car=2151&lang=en (online) (viimane ligipääs 23.04.2016)			

⁶⁸⁴ Republic of Cyprus Department of Antiquities: Archaeological sites: Maa-Palaikastro. <http://www.mcw.gov.cy/mcw/da/da.nsf/All/2E996F138499D655C22571960038D492?OpenDocument> [online] (viimane ligipääs 23.04.2016).

⁶⁸⁵ Kasutatud on veebilehte Wikimapia. www.Wikimapia.Org [online] (viimane ligipääs 23.04.2016). Otsingusõna on Maroni-Vournes.

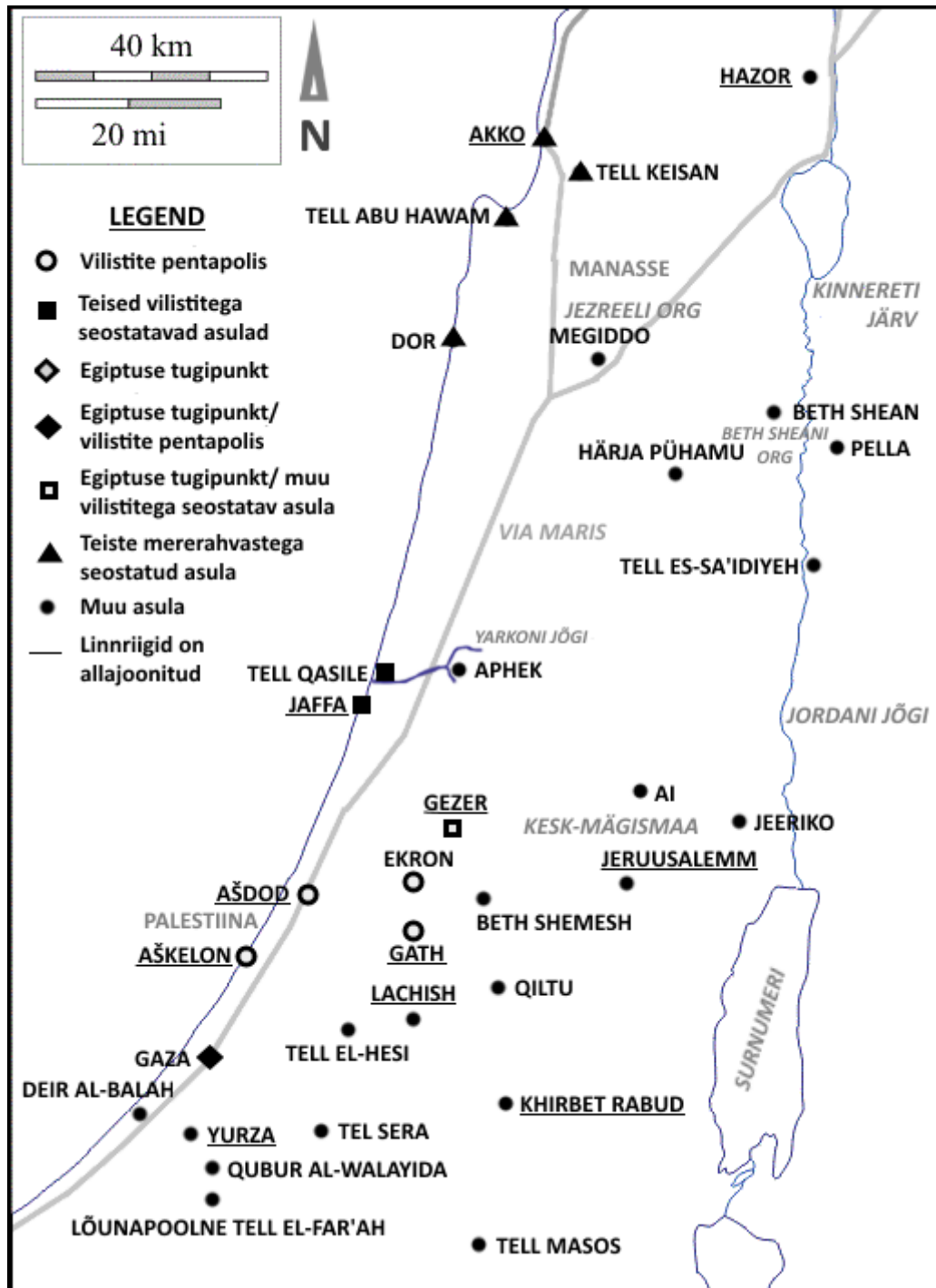
⁶⁸⁶ Davey, Eileen. Northern Cyprus: A Traveller's Guide. London, New York: I.B.Tauris Publishers, 1993.

⁶⁸⁷ Artemis, Georgiou (2015). History of Research at Palaepaphos [online]. – *Kyprios Character: History, Archaeology and Numismatics of Ancient Cyprus*. <http://kyprioscharacter.eie.gr/en/scientific-texts/details/archaeology/history-of-research-at-palaepaphos> (viimane ligipääs 23. aprill 2016).

⁶⁸⁸ Cyprus-Pyla Excavation Project Louvain (C-PEPL) (2014). – *ARC: A World in Crisis*. <http://sites.uclouvain.be/arc-crisis/?p=11753> [online] (viimane ligipääs 23.04.2016).

⁶⁸⁹ Kasutatud on kordinaate, mis leitud andmebaasi DAAHL (Digital Archaeological Atlas of Holy Land) lehelt [online]: Sinda City-Site Cyprus. Kirjelt leitud koordinaadid on paika pandud Google Mapsi põhjal. Kirje address: <https://daahl.ucsd.edu/DAAHL/SitesBrowseView.php?SiteNo=333500109&mode=browse&user=> [online] (viimane ligipääs 04.05.2016).

Lisa 1.3: Lõuna-Levanti kaardid

Töös mainitud Lõuna-Levanti asulad ja nende iseloomustus.

The southern Levantine settlements mentioned in the thesis and their type.

Lõuna-Levanti kaartide koostamisel kasutatud allikad:

Nimi	Asukoha allikas	Hävingukiht (12. sajandil)/mis tüüpi asula	Egeuse päritolu materjal ja dateeritav Egiptuse materjal
Ai	The Archaeological Survey of Israel: Kh et-Tell ⁶⁹⁰	Ei ole hävitatud pronksiaja lõpul (ptk 3.2)	-
Akko	Google maps: Tell Akko ⁶⁹¹	Tõenäoline linnriik (ptk 3.1), ei ole märke hävingust (ptk 3.2), seostatud teiste "mererahvastega" (ptk 3.2).	Bikroomne keraamika (vähesel määral), Twosreti skarabeus, vann, (aga 14. sajand) (ptk 3.2); Akkost on leitud ka üks LHIIC:1b kauss, aga ei ole kindel, et see on kohalikku päritolu (Hasel 1998: 131).
Aphek	The Archaeological Survey of Israel: Tel Afek ⁶⁹²	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.1).	Egiptuse "kuberneri residents" (ptk 3.1), bikroomne keraamika kahtlases kontekstis, monokroomne keraamika, Ramses IV nimega skarabeus (Finkelstein 2000: 164); polost kandev figuur (Mazar 2000: 223).
Ašdod	Google maps: Tel Ashdod	Tõenäoline linnriik (ptk 3.1), vilistite pentapolis (ptk 3.2), osaline häving (ptk 3.2).	Egiptuse "kuberneri residents", monokroomne keraamika (arvukalt), Mukeene päritolu kolded, võimalik Mukeene <i>korridorhaus</i> , vann (ptk 3.2); vilistitega seostatava ašdoda figuur, võimalik vilistite pitser (Mazar 2000: 223,228).
Aškelon	Google maps: Tel Ashkelon	Tõenäoline linnriik (ptk 3.1), vilistite pentapolis (ptk 3.2), osaline häving (ptk 3.2).	monokroomne keraamika (arvukalt), Mukeene päritolu kolded, vann, sealihataarbimise tõus (ptk 3.2); silindrilised kangasteljeraskused (Karageorghis 2000: 263).
Beth Shean	Google maps: Tel Beit She'an	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.1), häving (ptk 3.2).	Egiptuse "kuberneri residents" (ptk 3.1); Ramses III ja IV nimega leiud (ptk 3.2).
Beth Shemesh	Google maps: Tel Beit Shemesh	Välditi vilistite kultuuri (ptk 3.2).	Vähesel määral bikroomset keraamikat (Bunimovitz, Ledermann 2011: 42)
Deir al-Balah	DAAHL: Deir el Balah ⁶⁹³	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.2), võimalik häving (ptk 3.2).	Ramses IV nimega skarabeus ja (kahtlases kontekstis) Ramses VI nimega sõrmus (ptk 3.2).
Dor	Google maps: Tel Dor	Seostatud teiste "mererahvastega" (ptk 3.2).	Bikroomne keraamika (vähesel määral), põhja päritolu <i>skyphos</i> (ptk 3.2); sisselõigetega lehma abaluu (Stern 2000: 199).
Ekron / Tel Miqne	Google maps: Tel Mikne (Ekron)	Vilistite pentapolis (ptk 3.2), linn hävitati (ptk 3.2).	monokroomne keraamika (arvukalt), Mukeene päritolu kolded, vann, sealihataarbimise tõus (ptk 3.2); vilistitega

⁶⁹⁰ Kasutatud on andmebaasi The Archaeological Survey of Israel. (kirje Kh. et-Tell) [online] http://www.antiquities.org.il/survey/new/default_en.aspx?pid=20 (viimane ligipääs 05.05.2016). Edaspidi viidatakse sellele andmebaasi nime ja leitud kohanime järgi ja joonealuses viites tuuakse välja ka sektor, kus kirje andmebaasis asub ning selle number sektoris (kuna andmebaasi link ei muutu kui valida erinev kirje, ei saa viidata lingile). Kh. et-Tell (El-Bira - Benjamin Archaeological Survey 83/2: [92]-20). Bloch-Smith, Nakhai 1999: 110 identifitseerib Ai linna Khirbet et-Tell'iga.

⁶⁹¹ Kasutatud on veebilehte Google Maps. <https://www.google.ee/maps> [online] (viimane ligipääs 05.05.2016). Edaspidi on viidatud kui Google Maps ning juurde kirjutatud otsingusõna.

⁶⁹² Tel Afek (Rosh Ha-'Ayin 78: 63) (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁶⁹³ Kasutatud on kordinaate, mis leitud andmebaasi DAAHL (Digital Archaeological Atlas of Holy Land) lehel <https://daahl.ucsd.edu/DAAHL/SitesDataView.php?SiteNo=343100167> [online]: Deir el Balah. (viimane ligipääs 05.05.2016). Edaspidi viidatakse ainult kirjele ja joone all lisatakse link.

			seostatav asdoda figuur (mazar 2000: 223); bikroomne keraamika (Dothan 2000: 153); sisselõigetega lehma abaluu, vilistitega seostatav noa käepide (Stern 2000: 199, 201); silindrilised kangasteljeraskused (Karageorghis 2000: 263); Trooja päritolu keraamika (Killebrew 2000: 233).
Gath/ Tell es-Safi	Ancient Locations: Database of Archaeological Sites: Gath ⁶⁹⁴	Tõenäoline linnriik (ptk 3.1), vilistite pentapolis (ptk 3.2), hävingukiht (ptk 3.2).	Mükeene päritolu kolded (ptk 3.2); monokroomne keraamika (hulgaliselt) (Killebrew 2000: 234).
Gaza	Tänapäevase linna järgi, Tell Harube täpset asukohta siinkirjutanu ei leidnud	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.1), vilistite pentapolis (ptk 3.2).	Bikroomne keraamika, Ramses IV nimega sõrmus (ptk 3.2).
Gezer	Google maps: Tel Gezer	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.2), tõenäoline linnriik (ptk 3.1), häving (aga egiptlaste tõttu) (ptk 3.2).	Egiptuse "kuberneri residents", Ramses III ja Ramses IX nimega objektid, bikroomne keraamika (ptk 3.2).
Härja pühamu	DAAHL: Bull Site ⁶⁹⁵	-	-
Hazor / Tell el-Qedah	The Archaeological Survey of Israel: Tel Hazor ⁶⁹⁶	Tõenäoline linnriik (ptk 3.1), hävinud juba 13. sajandil (ptk 3.2).	Vilistite keraamika (ptk 3.2); bikroomne keraamika (Hasel 1998: 139).
Jaffa	Ancient Locations: Database of Archaeological Sites: Joppa ⁶⁹⁷	Tõenäoline linnriik (ptk 3.1), hävitati (ptk 3.2).	Vilistite monokroomne ja bikroomne keraamika (ptk 3.2).
Jeeriko	Google maps: Tel Yeriho	Ei ole hävitatud pronksiaja lõpul (ptk 3.2).	-
Jeruusalemm	Tänapäevase linna järgi	Tõenäoline linnriik (ptk 3.1), tõenäoliselt ei hävinud (ptk 3.2).	-
Khirbet Rabud (Debir)	DAAHL: Kh. Rabud ⁶⁹⁸	Võimalik linnriik (ptk 3.1), tõenäoliselt ei hävinud (ptk 3.2).	-
Lachish	Google Maps: Tel Lachish	Tõenäoline linnriik (ptk 3.1), asula hävitati (ptk 3.2).	Ramses III nimega skarabeus ja kartušš (ptk 3.2); lineaarkirja A fragment (ptk 3.1); Trooja päritolu keraamika (Killebrew 2000: 233).
Lõunapoolne Tell el-Far'ah	Braunstein 2011: 4 ⁶⁹⁹ pakub, et Tell el-Far'ah on Sharuhén, Google Maps (Google	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.1), Egiptus kontrollis 12. saj keskpaigani (ptk 3.2).	Egiptuse "kuberneri residents" (ptk 3.1); võimalik mererahva kujutisega skarabeus, bikroomne keraamika (ptk 3.2); võimalik vilistite pits (Mazar 2000: 228); vilistitega seostatav noa

⁶⁹⁴ Kasutatud on andmebaasi Ancient locations: database of archaeological sites: Gath [online] <http://www.ancientlocations.net/Default.aspx?sp=669> (viimane ligipääs 05.05.2016). Edaspidi viidatakse ainult kirjele ja joone all lisatakse link.

⁶⁹⁵ <https://daahl.ucsd.edu/DAAHL/SitesDataView.php?SiteNo=353203581> (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁶⁹⁶ Tel Hazor (Rosh Pina 18: 19) (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁶⁹⁷ <http://www.ancientlocations.net/Default.aspx?sp=221> (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁶⁹⁸ <https://daahl.ucsd.edu/DAAHL/SitesDataView.php?SiteNo=353107382> (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁶⁹⁹ Braunstein, Susan L. (2011). The Meaning of Egyptian-Style Objects in the Late Bronze Cemeteries of Tell el-Far'ah (South) – *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, Vol 264 (november), pp. 1-36.

	Maps:Sharuhén) kaudu leitud mägi klapi Braunstein 2011: 6 esitatud asulaplaaniga.		käepide (Stern 2000: 201).
Megiddo	Google Maps: Megido ruins	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.2), hävitatud (ptk 3.2).	Ramses III ja võib olla Ramses VI nimega leiud, bikroomne keraamika (esialgu vähesel määral), vann (ptk 3.2).
Pella	Ancient Locations: Database of Archaeological Sites: Pihilu ⁷⁰⁰	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.1), häving pronksiaja lõpus (Hasel 1998: 127).	Egiptuse “kuberneri residents” (ptk 3.1).
Qiltu (Keilah)	DAAHL: Keile, Khirbet ⁷⁰¹	-	-
Qubur al-Walayida	The Archaeological Survey of Israel: Qubur al-Walayida ⁷⁰²	-	Leitud protokaanani inskriptsioon (ptk 3.2).
Tel Sera	Google Maps: Tell Sera (otsing viib Ziklag’ini)	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.1), hävitatud (aga Egiptuse kontrolli all), hiljem hüljatud (ptk 3.2).	Egiptuse “kuberneri residents” (ptk 3.1); kauss, millel olev kiri viitab Ramses III valitsusajale, bikroomne keraamika (ptk 3.2).
Tell Abu Hawam	The Archaeological Survey of Israel: Tell Abu Huwam ⁷⁰³	Võimalik häving (ptk 3.2).	-
Tell el-Hesi	Google Maps: Tell el-Hesi	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.1), võimalik häving (Dever 1992: 104).	Egiptuse “kuberneri residents” (ptk 3.1); monokroomne keraamika (Finkelstein 2000: 164).
Tell es-Sa’idiyeh	DAAHL: Saidiyyeh, Tell es ⁷⁰⁴	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.1), hävitati (ptk 3.2).	Egiptuse “kuberneri residents” (ptk 3.1).
Tell Keisan	Feig 2012 ⁷⁰⁵	Hävituskihit (Stern 2000: 205).	Põhja päritolu <i>skyphos</i> (ptk 3.2); monokroomse ja bikroomse keraamika killud (Stern 2000: 204).
Tell Masos	Google Maps: Tel Masos, viib õigesse kohta, aga seal puudub koha nimi. Seda, et tegemist on õige kohaga kinnitab Kempinski 1978: 29 artiklis olev kaart. ⁷⁰⁶	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.1).	Egiptuse “kuberneri residents” (ptk 3.1).
Tell Qasile	Google Maps: Tel Qasile	Vilistite asutatud asula (ptk 3.2).	Bikroomne keraamika (hulgaliselt) (ptk 3.2); vilistitega seostatav ašdoda figuur, võimalik vilistite pitser (Mazar 2000: 223, 228); vilistitega seostatav noa käepide (Stern 2000: 201); Mückeene päritolu kolle (Karageorghis 2000: 266).

⁷⁰⁰ <http://www.ancientlocations.net/Default.aspx?sp=3352> (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁷⁰¹ <https://daahl.ucsd.edu/DAAHL/SitesDataView.php?SiteNo=353102584> (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁷⁰² Qubur al-Walayida (Patish 121: 37) (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁷⁰³ Tell Abu Huwam (Haifa-East 23: 16) (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁷⁰⁴ <https://daahl.ucsd.edu/DAAHL/SitesDataView.php?SiteNo=353202379> (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁷⁰⁵ Feig, Nurit (2012). Tel Kison [online] – *Hadashot Arkheologiyot: Excavations and Surveys in Israel*. Vol 124. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail_eng.aspx?id=2184&mag_id=119 (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁷⁰⁶ Kempinski, Aharon (1978). Tel Masos: It’s Importance in Relation to the Settlement of the Tribes of Israel in the Northern Negev. – *Expedition* Vol 20 (4), pp. 29-37.

Via Maris	Joonistatud Herder's Neuer Bibelatlas (Zwickel 2013a: 16) põhjal	-	-
Yurza/ Tell Jemmeh	Google Maps: Tell Jemmeh (otsing viib Tel Gama'ni)	Egiptuse tugipunkt (ptk 3.1), tõenäoline linnriik (ptk 3.1), võimalik häving (ptk 3.2).	Egiptuse "kuberneri residents" (ptk 3.1); bikroomne keraamika (ptk 3.2).
Kaardi allikas: D-Maps: Israel: coasts, hydrography (white). http://d-maps.com/carte.php?num_car=339&lang=en (online) (viimane ligipääs 04.05.2016)			

LISA 2: Lõuna-Levanti madal kronoloogia

Lõuna-Levantis toimunud sündmuste (vilistite ilmumine ja Egiptuse kontrolli kadumine) dateerimisel kasutatakse keraamikapõhist kronoloogiat. Dateerimise aluseks on vilistite monokroomse ehk kohapeal valmistatud kreeka päritolu LHIIC:1b keraamika leidumine kihistustest. Seda tüüpi keraamikast arenes hiljem välja vilistite bikroomne keraamika. Keraamika seostamine absoluutse kronoloogiaga on aga vaieldav.⁷⁰⁷

Välja on kujunenud kolm eri kronoloogiat: kõrge, keskmine ja madal. Kõrge kronoloogia järgi tõid monokroomse keraamika Levanti esimesed mererahvad Merneptahi ajal ja bikroomse mererahvaste teine grupp Ramses III ajal. Seda seisukohta on aga tugevalt kritiseeritud, kuna puuduvad selged märgid kahest lainest ning bikroomse keraamika väljaarenemiseks oleks aeg kahe oletatava sisserände vahel liiga lühike.⁷⁰⁸ Lisaks ei seostata mererahvaid Merneptahi allikates mitte Kaananimaa, vaid Liibüaga⁷⁰⁹.

Keskmise kronoloogia järgi asusid vilistid Levanti 12. sajandi alguses, tuues kaasa monokroomse keraamika, millest arenes bikroomne keraamika 12. sajandi keskpaigaks⁷¹⁰. Seda kronoloogiat kasutab ka siinkirjutaja oma magistritöös, kuna see sobitub paremini teiste sündmustega Vahemere ääres (kaasa arvatud Ramses III lahingukirjeldustega)⁷¹¹.

Madal kronoloogia on keskmisele kronoloogiale oluline alternatiiv. Israel Finkelsteini madala kronoloogia järgi ilmusid vilistid Palestiinasse pärast 1135. aastat, tuues kaasa monokroomse keraamika, ja bikroomne keraamika arenes sellest alles 11. sajandi alguses. Finkelstein juhib tähelepanu sellele, et koos XX dünastia Egiptuse leidudega Kaanani linnadest ei ole leitud monokroomset keraamikat, mistõttu oletab, et monokroomne keraamika järgnes Egiptuse kontrollile, mitte ei olnud sellega samaaegne. Kuna Egiptuse kontroll kestis tõenäoliselt edasi ka peale Ramses III surma (1151), siis tähendaks see, et vilistid said asuda Lõuna-Levanti alles 12. sajandi keskpaiku ning bikroomne keraamika oleks veelgi hilisem.⁷¹²

⁷⁰⁷ Vt ptk 3.2.

⁷⁰⁸ Finkelstein 2000: 159-163.

⁷⁰⁹ Isegi Merneptahi Kaananimaa sõjalise kampaania suhtes on kahtlusi (Hasel 1998: 179-180) ja kirjeldused ei maini mererahvaid.

⁷¹⁰ Finkelstein 2000: 163.

⁷¹¹ Vt ptk 3.2.

⁷¹² Finkelstein 2000: 162-165.

Finkelsteini teooria põhineb osaliselt David Ussishkini omal. Ussishkin väidab, et kuna Lõuna-Levantist põhja suunduval marsuudil asuv Megiddo oli 12. sajandi teise pooleni egiptlaste käes, ei saanud vilistid enne Palestiinasse asuda. Ussishkin peab ebatõenäoliseks alternatiivset teed rannikul, mis oli tema hinnangul liiga kitsas.⁷¹³ Vastu võib aga väita, et vähemalt osa vilisteid saabus tõenäoliselt laevadega ja rannikutee oli hoolimata takistustest siiski kasutatav.

Keskmist kronoloogiat kasutades peaks asulatest Finkelsteini arvates leidma samaaegseid vilistite ja egiptuse leiude, eriti juhul, kui Ramses III vilistid Palestiinasse asustas. Finkelstein demonstreerib mitme üksteisele lähedalasuva asula abil, et vilistite lähipiirkonnas, kus esinevad 12. sajandi alguspoole Egiptuse leiud, puudusid vilistite leiud. Seega peab ta ainsaks seletuseks seda, et Egiptuse kihistus (mis kestab tihti sajandi keskpaigani) eelnes vilistite omale, mistõttu need ei saanudki seguneda.⁷¹⁴ Samas ei pruukinud vilistite ega egiptuse kultuuri vahel olla mainimisväärsed kontakte. Eeldades, et egiptlased ei kontrollinud vilistite alasid, on materiaalse kultuuri eraldatus loogiline. Hilisemalgi ajal oli vilistite lähedal piirkondi, kus nende keraamikat välditi⁷¹⁵. Kauplemist keraamikaga võis mõjutada Egiptuse kaubandus-embargo⁷¹⁶ ning võimalus, et vilistid ei tegelenud esialgu eriti kaubandusega.

Vaaraode nimedega (nt Ramses III) skarabeuseid on leitud samadest kihtidest kui monokroomset keraamikat (nt Ašdodis ja Aškelonis), aga need võivad pärineda teistest kihtidest ja olla hiljem valesse kihti sattunud⁷¹⁷. Võimalik kihtide hilisem segunemine muudab Finkelsteini teooria ümberlükkamise keeruliseks. Samas peaks Finkelsteini teooria tõestamiseks leidma koha, kus Ramseste kihistusele järgnevas kihis esineb monokroomne keraamika. Finkelsteini näitelinnades monokroomne keraamika puudub⁷¹⁸, mistõttu ei saa madalat kronoloogiat ka tõestatuks lugeda.

Madala kronoloogia vastu räägib ka see, et Finkelsteini näitelinnad on välja kaevatud vaid vähesel määral (nt Tel Sera' XI kihistus)⁷¹⁹. Tel Sera oli veel Ramses

⁷¹³ Ussishkin 1998: 216-217.

⁷¹⁴ Finkelstein 2000: 164.

⁷¹⁵ Nt Beth Shemesh (Bunimovitz, Ledermann 2011: 37).

⁷¹⁶ Sherratt 2006: 363.

⁷¹⁷ Yasur-Landau 2010: 316.

⁷¹⁸ Tel Sera ja Lachish (Ortiz 2006: 587).

⁷¹⁹ Dothan ja Ben-Shlomo 2013: 34.

III ajal tõenäoliselt egiptlaste käes ja hüljati siis⁷²⁰. Kuna sealt on leitud bikroomset keraamikat, aga mitte monokroomset, oleks keskmine kronoloogia selle tõlgendamisel siiski kasutatav⁷²¹. Kui on tõsi, et Egiptuse keraamikale järgnes kohe bikroomne keraamika, on see ka argument Finkelsteini madala kronoloogia vastu. Kui Egiptuse kiht oleks esinenud enne monokroomset kihti, siis peaks eeldama, et Egiptuse kihi ja bikroomse kihi vahel leiduks ka monokroomne kiht. Kuna Tel Sera's ei ole monokroomsest keraamikast märke, siis ei toonud vilistite Palestiinasse jõudmine tingimata kaasa keraamika segunemist. Finkelsteini teooriale räägib vastu ka LHIIC:1b keraamika leidmine Beth Sheani kihistusest, mis tavaliselt dateeritakse 1190.-1130. aastatesse⁷²².

Finkelsteini teooria ei lähe kokku ka kirjalike allikatega, sest tekib suur ajavahe Medinet Habu templis kujutatud mererahvaste rünnaku ja vilistite väidetava Palestiinasse asumise vahel. Ramses III mainib, et asustas vilistid ise Palestiinasse.⁷²³ Kui Finkelsteini kronoloogia kehtiks, tähendaks see, et vilistite sisseränne oli hilisem nähtus kui Vahemerd tabanud kriisi põhiosa. Madal kronoloogia tekitab probleeme ka hilisemate ajastute tõlgendamisel⁷²⁴. Seega ei sobi madal kronoloogia siinkirjutaja arvates Levanti sündmuste dateerimiseks.

⁷²⁰ Weinstein 1992: 147-148. Sealt on leitud kauss, millel on mainitud kahekümne teine valitsusaasta, ja ainult Ramses III valitses nii pikalt (Dever 1992: 102, Finkelstein 2000: 163), mistõttu asula oli 12. sajandi esimesel poolel veel tõenäoliselt egiptlaste käes.

⁷²¹ Bloch-Smith, Nakhai 1999: 104, Finkelstein 2000: 163.

⁷²² Lehmann 2013: 311.

⁷²³ Finkelstein (2000: 165) järeldab, et mererahvad asustati Egiptuse põhiterritooriumile.

⁷²⁴ Ortiz (2006: 588, 589,610) kontrollis Finkelsteini poolt 10. sajandisse dateeritud kihistuste keraamikat ja näitas, et need ei ole sarnased ega tõenäoliselt samast ajastust.

LISA 3: Töös kasutatud kronoloogia⁷²⁵

Aastakümme 1250-1100 (eKr)	Periood (keraamika) Küprosel ⁷²⁶	Periood ⁷²⁷ (keraamika) Lõuna- Levantis (keskmise kronoloogia)	Egiptuse valitseja ⁷²⁸	Täpsemalt dateeritavad sündmused
1240ndad	LCIIB hiline (<i>Late Cypriot</i> <i>IIB: Late</i>)	Hiline pronksiaeg	Ramses II (1279-1212)	
1230ndad				u 1234 - Nihryia lahing ⁷²⁹
1220ndad			Merneptah (1212-1202)	
1210ndad				
1200ndad			Amenmesses (1202-1199)	u 1207 - Merneptahi lahing liibülaste (ning "mererahvaste") vastu ⁷³⁰
1190ndad	LCIIIA periood (<i>Late</i> <i>Cypriot IIIA</i>)	Vilistite monokroomne keraamika (<i>Philistine</i> <i>monochrome</i>)	Seti II (1199- 1193), Siptah (1193-1187)	1192 - Ugariti hävitamise võimalik <i>terminus post quem</i> (1192. aasta päikesevarjutus on mainitud kirjas) ⁷³¹ .
1180ndad			Twosret (1187-1185).	u 1185 - Emari hävitamine ⁷³²
1170ndad			<i>XX dünastia:</i> Setnakthe (1185-1182)	u 1175 - Ramses III lahing "mererahvastega" ⁷³³
1160 ndad			Ramses III (1182-1151)	

⁷²⁵ Kronoloogia ei ole loomulikult täpne, dateerimisprobleeme on isegi vaaraode valitsusaegade, rääkimata umbmäärasest perioodiseerimisest keraamika põhjal.

⁷²⁶ Iacovou 1994: 150; Knapp 2013: 27. Mõlemad esitavad hilise LCIIB ja LCIIIA dateeringu kombineeritult. Eristus perioodide vahel on tehtud British Museumi kodulehe põhjal. Kiely, Thomas. Ancient Cyprus in the British Museum: Chronological chart for Ancient Cyprus [online] – *The British Museum*.

https://www.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/ancient_cyprus_british_museum/chronological_chart.aspx (viimane ligipääs 05.05.2016).

⁷²⁷ Vt ptk 3.2.

⁷²⁸ Kasutatud on Clayton 2001: 146,156, 160, 166. Lk 168-169 tõestavad, et lk 166 on viga (Ramses VII ja VIII valitsusaastad klapivad), mida on siinkirjutaja vastavalt tekstile korrigeerinud.

⁷²⁹ Singer 1985: 108. Singer, Itamar (1985). The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire. - *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*. Vol 75. pp. 100-123.

⁷³⁰ Clayton 2001: 157.

⁷³¹ Cline 2014: 109.

⁷³² Singer 2000: 25

⁷³³ Vt Sissejuhatus.

1150 ndad		Vilistite bikroomne keraamika (<i>Philistine bichrome</i>)	Ramses IV (1151-1145)		
1140 ndad			Ramses V (1145-1141), Ramses VI (1141-1133)		
1130 ndad			Ramses VII (1133-1127)		
1120 ndad	LCIIIB (<i>Late Cypriot IIIB</i>)		Ramses VIII (1127-1126)		
1110 ndad			Ramses IX (1126-1108)		
1100 ndad			Ramses X (1108-1098)		

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Andres Nõmmik**
(sünnikuupäev: 21.11.1989)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose magistritöö **"Pronksiaja lõpu kriis Küprosel ja Lõuna-Levantis: põhjused ja muutused"**,

mille juhendaja on dotsent Mait Kõiv,

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
 3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 09.05.2016